

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI BASININDA VEHHÂBİLİK

Yüksek Lisans Tezi

MERVE TURPCU

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI BASININDA VEHHÂBİLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERVE TURPCU

Danışman: Prof. Dr. Osman Aydın

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI BASININDA VEHHÂBİLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERVE TURPCU

Danışman: Prof. Dr. Osman Aydınlı

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

Prof. Dr. Osman Aydınlı (Danışman)

Prof. Dr. Sönmez Kutlu

Prof. Dr. Cenksu Üçer

Tez Savunma Tarihi: 03/02/2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Osman AYDINLI danışmanlığında hazırladığım “**TANZİMAT’TAN CUMHURİYET’E OSMANLI BASININDA VEHHÂBİLİK (Ankara, 2023)**” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Merve Turpcu
03/03/2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... iii

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE KAYNAKLAR viii

2.Osmanlı'da Basın- Yayın Hareketleri 1

2.1. Osmanlı Devleti'nde İlk Basın-Yayın Faaliyetleri 1

2.2. İlk Gazeteler 4

2.2.1. Takvîm-i Vekâyi..... 4

2.2.2. Cerîde-i Havâdis..... 7

2.2.3. Tercümân-ı Ahvâl..... 8

2.2.4. Tasvîr-i Efkar 9

2.3. Dergiler..... 10

2.3.1. Sebîlürreşâd..... 10

2.3.2. Türk Yurdu..... 12

I.

BÖLÜM

TANZİMAT SONRASI OSMANLI DÖNEMİNİNDE VEHHÂBİLİK

1. Tanzimat Sonrası Osmanlı Dönemine Genel Bir Bakış 15

1.1. Sosyo- Politik Durum..... 15

1.2. Dinî Durum..... 20

2.Osmanlı Coğrafyasında Vehhâbîlik..... 27

2.1. Tarihi ve Öğreti Boyutuyla Vehhâbîlik..... 27

2.2. Necid Bölgesi ve Vehhâbîliğin Oluşum Süreci..... 31

2.2.1. Teolojik Taban 31

2.2.2. Osmanlı Merkezi Sisteminin Zayıflaması 38

2.2.3. İngiliz ve Fransızların Arap Aşiretlerine Desteği..... 41

2.3. Osmanlı Yönetiminin Vehhâbîleri Takibi 45

2.3.1. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Vehhâbîleri Yenilgiye Uğratması 45

2.3.2. Vehhâbîlerin Yeniden Devlet Kurma Çabaları 53

II. BÖLÜM

TANZİMAT SONRASI OSMANLI BASININDA VEHHÂBİLİK ALGISI

1.Osmanlı Basınında Vehhâbîlik Yazılarının Muhtevası 60

1.1. Sebîlürreşâd Dergisi'nde Yayınlanan Yazılar 60

1.2. Türk Yurdu Dergisi'nde Yayınlanan Yazılar..... 87

1.3. Gazetelerde Yayınlanan Yazılar 91

1.4. Vehhâbîlik’le İlgili Telif Edilen Eserler	104
1.4.1. Ahmet Cevdet Paşa’nın Tarih-i Cevdet’inde Vehhâbîlik.....	104
1.4.2. Filibeli Ahmed Hilmi’nin Tarih-i İslam’ında Vehhâbî Meselesi	110
1.4.3. Vakanüvis Süleyman İzzî “Târîh-i İzzî” Adlı Eserinde Vehhâbîlik	114
1.4.4. Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi’nin “Şânîzâde Târîhi” Adlı Eserinde Vehhâbîlik... 117	
2. Yazılarda Vehhâbîliğin Ele Alınışı.....	119
2.1 İsimlendirme Meselesi.....	119
2.2. Yazılarda Kullanılan Kaynaklar	123
2.3. Vehhâbîliğin Doğuşunda Etkili Olan Sebepler ve Tarihçe.....	128
2.4. Vehhâbî Lider Profili: Muhammed B. Abdülvehhâb ve Muhammed b. Suud	130
2.5. Vehhâbîliğe Nispet Edilen Görüşler.....	132
2.6. Yayıldığı Bölgelere Etkileri.....	135
SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA	142
Ekler	151
EK 1.: Tercümân-ı Hakikât Gazetesi Tarih-i Vehhâbiyân Takdim Yazısı.....	151
Ek 2.: Ömer Rıza’nın “Vehhâbîlik- Vehhâbîliğin Târihçesi ve Umdeleri” Başlıklı Yazısı	152
Ek 3.: Zâkir Kadirî’nin Vehhâbîler Makalesinin Başlangıç Sayfası.....	154
EK 4.: Sebülürreşâd’da Yayınlanan “Vehhâbîlerin Emîr Hüseyin’e Karşı Hareketleri” Başlıklı Anonim Yazı	155
EK 5.: Tasvir-i Efkâr’da Bir Sansür Örneği	156
Ek 6: Cumhuriyet Gazetesi’nde Yayınlanan “Asrî Esliha ile Mücehhez Azîm Bir Vehhâbî Kuvveti ‘Meân’ Havalisinde Manevra Yapmaktadır.” Başlıklı Yazı.....	157
Ek 7: Vakit Gazetesinde Yayınlanan “Vehhâbîlik Bir Rönesans Mıdır?” Başlıklı Yazı.....	158
Ek 8: “Vehhâbîler Mısır’a Tecavüz Edecekler mi?” Başlıklı Yazı	159
Ek 9: Akşam Gazetesi’nde Yayınlanan “Vehhâbîler Kuveyt Üzerine Yürümeye Başlıyor” Başlıklı Yazı	160
ABSTRACT	161
ÖZET	162

ÖNSÖZ

Tarih boyunca ortaya çıkan siyasî ve itikadî gayelerle ortaya çıkmış din anlayışları, tarihsel süreçte kişiler ve olgular, olaylar etrafında şekillenmiş ve kümeleşmiştir. Sonrasında fırka veya mezhep adını alan bu oluşumlar, kendi fikirlerini tek doğru kabul etmiş ve bu doğrularının dışında fikir belirten her türlü görüşü reddetmişlerdir. Bu oluşumlar ilerleyen safhalarda pasif olarak reddetmekle kalmamış, birçok toplumsal soruna yol açmış, halk arasında infiallere varacak kadar ileri giderek baskı ve şiddet yoluyla kendi fikirlerini toplumun geri kalanına benimsetme yoluna gitmişlerdir. Çalışmamızın ana konusu olan Vehhâbilik konusu da bu oluşumların başında gelmektedir. Vehhâbilik, Osmanlı Devleti'nin her yönden büyük sıkıntılar yaşadığı XVIII. yüzyılda Muhammed b. Abdulvehhab tarafından Necid bölgesinde ortaya çıkmıştır.

Vehhâbilik fikrinin ortaya çıktığı XVIII. yüzyıla daha yakından bakarsak, özetle bu yüzyıl Osmanlı Devleti açısından çöküşün başladığı ve bu çöküşe, çürümeye alternatif yolların arandığı bir dönemdir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra, bu dönem Osmanlı coğrafyasında Avrupai tarzda ıslahatların yapılmaya başlandığı zamandır. Devlet bürokrasisi, artık Avrupa'nın Osmanlı'dan birkaç adım ilerde olduğunu kavramış ve birçok kademe yenileşmelere gitmiştir. Ayrıca ilerleyen zamanlarda bu tür ıslahatlar sadece bürokrat kesimle sınırlı kalmamış, topluma da nüfuz etmeye başlamıştır. Bu tarz yeniliklerden biri olan gazete, önce devlet nezdinde başlayan ardından toplumda oldukça benimsenen bir unsur olmuştur. XVIII. yüzyılın en önemli getirilerinden biri olan gazete, üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti'nin durumundan halkı haberdar etmiştir. Aynı zamanda dünyanın geri kalanında olan biten olaylardan da Osmanlı halkını bilgilendirmiştir. Çalışmada, Osmanlı Dönemi'nin son yıllarını tekabül eden ve devletin çeşitli kısımlarında çözülmenin başladığı 1800'lü yılların sonu ile 1900lü yılların başları incelenecektir. Buna göre, bu çalışmanın söz konusu döneme ışık tutacağını ve çeşitli yönlerden yararlı olacağını düşündük. Ayrıca bu dönemde telif edilen

eserlerden önemli olanlar, içerisinde Vehhâbîlik ve Vehhâbîliğin oluşumunda meydana gelen olaylar barındıran eserleri incelemeye çalıştık.

Bilindiği üzere Osmanlı Dönemi'nde düz yazı, şiir vb. edebi eserlerde dil çok ağır ve ağırdalı olmuş, genel olarak ilgili alanda eğitim almış kimselerin anlayacağı tarzda eserler verilmiştir. Edebi eserler başta olmak üzere, çeşitli bilgi ürünlerinde anlaşılma gayesi ve sadelik öncelenmemiştir. Bu durum XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu döneme kadar olan eserler incelendiğinde, mütefekkirlerin adeta dilde yabancı kelime kullanımı ve anlaşılmama konusunda birbirleriyle yarıştıkları, bu durumun da eseri oluşturan en büyük estetik parçalardan biri olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Ancak bu durum Osmanlı Devleti'nin son yıllarında kırılmış ve dil çok daha sade ve anlaşılır olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buna göre, söz konusu dönemde çeşitli yazılar kaleme alan mütefekkirler, bu yazılarını olabildiğince sade bir dille kaleme almışlardır.

Basın-yayın organlarının halk üzerindeki etkisinin farkında olan müellifler, devletin içinde bulunduğu durumdan, diğer ülkelerin Osmanlı Devleti'ne karşı konumlarına dair malumatlarla halkı bilgilendirmişlerdir. Vehhâbîlik hareketi de tam olarak bu dönemlerde teşekkül etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda, dönemin mütefekkirleri XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren teşekkül etmeye başlayan Vehhâbî hareketini gazete ve dergilere konu etmeye başlamışlardır. Osmanlı dönemi ana kaynakları içerisinde önemli bir yere sahip olan bu gazete ve dergilerde Vehhâbîliğin ele alınış tarzı ve bu malzemenin içeriği, Vehhâbîliğin tarihî ve dinî sürecinin ortaya çıkarılmasında önem arz etmektedir. Çünkü bu belgelerde Vehhâbîlik hakkında bilgiler ihtiva etmekle birlikte, bu hareketin gelişimi ve akıbetinin Osmanlı halkına etkilerinin ne derecede olduğu hakkında bilgi vermektedir.

Lisans yıllarımda Mezhepler Tarihi alanını bana sevdiren ve bu alanı seçmemdeki en büyük aktör olan ve bilgi birikimi, kişiliğiyle bana çok büyük dersler veren merhum Hasan Onat'a minnetlerimi iletiyorum. Ayrıca Ankara İlahiyat bünyesinde Mezhepler Tarihi

kürsüsündeki tüm üyelere samimiyetle yardımda buldukları için teşekkürlerimi iletiyorum. Çalışmamda benden desteklerini esirgemeyen ve bana her aşamada inanan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Osman Aydınlı'ya şükran borçluyum. Ayrıca aileme, benim iyi bir insan olmam için her türlü özveriği gösteren babam Çetin Turpcu ve annem Mevlüde Turpcu'ya, kardeşlerim Enes ve Muhammed Taha Turpcu'ya şükranlarımı sunarım.

Merve Turpcu

İstanbul, 2023

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE KAYNAKLAR

Araştırmanın Kapsamı

Bu araştırmada; “Osmanlı Devleti’nin genelde son dönemlerinde özelde ise XVIII. yüzyılda basın yayın faaliyetlerinin gelişmesi akabinde, basın yayın organlarına Vehhâbîlik konusu nasıl yansımıştır, mütefekkirler bu konuya bakış açıları nasıldır?” sorularına cevap aranmıştır. XVIII. yüzyılda basın yayın unsurlarına Vehhâbîlik konusunun yansımaları, resmî gazetelerde Vehhâbîlik konusuna yaklaşımları, mütefekkirlerin bu konudaki fikirleri ve halkın nezdine Vehhâbîlik konusunun yansımaları konuları üzerinde durulmuştur. Bahsi geçen yüzyılda Osmanlı Devleti bünyesinde çok fazla gazete ve dergi yayımlanmıştır. Batı’dan gelen yeni bir ürün olan bu unsurlar halkın tutumu pozitif yönde olmuştur. Osmanlı coğrafyasının içinde bulunduğu siyasî, ekonomik, dinî, askerî yönden içinde bulunduğu durumlar gazete ve dergilere yansımış, mütefekkirler tarafından çeşitli yönleriyle işlenmiştir. Araştırmada şu alt problemler çerçevesinde bir yol haritası oluşturulmak istenmiştir:

- a. Osmanlı basınında öne çıkan yayınlar hangileridir?
- b. Vehhâbîlik nasıl ve nerede ortaya çıkmıştır?
- c. Vehhâbîliğin ortaya çıktığı bölgenin, Vehhâbîliğin teşekkülünde ne gibi etkileri olmuştur?
- d. Osmanlı Devleti’nde ilk gazete ve dergi hangisidir, bu basın yayın organlarının yazar kadroları ve zihniyetleri hakkında ne gibi bilgiler mevcuttur?
- e. Osmanlı devletinde Vehhâbîlik konusu nasıl işlenmiştir, bir akım mıdır, bir mezhep midir, bir oluşum mudur? Ayrıca bu konuya dönemin önemli mütefekkirleri bu konuda nasıl söylemler geliştirmiştir?
- f. Vehhâbîlik konusunda Osmanlı mütefekkirlerinin yaklaşımı nasıl olmuştur?

- g. İlgili dönemde Vehhâbî olarak nitelendirilen kimselere mütefekkirlerin yaklaşımı nasıl olmuştur?
- h. Osmanlı Devleti'nin Vehhâbîliğin teorisyeni Muhammed b. Abdilvehhab'a yaklaşım nasıldır?
- i. Osmanlı Mütefekkirleri arasında Vehhâbîliğe yaklaşım nasıl olmuştur?
- j. Osmanlı basınında Vehhâbîlik ve Vehhâbî zihniyetine yakın duran yazarlar var mıdır?

Çalışmamızda bu sorulara cevap aranmış ve bu alt problemler çerçevesinde araştırmalar yürütülmüştür.

Araştırmanın Yöntemi

Vehhâbîlik ve Osmanlı Dönemi konuları, tarihte birçok süreci etkilemiş iki önemli başlıktır. Buna göre, bu iki önemli konuyu anlamak için tarih bilimini iyi anlamak ve bu disiplinin kurallarına göre hareket etmek gerekmektedir. Tarih, bir anlama faaliyeti ve bir anlayıştır. Tarih, insan zihnindeki geçmişle ilgili algılara dayalı olarak inşa edilen bir söylemdir, anlama çabasıdır.¹ Araştırmacı, bu çabayı belli bir disiplin altında göstermelidir. Aksi halde olaylar ve olgular objektifliğini kaybeder, farklı algılanır. Süreçler olduğundan çok daha farklı yorumlanır. Bu da yanlış bir epistemoloji oluşturur. Ayrıca tarih disiplini altında yürütülmeyen çalışmalar geçmişe olan spesifik bir meraktan öteye gidemez. Tüm bu söylenenler çerçevesinde oluşturulan bu çalışma, bir meraktan öte belli bir disiplin altında, dönem ve konu olarak sınırlandırılan olay ve olguları inceleme amacıyla oluşturulmuştur.

Bu çalışma, ilahiyat ve tarih bilimlerini kesişim noktasında yer almaktadır. Beşerî bilimlerin şemsiyesi altında değerlendirilen bu iki alan, aynı zamanda insanı merkeze alır. Bu bağlamda

¹ Bekir Karlığa - Hasan Onat, "Dinî Yayınlarda Bilimsellik Sorunu (Çağdaş ve İslâmî Bilimler Açısından)", *Dinî Yayınlar Kongresi*, (2004), 153-154.

Hasan Onat'ın değerlendirmeleri bizler için 3nemlidir. Onat, ilahiyat bilimini sosyal bilimler kapsamında değerlendirmiştir. Aynı zamanda t3m bilimler için geçerli olan bilimsel y3ntemin varlığına işaret eden Onat, bu y3ntem için k3k bilim paradigması ifadesini kullanmıştır. Buna g3re, k3k bilim paradigması aynı zamanda ilahiyat disiplinlerinde de geçerli olup y3ntem ve hiyerarşi bakımından temel oluşturmaktadır.²

Sosyal bilimler çerçevesinde, ayrı bir uzmanlık alanı olarak değerlendirilen İşlam Mezhepleri Tarihi, geçmiş ile g3n3m3z3 içine alan geniş bir d3zlemde siyasi ve itikadi amaçlarla ortaya çıkmış beşeri ve toplumsal oluşumların v3cut bulduğu ortamı, ortaya çıkma nedenlerini, teşekk3l s3relerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayılım g3sterdikleri b3lgeleri ve İşlam d3ř3ncesine eksileriyle artılarıyla t3m etkilerini, oluşturdukları temel kaynaklardan yola çıkarak fikir- hadise irtibatı çerçevesinde mercek altına alan bilimdir.³ Bu tanımdan yola çıkılarak İşlam Mezhepler Tarihi'nin bir uzmanlık alanı olduğuna ve olaylara betimleyici şekilde yaklaşması gerekli olduğu s3ylenebilir. Araştırmacı, incelemeleri sırasında adaletli davranmalı, objektif davranmalı, manip3latif davranışlardan uzak durmalı ve s3z konusu incelemenin esasları neyse, konu ile alakalı birincil kaynaklara konu nasıl yansıyor o şekilde konuyu incelemeye t3bi tutmalıdır. Bu açıklamadan araştırmacının yalnızca bir aktarıcı olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Gerçeğe yansız olarak yaklaşma ve aktarma, bu bilgileri aktarma ve karşılaştırmalı şekilde açıklama girişimleri analitik bir değerlendirme gerektirir. S3z konusu 3zellikleri taşıyan b3yle bir araştırma, konuyu olabildiğince objektif bir zemine oturtur. Bu çalışmada, tanımı yapılan b3ylesi bir yaklaşımla konu açıklanmaya çalışılmıştır. Osmanlı D3nemi'nde ortaya çıkan Vehh3bilik konusu ve bu d3nemde yayımlanmaya başlanmış gazete ve dergiler, Vehh3bilik ve Vehh3bi d3ř3nceyi konu alan gazete/ dergi yazıları bu y3ntem baz alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca s3z konusu eserlerde, Vehh3bilik, m3tefekkirler

² Hasan Onat, "Bilgi, Bilim ve Y3ntem", *İşlam Bilimlerinde Y3ntem*, ed. Halis Albayrak (Ankara, 2005), 18

³ S3nmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, (İstanbul : Değerler Eğitimi Merkezi, 2008), 10-11.

tarafından bazen bir mezhep, bazen bir akım, bazen sonuçsuz bir yol olarak betimlenmiştir. Çalışmada bu tanımlamalar dikkate alınmış ve mütefekkirlerin tanımlarından yola çıkılmış ve Vehhâbîlik bu bağlamda açıklanmaya çalışılmıştır.

Tarih, geçmiş manasında kullanıyorsa da asıl mana itibariyle geçmişten gelen bilgi, doküman ve bulguların doğrultusunda, zaman- mekân ve fikir-hadise bağlantısı uyarınca geçmişteki faaliyetlerin yeniden inşası faaliyetidir.⁴ Bu bağlamdan yola çıkarak denilebilir ki, fikir-hadise irtibatını kurmak için önce ortada bir fikir bulunmalı, sonrasında bu fikirlerin tezahürleri görülmelidir. Sonrasında bu tezahürlerin izleri takip edilmeli ve asıl resme ulaşılmalıdır. ⁵ Çalışmamızın birinci bölümünde bu tanım esas alınmıştır. İlgili dönemi konu alan eserler ile ilgili literatür taraması yapılmış ve bu eserler irdelenmiştir. Çalışmanın baz aldığı dönemde Osmanlı Devleti'nin ekonomik, askerî, siyasî, kültürel durumu tüm saydamlığıyla betimlenmeye çalışılmıştır. Ardından Vehhâbîlik konusuna geçilmiş, Vehhâbîliğin teşekkül süreci, faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Vehhâbîlik konusuna karşı tutumu açıklanmış, Vehhâbîliğin siyasî bir oluşum halini alma durumu açıklanmıştır. Müelliflerin eserleri analiz edildikten sonra Osmanlı Devleti'nde Vehhâbîlik konusuna yaklaşımın izleri sürülmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise çalışmanın bel kemiğini oluşturan konuya giriş yapılmıştır. Müelliflerin Vehhâbîlik konusuna yaklaşımları hususunda paralel düşündükleri ve zıt düştükleri hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tezimizin bir diğer yöntemini, aynı zamanda amacını teşkil eden husus ise şahıslar üzerinde derinleşme ve tarihsel süreçte olay ve olguya yoğunlaşma hususudur. Her eser ve gelenek, bir fırkayla veya mezheple ilgili birbirine zıt fikirler ihtiva edebilir. Olaylar ve olgular sosyal, siyasî, ictimâî ve dinî bağlamından koparılarak ele alınmış olabilir. Bu sıklıkla karşılaşılan sorun ancak "Fikirler üzerinde derinleşme" veya "fikirlerin bağlamları üzerinde

⁴ Bekir Karlığa -Hasan Onat, "Dinî Yayınlarda Bilimsellik Sorunu (Çağdaş ve İslâmî Bilimler Açısından)", 48.

⁵ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. (Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2017), 14-15.

derinleşme" yoluyla çözüme kavuşturulabilir. Bu durumda izlenecek yol, öncelikle bir fikrin ilk ortaya atıldığı şeklini tespit etmektir. Ancak bu tespit sırasında yalnız Mezhepler Tarihi eserleriyle yetinmeyip geniş çaplı bir literatür taraması yapılmalıdır. Fikrin ait olduğu döneme ait fikir akımları, edebî ve coğrafi eserler, şehir tarihleri okunup o dönemin fikir yapısı ve hissiyatı anlaşılmalıdır. Bu şekilde bir incelemeden sonra üzerinde durulan konu gelişim süreçleri incelenerek günümüze kadar getirebilir.⁶ Çalışmamızda Mezhepler Tarihi çalışmanın bir gereği olarak bu yöntem uygulanmıştır. İbn Abdulvehhab ve Vehhâbîlik üzerine çeşitli eser yazan kişiler mercek altına alınmıştır. Ancak öncelikle olarak İbn Abdulvehhab'ın eserleri incelenmiştir. İbn Abdulvehhab kendi kurduğu bu oluşumu nasıl değerlendirmiş ve nasıl şekillendirmiş sorusu üzerine çalışılmış; ardından Vehhâbî olarak değerlendirilen, Vehhâbîlik konusunda öze çıkan kimselerin eserleri mercek altına alınmıştır. Sonrasında ise Osmanlı Döneminde Vehhâbîliğe olan bakış açısı ve Vehhâbîlik ile ilgili çeşitli mütefekkirleri değerlendirilmeleri sunulmuştur.

Çalışmamızın diğer bir metodunu "şahıslar üzerinde derinleşme" hususudur. Beşerî bilimlerde ana karakter insan ve yapıp ettikleridir. Bilinen bir diğer husus şudur ki, Mezhepler Tarihi de Beşerî Bilimler şemsiyesi altında bir bilim dalıdır. Bu bilinen olgu çerçevesinde, Mezhep Tarihi alanında araştırma yaparken araştırmaya konu olan şahıslar üzerinde derinleşmek gerekmektedir. Eğer salt olaylar üzerinden konu betimlenecek olursa, aynı yazım geleneğinin içinde bulunan şahıslar farklı şekilde ele alınabilmektedir. Bir fırka/mezhep/ akım içinde önemli olan şahıs veya kurucu kimseler haksız yere övülebilmekte veya haksız yere ağır eleştirilere tâbi tutulmaktadır. Aynı şekilde fırka/mezhep/ akım için önemli olan şahsiyetler silikleştirilirken herhangi bir önem taşımayan sıradan şahsiyetler de çok fazla ön plana çıkarılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu kimselerin birden çok kimliği ortaya çıkabilmektedir.

⁶“İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes’alesi [İslami İlimlerde Metodoloji / Usul Mes’alesi (2003 : İstanbul)]. (İstanbul : Ensar Neşriyat, 2005), Doç. Dr. Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu*, 436.

Bu nedenle araştırma esnasında şahısların eserleri ve fikirleri, zihniyetleri fikir- hadise irtibatı çerçevesinde incelenmeli, klasik kaynakları göz ardı edilmeden irdelenip sonrasında araştırma çalışılan ilgili döneme taşınmalıdır.⁷

Çalışmamızda açıklanan bu metodoloji çerçevesinde fikirler üzerine derinleşme hususunda olduğu gibi, öncelikle Abdulvehhab'ın üzerinde çalışılmıştır. İbn Abdulvehhab'ın çevresinde Vehhâbîliğin gelişimi üzerinde durulmuştur. Bu aşamada Vehhâbîlik konusunda fikir belirten diğer mütefekkirler değil İbn Abdulvehhab'ın fikirleri üzerinde çalışılmıştır. Tezin ilerleyen aşamalarında incelenen dönemde Vehhâbîlik üzerine fikir beyan eden mütefekkirlerin fikirleri ve yazıları mütalaa edilmiştir.

Araştırmanın Temel Kaynakları

Çalışmanın muhtelif yerlerinde de değinildiği üzere, XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti basın-yayın hayatı için bir kırılma dönemidir. Batı'dan gelen matbaanın Osmanlı ülkesine birer hediyesi olan bu ürünler, Osmanlı dönemi mütefekkirleri tarafından günden güne geliştirilmiştir. Sonrasında ise Osmanlı topraklarında yaşanan her türlü olay hakkında çeşitli eleştiri ve fikir yazıları yazılmış, mütefekkirler fikirlerini gazete ve dergilerde paylaşmışlardır. İşbu çalışmanın temel bakış açısını da bu durum teşkil etmiştir. Vehhâbîlik, İbn Suud ile ittifaka gitmesi ile tarih sahnesine siyasî bir güç olarak çıkmış ve bu durum da Osmanlı mütefekkirleri tarafından basın-yayın organlarında kritik edilmiştir. Tezin ikinci kısmının temel kaynaklarını mütefekkirlerin bu çalışmaları oluşturmuştur. Teze ismini de veren bu kaynaklar, konu yelpazesi oldukça geniş eserlerdir. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı coğrafyasında gelişen her türlü olay basın-yayın organlarına aktarılmıştır. Ancak araştırmanın esası açısından yer ve dönem açısından sınırlandırmaya gidilmiştir.

⁷ *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi [İslami İlimlerde Metodoloji / Usul Mes'elesi (2003), s.447-448.*

Gazete ve Dergi Nüshaları

Osmanlı döneminde yaşayan mütefekkirler, XVIII. yüzyıl ve sonrasında yayımlanmaya başlanan gazete ve dergilerde Vehhâbilik ile ilgili yazılar yazmışlardır. Mütefekkirlerin bu yazıları ve yazıların yayımlandığı gazete ve dergiler halk tarafından okunmuş, büyük ilgi ile karşılanmıştır. Sebîlürreşâd da bu yayınlardan biridir. Uzun soluklu bir yayın olan Sebîlürreşâd'ın yazar kadrosu dönemin güçlü zihinlerinden oluşuyordu. Bu nedenle Sebîlürreşâd, çalışmada başvurulan ilk kaynaklar arasındadır. Diğer dönemlere nispetle çok daha sade bir dille kaleme alınan bu yazılar, matbu olarak da günümüze ulaştığı için dergideki yazıların değerlendirilmesi çok zor olmamıştır. Özellikler derginin Vehhâbilik teşekkül ettiği XVIII.yüzyıla rastlayan sayılarında Vehhâbilik ve Hicaz bölgesi konu çeşitli yönleriyle mercek altına alınmıştır. Yalnızca da Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Ömer Rıza (Doğrul) Mehmet Akif (Ersoy) ve Zakir Kâdirî gibi yazarlar değil, tüm dergi çalışma için önem arz etmiştir. Çünkü Vehhâbilik konusunda Sebîlürreşâd'da anonim yazılar da bulunmaktadır. Bu anonim yazılar da dönemi ve Vehhâbilik konusunu güzel bir dille ve etraflı şekilde anlatmıştır.

Sebîlürreşâd Dergisinin yanı sıra, çalışmamız için önem arz eden ikinci süreli yayın ise Türk Yurdu dergisidir. Bu dergi de Sebîlürreşâd gibi uzun soluklu bir dergi olmuş ve önemli mütefekkirleri yazar kadrosunda barındırmıştır. Bu önemli şahsiyetlerden biri olan Zâkir Kâdirî, bu çalışmada üzerinde durulan yazar olmuştur.⁸

Süreli yayınların yanı sıra gazeteler de Vehhâbilik konusu üzerinde durmuşlardır. Eyüp Sabri Paşa'nın Tercüman-ı Hakikat'teki yazı dizisi bu yazılardan biridir. Arap Yarımadası konusunda oldukça bilgili olan Eyüp Sabri, aynı zamanda bu bölgede yaşamış ve çoğu

⁸ Muhammed Allam Mustafa, "Zâkir Kadirî Ugan Cenapları", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, (1996), 435-438.

yazdıklarını sahadaki tecrübelerinden faydalanarak kaleme almıştır. Bu da Eyüp Sabri'nin yazı dizisinin önemini iki kat arttırmıştır. İlerleyen dönemlerde kisve-i tab'a bürünen Eyüp Sabri'nin bu yazıları, çalışmamız açısından hem gazeteler kısmında hem de telif edilen eserler kısmında çokça başvurulmuş iki kaynak olmuştur.⁹

Telif Edilen Eserler

Osmanlı düşünürleri, yalnızca süreli yayınlar ve gazetelerde Vehhâbîlik konusunu irdelememişlerdir. Mütefekkirler, bu konuda eserler yazmış ve bu sayede daha detaylı şekilde Vehhâbîlik konusu üzerine eğilmişlerdir. Çalışmamızın bir diğer önemli kısmını da telif edilen bu eserler oluşturmaktadır. Bu eserler, Osmanlı Devleti'nin önem verdiği bir kurum olan resmi tarihçilik kapsamı dışında gerçekleştirilen uğraşlardan biridir. Osmanlı döneminde bilindiği üzere tarih yazımına, geçen önemli olayların kayıt altına alınması hususuna çokça önem verilmekteydi. Resmî olarak tarih yazıcılığı yapan devlet görevlilerine ise vakanüvis denmekteydi. Gazete ve derginin ortaya çıkmasıyla birlikte bu kurumun önemi azalmış olsa da XVIII. yüzyıla kadar her türlü önemli olayı kayıt altına aldıkları göz önünde bulundurulursa, oldukça önemli bilgiler vakanüvislerin sayesinde günümüze gelmiştir. Bu resmi tarihçilik uğraşının yanı sıra, resmî olarak tarihle uğraşmayan devlet görevlileri, telif ücreti alarak kendi spesifik eserlerini oluşturmuşlardır. Bu uğraşa da gayri resmî tarihçilik denmektedir. Devlet görevlilerinin bu tür eserler oluşturmalarının öncelikli sebebi, tarihe duydukları ilgi olmuştur. Ayrıca geleceğe kayıtlı bir belge bırakma kaygısı, devlet yöneticilerinden gelen istekler, caize denilen telif ücretini almak istemeleri de bu eserlerin kaleme alınmasına ortam hazırlamıştır.¹⁰ Çalışmada ismi geçen Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet adlı eseri, Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin *Tarih-i İslam* adlı eseri bu minvalde eserlerdir. Telif edilen bu iki eser

⁹ Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*. (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2011).

¹⁰ Necdet Öztürk- Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı tarihçileri -Ahmedi'den Ahmed Refik'e-*. (İstanbul : Bilge Kültür Sanat, 2013), s.171.

Osmanlı Dönemi'nde gayri resmi tarih yazıcılığının anlaşılması açısından önemli iki eserdir. Çalışmanın ilgili bölümü oluşturulurken de en çok başvurulan iki eserdir.

Osmanlı tarih yazıcılığında Vehhâbilîği ve Vehhâbî düşüneyi konu alan diğer önemli çalışmalar ise vakanüvislerin tarihleridir. Yukarıda belirtildiği üzere, Osmanlı resmî tarih yazıcılığı, bir kurum haline gelmiş ve vakanüvisler tarafından ilerletilmiştir. Çalışmamızda Vakanüvis Süleyman İzzî ve Vakanüvis Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin *Tarih* isimli eserleri incelenmiştir.

Çağdaş Akademik Eserler

Literatür taraması esnasında Osmanlı Devleti, Osmanlı dönemi, Osmanlı Devleti duraklama ve yıkılma süreci, Osmanlı Devleti'nde basın, Muhammed b. Abdulvehhâb ve Vehhâbilik konusunda ülkemizde çokça araştırma yapıldığı görülmüştür. Ayrıca bu çalışmalar yalnızca tarih alanında değil, İlahiyat alanında araştırma konusu olmuştur. Ayrıca bu dönemde telif edilen eserlerden önemli olanları, içerisinde Vehhâbilik ve Vehhâbilîğin oluşumunda meydana gelen olaylar barındıran eserleri incelemeye çalıştık.

Buna binaen, öncelikle günümüzde bu dönemle alakalı yapılmış çalışmalar söz konusu olmuştur. Literatür taramamız sırasında, bu dönem ile alakalı çokça çalışmanın olduğunu gördük. Spesifik olarak çalışmamızın söz konusu olduğu dönemle alakalı çalışma sayısı da tatmin edilebilir sayıdadır. Devam etmekte ve tamamlanmış olan yüksek lisans ve doktora derecelerindeki çalışmaların da Türk ve Osmanlı tarihinde basın ve yayın konularını işlediği görülmektedir. Özellikle Din Sosyolojisi ve Din Eğitimi başta olmak üzere, Türk basın ve Osmanlı Basın tarihi konusunu taşıyan spesifik çalışmalar mevcuttur. Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalardan bazılarının isimlerini örnek vermek istiyoruz. Bu isimler, Fatih Öztaş, *Türk Basınında Din-Sekülerleşme İlişkisi (2007 sonrası)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016); Nawaz Kottakkaren, *Hint Alt Kıtası'nda Malayalamca Dini Basın-Yayın Faaliyetleri Ve Toplum*

Üzerindeki Etkileri: Kerala Eyaleti Özelinde Bir İnceleme (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Yaşar İz, *28 Şubat Sürecinde Yazılı Basın ve Din - Hürriyet ve Yeni Şafak Gazetesi Örneği* (Konya: Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Ayşe Zorlu, *Günümüz Türkiye'sinde Basın ve Televizyonun İslami Kültürü Yapılandırmadaki Rolü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyoloji ve Antropoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Nurhayat Aygün, *Kahramanmaraş Mahallî Basınında Din-Toplum İlişkilerinin Sosyolojik Analizi (1946 - 1962)* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016) olarak sayılabilir. Din Eğitimi alanında ise ismi zikredilebilecek çalışmalar; Ayşe Uyanık, *Basında Din Eğitimi Tartışmaları (1945-1960)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Leyla Arman, *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Basında Din Eğitimi ve Öğretimi Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Aydın Çayır, *Yazılı Basının Din Eğitimi Ve Öğretimindeki Yeri ve Önemi (Cumhuriyet, Milliyet, Sabah, Türkiye, Zaman Gazetelerinin İncelenmesi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Zeynep Nevzatoğlu, *Basında Din Eğitimi-Öğretimi Laiklik Tartışmaları (1945-1960)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Tuğba Torun, *Türk Aydınlarının Dine ve Din Eğitimine Bakışları (Türk Basınında Din-Ahlâk Öğretimi ve İmam Hatip Liseleri ile İlgili Yazılanlar 1997-2000)* (Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003). Ancak İslam Mezhepleri Tarihi konusunu basın ve yayın anlamında ele alan çalışmalara araştırmalarımız sırasında rastlayamadık. Bu alanda tamamlanmış bir çalışma araştırmalarımıza göre bulunmazken,

devam etmekte olan bir çalışma mevcut olup çalışmanın sahibi Bayburt Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Sahra Belkıs Şahin'dir. Şahin'in çalışması Türk Basınında Vehhâbilik (Türkiye Gazetesi Örneği) başlığı taşımakta ve çalışmasını Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sever danışmanlığında yürütmektedir. Çalışmamızın başlığına paralel olarak yürüttüğümüz literatür çalışması takriben bu şekildedir.

Literatür taramasının akabinde, çalışmamızda faydalandığımız çeşitli çağdaş kaynaklar da olmuştur. Çalışmanın ilk kısmında, konunun daha iyi anlaşılması ve kopukluğa yervermemek adına basın-yayın ile ilgili bir girizgâh yapılmıştır. Orhan Koloğlu, Enver Behnan Şapolyo, Selim Nüzhet Gerçek gibi araştırmacıların genelde Türk basını ve özelde Osmanlı basınına konu alan eserleri, bibliyografyaları, bu araştırmacıların faydalandığı eserler, tezin ilkk kısmında yol gösterici mahiyette olmuştur.

Çalışmanın birçok yerinde değinildiği gibi, Osmanlı devleti ve dönemi birçok araştırmacı tarafından çok farklı yönleriyle incelemeye tâbi tutulmuş bir zaman dilimidir. Osmanlı Dönemi'nde kurumsallaşan ve çok ciddiye alınan resmî tarih yazıcılığı, sonraki dönemlere Osmanlı Devleti tarafından miras bırakılan muazzam bir arşiv oluşturmuştur. Bu arşivdeki çok mühim bilgiler üzerine kitaplar, tezler ve makaleler yazılmıştır, bu bilgiler çeşitli yönleriyle araştırılmıştır. Çalışmamızda da Osmanlı Devleti'nin mirası bu arşivden Vehhâbilik ile ilgili olanlara başvurulmuştur. Ebru Koçak'ın *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbiliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)* isimli doktora tezi ve *Kimlik ve Tarihçilik Bağlamında Vehhâbiliğe Dair Mülâhazalar (Ahmed Cevdet Paşa ve Osman b. Bîşr Örneği)* isimli makalesi, ilk etapta önemle incelenen iki eserdir. Ayrıca Rifat Türkel'in "Vehhâbilik ve Arka Planı: Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar" ve "Osmanlı Vehhâbilik Literatürü" adlı iki makalesi de çalışmada başvurulan önemli kaynaklardandır. Bu kısımda Ahmet Yaşar Ocak ve İsmail Kara'nın eserleri yol gösterici olmuştur. İlerleyen aşamalarda, Vehhâbilik konusunun

derinlerine inilmesi gerekmiş ve bu konunun bir akım mı, bir mezhep mi, yoksa bir cemaat mi olduğunu açıklama ihtiyacı doğmuştur. Bunun için Prof. Dr. Sönmez Kutlu ve Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara'nın eserlerine başvurulmuştur. Ayrıca, Ömer Aslan tarafından Dr. Mehmet Akif Fidan danışmanlığında Ankara Yıldırım Beyazıt Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak savunulan *Eyüp Sabri Paşa'nın Tarih-i Vehhâbîlik Eseri Işığında Osmanlı Mütefekkirlerinin Vehhâbîlik Telakkisi* adlı çalışmasına da başvurulmuştur. Hülâsa, kaynakça kısmında da belirtildiği üzere, Osmanlı Dönemi'ni ihtiva eden, tezimizle alakalı ulaşabildiğimiz her kaynak hususiyetle incelenmiştir.

2.Osmanlı'da Basın- Yayın Hareketleri

2.1.Osmanlı Devleti'nde İlk Basın-Yayın Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde basın yayın hareketlerinden bahsetmek için, öncelikle gazetenin öncü konumunda olan Batı'daki faaliyetlerden bahsetmek gerekir. Avrupa'da gazetenin serüveni, 1450li yıllara kadar gitmektedir. Bu yıllarda gazete görevini "haber yaprakları" denilen süreli yayınlar yapmaktaydı. Zamanla bu yapraklar gazete adıyla yaygınlık kazanmıştır. Gazetecilik alanında faaliyetlerin gelişmesinde basımevi yani matbaanın tüm kıtaya yayılması önemli rol oynamıştır. Avrupa kıtasından Osmanlı coğrafyasına geldiğinde, Osmanlı'da haber yaprağı dönemi yaşanmamış, direkt olarak gazete adıyla faaliyetler belirmiştir. Tarihler 1820leri gösterdiğinde tam manasıyla gazetecilik faaliyetlerinden bahsedilebilir. Avrupa ile Osmanlı arasında gazetecilik bakımından 400 yıl kadar bir fark olmasının sebebi, matbaanın ülkede geç benimsenmesidir. Devletin dini, örfi ve siyasi olarak doğal bir denge üzerine kurulmuş olması uygulamalara da yansıyor ve devlet mekanizmasının egemenliğini pekiştiriyordu. Buna binaen, toplum tabanını bilgilendirme gereği duyulmuyordu. Bu görevi lokal olarak kişileri bilgilendiren mektuplar, çeşitli el yazmaları üstleniyordu. Ancak büyük toplulukları haberdar eden bülten tarzı eserlerden bahsetmek pek mümkün değildir.¹¹

Osmanlı'nın devlet nezdinde matbaayı yasakladığına dair bilgiler zayıftır. Bunun sebebi ise matbaa ile ilgili dine dayalı bir yargını/ argümanın bulunmamasıdır. Buradan hareketle, 1493'te İspanya'dan kaçıp Osmanlı ülkesine sığınan Yahudilerin basımevi kurup kitap basmaları devlet tarafından herhangi bir kısıtlamaya uğramamıştır. Ayrıca 1567'de Ermeniler,1610'da Maruni Araplar, 1627'de Rumlar da basımevleri kurarak kitaplar üretmeye başlamışlardır. Ancak bu eserler kitap hacminde olup halk tarafından rağbet gören kitaplardır.

¹¹ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınevi, 2020), 13-14.

Sosyo/ekonomik yapının elverişli olmaması, tamamen topluma yabancı bir tür olan gazetenin yayını özel girişimlerle yapılamamasına sebep olmuştur.¹²

Özel girişimlerle ve muhtelif milletlerin matbaa ve basımevi girişimleri devam ederken, Lale Devri olarak anılan III. Ahmet döneminde matbaa devlet kontrollüde ve topluma mal edilmiş olarak Osmanlı coğrafyasında adından söz ettirmeye başlamıştır. Yirmisekiz Çelebi Zade Sait Efendi, Paris'e elçi olarak giden babasının yayında matbaa ile tanışmış ve bu teknolojiyi inceleme fırsatı bulmuştur. Aynı zamanda bu önemli ürünü Osmanlı Devleti'ne getirmek için İbrahim Müteferrika ile *Risâlet-ül Müsemmati bi Vesilet'ül Tıbbaa* isiminde bir rapor hazırlayarak reformcu sultana sunarlar. 1726 yılında sultanın girişime verdiği olumlu yanıt neticesinde matbaa için çalışmalar başlar. Söz konusu yanıtta ve raporda dini kaidelerden asla bahsedilmemektedir.¹³ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, 7 Temmuz 1727 tarihli fetvasında matbaa ile ilgili soruları şu şekilde yanıtlamıştır:

“Allah bilir ki, basma sanatında ustalığı olan kişi bir düzeltilmiş kitabın harflerini ve sözcüklerini bir kalıba yanlışsız olarak kâğıda basmakla, kısa sürede güçlük çekmeden çok sayıda nüsha elde eder ve kitapların çoğu ucuz fiyatla satışlarını sağlar. Bu suretle büyük fayda sağlayacağından o kişiye izin verilip birkaç bilgin kişi de örneği çizilecek kitabı düzeltmekle görevlendirirse son derece iyi ve geçerli işlerden olur.”¹⁴

Fetvada din dışı bilimsel yayınlar için yetki kısıtlamasına gidilmemiştir. Yani matbaa için tam yetki verildiği görülebilir. Bazı Avrupalı tarihçilere göre “İslam dünyasının

¹² Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınevi, 2020). s. 14. Ayrıca *Risâlet-ül Müsemmati bi Vesilet'ül Tıbbaa* hakkında detaylı bilgi almak için; Sinan Sümbül, “Osmanlı'da Matbaa Meselesine Yeni Bir Bakış: Risâle-i Fevâid-i Basma Adlı Yazma Eser Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Matbaacılık Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi”, *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, S.10 (K 2018), 23-37.

¹³ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, 14-16.

¹⁴ Büşra Tosun Durmuş, “Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devleti'ne Giriş Koşulları ve Tartışmalar”, *Gümüşhane Üniversitesi Dergisi* 5/2 (Eylül 2017), s. 962.; Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, 14-15; Orhan Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010), 11-12.

Rönesans'ının başlangıcı" olarak görülen matbaa faaliyetleri, 1730 Patrona Halil İsyanı ile sekteye uğramıştır. Bu isyan ile Osmanlı Devleti'ne birçok yeni ve teknolojik olgular kazandıran Lale Devri bitmiş, padişah tahtından inmiştir. Bu karışık ortamda isyancıların matbaaya ve basımevine dokunmamaları dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu durum gösteriyor ki, rasathanelerin aksine matbaa din konusu olmamış ve halkın benimsediği bir teknoloji olmuştur.

18. Yüzyıla gelindiğinde ise, Avrupa'da faaliyetlerini sürdüren gazeteye ilgisi yalnızca siyasi boyutta olan Osmanlı Devleti'nde gazete için girişimlerin başladığı görülmektedir. Mehmet Ali Paşa Bulak Matbaası'nı Mısır'da kurmuştur. Matbaa ilk ürünlerini 1922'de vermeye başlamış, ilerleyen süreçlerde Osmanlı Devleti'nde Türkçe harflerle yayımlanan ilk gazete, "Vekây-i Mısriyye" Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından 1828 yılında Bulak Matbaası'nda çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gazete, Türkçe'nin yanı sıra Arapça da yayımlanmıştır.¹⁵ Napolyon'un Mısır'ı işgalinin sona ermesiyle birlikte ılımlı bir ortam oluşmuş ve yeni basın yayın ürünleri verilmeye başlanmıştır. Bu ürünlerin çoğu Fransızca olup Osmanlı coğrafyasındakiler de ağırlıklı olarak Fransızca ve Fransız üslubu ile ilgili daha çok bilgi vermekte ve Osmanlı Devleti ile ilgili kısmen bilgiler içermektedir.¹⁶

Osmanlı ülkesinde zamanla Fransızca gazetelerin yanı sıra vilayetlerde çıkarılan ve farklı etnik gruplardan toplulukların da kendi gazetelerini yayımladıkları görülmektedir. Başta Beyrut olmak üzere Tuna, Bosna Suriye, Erzurum, Halep, Edirne, Trablusgarp vilayetlerinde devletin de desteği ve özel girişimlerle matbaalar kurulmuştur. Bu gazeteler Türkçe başta olmak üzere Ermenice, Rumca, Arapça, Sırpça, İbranice, Bulgar dilinde yayımlanmıştır. Gazetelerin muhtelif dillerde yayımlanması da yerel dillerin gelişmesi açısından oldukça önemlidir. 1831 yılında II. Mahmut döneminde tüm kadrosu ve içeriğiyle devleti temsil eden ilk gazete olan Takvim-i Vekâyi yayın hayatına başlamıştır. Osmanlı ülkesinin geniş hakimiyet alanı ve içinde

¹⁵ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın* (Ankara: Güven Matbaası, 1976), 99.

¹⁶ Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2014), 32.

barındırdığı farklı etnik unsurlara da hitap etmek için Ermenice, Rumca gibi farklı dillerde yayımlanmıştır.¹⁷

Osmanlı'da yayın hayatı gazete ile başlamıştır. Devlet tarafından da desteklenen ve sonrasında toplum tarafından kabul gören gazeteler, Osmanlı basın-yayın hayatının önemli birer ürünü olmuştur. Gazeteler, aynı zamanda ülke içinde ve dışında önemli haberleri halka ulaştırma misyonunu yerine getirmiş ve global bir boyut kazanmıştır. Gazetelerin basın- yayın hayatında yerlerini almaları belli bir olgunluğa ulaşmaları, basın- yayın hayatına yeni bir soluk getirmiş ve bu aşamada dergiler sahneye çıkmıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında sırasıyla Osmanlı basın serüveninde yayımlanan özel veya devlet tarafından çıkarılan ilk gazeteler; sonrasında ise mecmua adı ile bilinen dergilerin yeri ve ilk dergiler hakkında bilgiler vermeye çalışılacaktır.

2.2. İlk Gazeteler

2.2.1. Takvîm-i Vekâyi

Gazetenin öncüsü olarak Avrupa'da 1450li yıllara rastlayan tarihlerde, “haber yaprakları” ismiyle yeni bir tür belirmiştir. 17.yüzyılın sonlarına doğru ise “sürelî (muntazam) yayın” ve günlük gibi türler ortaya çıkamaya başlamıştır.

1820li yıllardan Osmanlı ülkesine yaşayan birçok etnik kesim kendi gazetelerini çıkarmaya başladı. Bunların başında Fransızlar gelmektedir. Osmanlı topraklarında 1908'e kadar 150 civarında gazetenin sadece Fransızlara ait olduğu bilinmektedir. Ayrıca Mısır İngiliz kontrolüne geçtiği 1882'ye kadar 30; 1884-1914 yılları arasında 90 yayın yapılmıştır.¹⁸ Ayrıca

¹⁷ Ali Gevgili (1983), “Türkiye Basını”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, s.203; Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, 21-43.

¹⁸ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınevi, 2020), 37-38.

Rumlar, Araplar, Bulgarlar, Farslar ve Yahudiler de kendi dillerinde basın-yayın faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu gazeteler, doğal olarak kendi dillerinde ve kendi çıkarlarına hizmet eden haberler ve içerikler yayınlıyordu. Ancak bu durum tüm gazete faaliyetlerinin Osmanlı aleyhine olduğu anlamına gelmemelidir. Bu gazetelerden bazıları Babıâli'nin hizmetinde olup nispeten objektif Osmanlı yanlısı gazetelerdir.

Bu gazeteler, bahsedildiği gibi özel gazeteler olup kısmen devlet kontrolünde olan gazetelerdir. Bundan sonraki aşamada, XVIII. yüzyılda ilk kez Avrupa'nın teknik ve askeri üstünlüğünü kabul eden Osmanlı Devleti, bu dönemde Batı'dan getirilen uzmanlar tarafından yine Batı'daki gelişmeleri örnek alarak birçok yenilik gerçekleştirmiştir. Bu yeniliklerden biri olan gazete, bu sefer özel ve kişisel girişimlerle değil Babıâli'nin ve padişahın izni ve isteğiyle Osmanlı coğrafyasına gelmiştir. 1 Kasım 1831 yılında ilk Türkçe gazete olan Takvîm-i Vekâyi yayın hayatına başlamıştır

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin eserinde yer verdiği bu pasajda da görüldüğü üzere, II. Mahmut yayın hayatına başlamasını arzu ettiği ilk resmî gazete unvanını taşıyan Takvîm-i Vekâyi gazetesinin yazar kadrosunda genel olarak Babıâli'de memurluk vazifesini yürüten kimseler görevlendirilmiştir.

Takvîm-i Vekâyi'nin, zikredilen diğer gazetelerden farkı ve en önemli özelliği, devlet tarafından yayımlanan bir gazete olmasıdır. Yani Takvîm-i Vekâyi ilk resmî gazete olması hasebiyle önem arz etmektedir. Takvîm-i Vekâyi, bu konumundan dolayı devlet aleyhine yazılara bünyesinde yer vermemiş ve içeriğinde eleştiri, karşıt fikir beyan edilememiştir. Bu durumun bir getirisi olarak da genel olarak bürokrat kesime hitap etmiş, toplumla bütünleşememiştir.

Gazetenin ilk başyazı Esat Efendi tarafından kaleme alınmış gazetecilik üzerine olan makaledir. Esat Efendi bu makalesinde, gazetecilik mesleği hakkında geniş bilgiler vermiştir.¹⁹ Bu yazının içeriğinin gazete ve gazetecilik ile ilgili olmasının en önemli sebebi ise halkın ve devletin bünyesinde yerinin henüz alan bu terimleri halka anlatmak ve halkı bu konuda bilinçlendirmek olmuştur. Bunun yanı sıra, zamanlama olarak Takvîm-i Vekâyi'nin haftalık olarak çıkarılması planlanmış, ancak bazı iç ve dış sebeplerden, gazete kültürünün ülkeye tam yerleşmemesinden ötürü çoğunlukla haftalık olarak yayımlanamamıştır. Gazetenin uzun aralıklarla ve düzensiz olarak yayımlanması, gazetenin bahsettiği haberlere de yansımış ve Takvîm-i Vekâyi taze haber verme özelliğini yitirmiştir.²⁰

Takvîm-i Vekâyi, Osmanlı gazetecilik tarihinde ilkleri barındıran gazete olmuştur. Gazete fikrini topluma aşıl原因an Takvîm-i Vekâyi, aynı zamanda halka devlet içinde ve dışında olan gelişmeleri yanlı bir bakış açısıyla da olsa vermiştir. Halk, Osmanlı ülkesinin yaşadığı yerden ibaret olmadığını ilk kez gazete ile fark etmiştir. Ayrıca farklı türde yazınsal ürünler de Takvîm-i Vekâyi ile Osmanlı basın hayatına girmiştir. İlk çeviri makale, gazetenin 8. sayısında yayımlanmış, gazete bünyesinde ve Osmanlı tarihinde ilk gazete ilanı 2. sayıda yayımlanmıştır.²¹

Takvîm-i Vekâyi'nin yayın hayatına başlamasıyla birlikte vakanüvislik de önem kaybetmeye başlamıştır. Vehhâbî literatürü açısından önemli bir yere sahip olan vakanüvislik, II. Mahmut'un desteklemesi ve önemsemesine rağmen gazetenin sağladığı konfor alanına yenik düşmüştür. 20.yüzyıldan itibaren vakanüvislik kurumunun önem kaybettiğini, Vehhâbî literatüründe gazete ve dergi gibi globalleşen unsurların öne çıktığı görülmektedir. Bu nedenle Takvîm-i Vekâyi'nin yayımlanmaya başladığı 19.yüzyılın ilk yarısında Vehhâbî literatürün

¹⁹ Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", 61.

²⁰ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2003), 16.

²¹ Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi 1728-1922*, Ankara 1968, C. 1., 73; Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 16.

vakanüvisler aracılığıyla devam ettiği, ancak 20. Yüzyıldan sonraki dönemde bu literatürün kanal değiştirerek basın yayın unsurları aracılığıyla bize aktarıldığını söylemek mümkündür.²²

2.2.2. Cerîde-i Havâdis

Farklı etnik unsurların çıkardığı gazetelerin toplumda belli bir kesime seslenmesi, Takvîm-i Vekâyi'nin ise bilgileri objektif şekilde halka aktarmaması, toplumun bir kesimi tarafından eleştiriye mazhar olmuştur. Bu gelişmelerin akabinde özel teşebbüse ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın sonucunda ilk özel gazete, devletin İngiliz asıllı William Churchill'e verdiği imtiyaz sonucu William Churchill tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. William Churchill'in çıkardığı bu gazetenin ismi ise Cerîde-i Havâdis olarak belirlenmiştir.

Cerîde-i Havâdis'in, basın hayatına başlaması ise kurucusu William Churchill adlı bir tüccarın başından geçen bir dizi olaylar sonucu olmuştur. Ayrıca Babıali kendisine birtakım imkanlar sağlamıştır. Churchill'e sağlanan bu imkanlar arasında, gazete çıkarma izni de bulunmaktadır. William Churchill, devletin kendisine sağladığı gazete çıkarma yetkisini 31 Temmuz 1840 tarihinde kullanmış ve Cerîde-i Havâdis gazetesini çıkarmaya başlamıştır.²³

Cerîde-i Havâdis, birçok noktada önemli adımlar atmıştır. Bunlardan biri, belli bir ilan politikasına sahip olmasıdır. Ayrıca ilk ölüm ilanları bu gazetede yayımlanmaya başlamıştır. Hâliyle bu ilanlar gazeteye ciddi oranda gelir sağlamıştır.²⁴ Aynı zamanda Cerîde-i Havâdis gazetesini Victor Hugo'nun Sefiller romanını Türkçeye çevirip sanat köşesinde yayımlayarak yeni bir ilke de imza atmıştır. Bu gelişmeler de Cerîde-i Havâdis'in yalnızca bürokratik ve bürokratik halk kesimine hitap eden bir gazete değil, toplumun farklı kesimlerine de hitap eden bir gazete olmasını sağlamıştır.

²² Necdet Öztürk- Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemleri Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî'den Ahmed Refik'e)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 206.

²³ Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", 63-64.

²⁴ Tevfik Çavdar, *İz Bırakan Gazeteler ve Gazetecilik / Babıali'den Ne Kaldı?* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007), 13-14.

Tüm bu olumlu gelişmeler ve ilklere rağmen Cerîde-i Havâdis'in tirajı istenen seviyeye ulaşamamış ve bir süre sonra gazete maddi sıkıntılar çekmeye başlamıştır. Bunun üzerine gazetenin devletten aldığı yardımın kesilmesiyle Churchill, kendi imkânları ile gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Ancak zamanla maddi açıdan oldukça zorlanmaya başlayan Churchill, 1843 yılında gazetenin yayına son vermiştir.²⁵

2.2.3. Tercümân-ı Ahvâl

Tercümân-ı Ahvâl, İbrâhim Şinâsi ve Çapanzâde Âgâh Efendi tarafından 21 Ekim 1860 yılında, ilk defa devletten yardım almadan ve özel girişimle çıkartılan Türkçe gazetedir.²⁶ Tercümân-ı Ahvâl'in kurucusu, sahibi ve yazar kadrosundaki kişi Âgâh Efendi'dir. Âgâh Efendi, dünyada meydana gelen gelişmeleri yakın takip eden, aydın ve aktif bir şahsiyetti. Bu özellikleri Âgâh Efendi'nin Osmanlı basın hayatındaki eksiklikleri görmesini sağlamış ve bir gazete çıkarma konusunda onu ikna etmiştir. Âgâh Efendi, bu işlem için gereken sermayeyi bizzat kendi sağlamıştır. Âgâh Efendi'ye yardım eden ve aynı zamanda yazar kadrosunda bulunan Şinâsi, Tercümân-ı Ahvâl'in bir diğer önemli şahsiyettir. Şinâsi, gazetede siyasi konulardan ziyade edebi konularda yazılar yazmıştır. Şinâsi'nin "Şair Evlenmesi" adlı eseri Tercümân-ı Ahvâl'de yayımlanan önemli eserlerden biridir.²⁷

Tercümân-ı Ahvâl'in yayın hayatına başladığı ilk günden itibaren en büyük iddiası objektiflik olmuştur. Yayımladığı haberleri kaynaklarıyla birlikte aktarma gayret etmiş, asparagas ve kaynağı belli olmayan, yanlış haberlere karşı olabildiğince mesafeli durmuştur. Dizgi hatası vb. dolayısıyla çıkan bazı yanlış anlaşılmalardan ve yalan haber yayımladığında da bu yanlışlıkları sonraki sayıda mutlaka tekzip metni ile düzeltmekten çekinmemiştir.

²⁵ Tarık Özçelik, *Modern İktisadın Osmanlı'ya Girişi ve Cerîde-i Havâdis 1840-1856* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 66.

²⁶ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 19; Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", 66.

²⁷ *Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın* (Ankara 1979: Basın Yayın, 1979), 53

Tercümân-ı Ahvâl, Osmanlı basını için büyük gelişmelerin bir meyvesidir. Takvîm-i Vekâyi ile devlet desteğiyle başlayan, eksileri ve artılarıyla belli bir süreç geçiren gazetecilik faaliyetleri, Âgâh Efendi ve Şinâsi'nin girişimleri, bakış açılarıyla yani bir noktaya tekâmül etmiştir. Tercümân-ı Ahvâl, Osmanlı gazeteciliğinin kilometre taşlarından biri olarak, bünyesinde barındırdığı birçok yenilik ve Osmanlı basın-yayın hayatına kazandırdığı olumlu gelişmelerle birlikte, 792 sayı yayımlandıktan sonra 11 Mart 1866 tarihinde 5 yılı aşkın sürelik yayın hayatına son vermiştir.²⁸

2.2.4. Tasvîr-i Efkâr

İsminden çokça bahsedilen Şinâsi, Tercümân-ı Ahvâl gazetesinden sonra Tasvîr-i Efkâr gazetesinde de oldukça önemli bir isim olarak Türk Basın tarihinde yerini almıştır. Tercümân-ı Ahvâl gazetesinden 2 Temmuz 1861 tarihinde ayrılan Şinâsi, kendi ürünü olacak gazetesini yayımlamak için gerekli yerlerden gerekli izinleri almış ve kendi gazetesini çıkarmak amacıyla bir matbaa temin etmiş ve bu matbaayı evinde kurarak Tercümân-ı Ahvâl'i burada yayın hayatına hazırlamıştır. Tüm bu hazırlıklar devam ederken Şinâsi, yayımlamaya başlayacağı yeni gazetenin amaçları ve muhtevasını d belirleme yoluna gitmiştir. Buna göre Tercümân-ı Ahvâl'in eğitime ve ülkede meydana gelen, ülkede yaşayan tüm vatandaşları ilgilendiren olayları ihtiva edeceğini belirtilmiş, ayrıca gazetenin Türkçe yayın yapacağını duyurmuştur. Gazetenin üst kısmında bulunan Tasvîr-i Efkâr ibaresinin altında "Havadis ve Maarife Dair Osmanlı Gazetesi" ibaresi bulunmaktaydı. Gazetenin bu şekilde bir girişe sahip olması gazetenin içeriğine dair bilgi vermiş ve Şinâsi'nin gazete ile ilgili değindiği birtakım özellikleri de destekler mahiyettedir. Ayrıca gazetenin haftada iki defa yayımlanacağı, milli eğitime ve

²⁸ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 12.

hayırlı işlere ait ilanların ücretsiz duyurulacağı ilk sayfada belirtilen diğer önemli ibarelerdendir.²⁹

Gazetede zamanla değişen yazar kadrosu, konuların bu paralellikte çeşitlenmesine yol açmıştır. Bu durumun en temel örneği Namık Kemal'in yazar kadrosuna dahil olmasıdır. Namık Kemal, Tasvîr-i Efkâr'daki yazar hayatına 1863'te başlamıştır. Yazar olarak başladığı bu yolculuk, Şinâsi'nin 1865'te Paris'e gitmesi ile Tasvîr-i Efkâr'ın yazı işleri müdürü olarak devam etmiştir. Şinâsi'den farklı olarak Namık Kemal, siyasi konularda daha cüretkâr yazılar kaleme almıştır. Elbette Namık Kemal'in bu açık sözlü yazıları Babıali'nin gözünden kaçmamıştır. Özellikle 465.sayıda yayımlana Şark Meselesi'ne dair makalesinden sonra Namık Kemal taşraya sürülmek üzere İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmiş ancak Namık Kemal bu görevi kabul etmeyip ve Avrupa'ya kaçmıştır. Namık Kemal'den sonra Tasvîr-i Efkâr eski önemini yitirmiştir ve bu durum gazetenin tirajlarına da yansımıştır. Tasvîr-i Efkâr, 830 sayı yayımlanmış ve sonrasında gazetenin yayın hayatı sona ermiştir.³⁰

2.3. Dergiler

2.3.1. Sebîlürreşâd

Kurucuları arasında Ebül'ulâ Zeynelâbidin (Ebül'ulâ Mardin) ve H. Eşref Edip (Fergan) gibi isimler olan Sebîlürreşâd dergisi, 27 Ağustos 1908 tarihinde yayın hayatına *Sırât-ı Müstakîm* ismiyle başlamıştır. Kurucu Eşref Edip, aklındaki projeye uygun ve toplumun bazı sorularına cevap verecek bir dergi çıkarmayı çok öncelerden tasarlamış ve bu amaç doğrultusunda çalışmalarını şekillendirmiştir. Bu nedenle Eşref Edip için bu dergi geçici bir

²⁹ Serkan Gül, *Armenian Question in Tasvîr-i Efkâr Between 1914 and 1918, Yüksek Lisans Tezi* (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006).s 9. ; Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", 70-71.

³⁰Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği 1831-1931* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 40.

heves olmamıştır. Dergide değinilecek konular, yazar kadrosu gibi önemli unsurlar belirlendikten sonra Ebul’ulâ Zeynelâbidin ve (1881-1957) Mehmet Akif (Ersoy)’in (1873-1936) destek ve çabalarıyla yayın hayatına başlamıştır.

Başlığın altında bulunan “Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bâhis haftalık gazetedir” ibaresine 50. sayıdan itibaren, “Siyasiyattan ve bilhassa gerek siyasî ve gerek içtimai ve medenî ahvâl ve şuûn-i İslâmiyye’den bahseder” ifadesi eklenmiştir. Bu da derginin çizgisi hakkında bize net fikir vermektedir. Dergide, dönemin ümmetçilik politikasını benimsemiş ve yazar kadrosu, bu konuda dürüst ve özgürce yazılar kaleme alan yazarlardan oluşmuştur.³¹

Dergi, 182. sayıya kadar “Sırat-ı Mustakım” adıyla yayınlanmış, 8 Mart 1982’de 183. sayısından itibaren “Sebîlürreşâd” adıyla zikredilmeye başlanmıştır. Eşref Edip, bu isim değişikliği için, Abbas Paşa’nın teklifi ile besmele çekerek bir sayfa açtıklarını ve sayfada

ayaletini gördüklerinde, derginin adının Sebîlürreşâd
32
ر ك م ي ا

olarak değiştirilmesinin isabetli olacağını söylemiştir. Bu hadise üzerine dergi, Sebîlürreşâd ismi ile yayın hayatına devam etmiştir.³³

Sebîlürreşâd dergisi, içerik olarak Osmanlı’nın son dönemlerinde Batı’da ortaya çıkan fikir akımlarından ne derece etkilendiği, ülkede meydana gelen işgaller, ülke içinde meydana gelen ideolojik, askeri ve sosyal meseleler üzerinde durmuş ve bu önemli paradigma değişimlerini dünyada meydana gelen değişim ve gelişimler ışığında incelemiştir. Dönemin problemlerini iyi analiz eden ve alanında birikimli ve deneyim sahibi yazar kadrosuyla yoluna devam eden dergi, asıl olarak iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısımda tefsir, hadis, ictimaiyyat, fıkıh, fetvalar, felsefi, edebi konular talim vaaz, tarih ve makalatlar bulunmaktadır. İkinci kısımda ise “Hayat-

³¹ Adnan Gül, “Batılılaşma Sürecinde Sebîlürreşâd Dergisi”, *EKEV Akademi Dergisi* 31 (Erzurum 2007), 39-54.

³² Mü’min, 40/38.

³³ Adem Efe, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcılar ve Modernleşme: 1908'den 1924'e* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 99-101.

1 Akvam-ı İslamiyye ve Siyasiyyat” gibi konular ele alınmıştır. Başka değişle genel siyaset, İslam siyasetini konu alan makaleler, İslam toplum hayatına dair malumatları barındıran alt başlıklar bulunmaktadır.³⁴ Bu açıdan bakıldığında dergide Osmanlı Devleti’ni çokça ilgilendiren Vehhâbî hareket de ele alınmıştır. Bu hususta Ömer Rıza “Vehhâbî-Tarihçesi ve Umdeleri”³⁵ isimli makalesini kaleme almıştır. İlerleyen tarihlerde dergide isimsiz bir şekilde neşredilen birçok yazı yazılmıştır. Bunlardan biri olan “Vehhâbîler ve Vehhâbîlik”³⁶ isimli yazıda da Vehhâbîlik konusunda bilgiler vermektedir. Ayrıca derginin Sırat-ı Müstakim adını aldığı dönemde Mehmet Akif Ersoy³⁷ da Vehhâbîlik üzerine yazılar yazmıştır.

2.3.2. Türk Yurdu

Türk Yurdu dergisi, 18 Ağustos 1911’de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti tarafından 24 Kasım 1911 tarihinde on beş günlük periyotlarla yayımlanmaya başlanan dergidir. Türk Yurdu dergisi, ilk sayısından itibaren amacını “Türklüğe hizmet etmek ve faydalı olmak” şeklinde belirlemiş ve içerik yazar kadrosu tarafından bu amacına göre düzenlenmiştir. Dergi, yayımlandığı süre zarfında bazı kesintilere uğramış olsa da Türkçülük hareketini savunan en uzun ömürlü dergi olmayı başarmıştır.³⁸

Türk Yurdu dergisi, milliyetçilik akımının aslı şekli olarak kabul edilmektedir. Bu ideolojinin ilk izleri Şinâsi ve Ziya Paşa’da görülmektedir. “Dilde, fikirde birlik” parolasıyla yola çıkan bu ideoloji, dilde sadeleşmeyi sağlamak ve Türkçeyi müstakil bir dil olarak kullanmayı hedeflemektedir. Şinâsi ile başlayan bu fikir, ilmi bir tarzda Ahmet Vefik Paşa tarafından ele alınmıştır. Ahmet Vefik Paşa, Osmanlıca’yı Türk dilinin bir lehçesi kabul ederek

³⁴ Mikail Kıpçak, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası ve Muhammed Ferid Vecdi’nin Kelami Görüşleri* (Adana: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 20.

³⁵ Ömer Rıza, “Vehhabilik-Tarihçesi ve Umdeleri”, *Sebilürreşâd Dergisi*, H. Safer 1343), 24/ 617, 217-218.

³⁶ “Vehhabiler ve Vehhabilik”, *Sebilürreşâd Dergisi*, 24/ 619 (H. Rebiülevvel 1343), s. 335-336.

³⁷ Mehmed Akif, “Hasbihal”, *Sırat-ı Müstakim*, 4/ 91 (Cemaziyelevvel 1328), 222.

³⁸ Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988), 12-14.

ilmi yaklaşımını ve Türk dilinin Batı Avrupa ve Asya'nın kullandığı ortak bir dil, şemsiye bir dil olduğunu vurgulamaktadır. Derginin yazar kadrosu da aynı fikri paylaştan ve bu konuda savunuculuk yapan güçlü müelliflerden oluşmuştur. Derginin kadrosunu ise Mehmed Emin Yurdakul, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmâil, Abdullah Battal (Taymas), Abdullah Cevdet gibi Türkçülük ideolojisi ve hareketiyle yakından ilgili mütefekkirler oluşturmuştur.³⁹

Dergi olabildiğince sade bir dille yayım hayatına devam etmiş ve içerik olarak da Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çıkan diğer basın ürünleri gibi devletin durumunu, işgalleri ve devleti içinde bulunduğu durumdan kurtaracak fikirlerin üzerinde durmuştur. Türk Yurdu dergisi aynı zamanda Osmanlı ülkesinde yaşayan Türkler ile Dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Türkler arasında bir köprü vazifesi görmeyi amaçlamış, dergideki yazılar buna göre kaleme alınmıştır.

Türk Yurdu dergisi, Türk Ocaklar Derneğinin de yayın organı olma özelliğini taşımaktadır. 1911 yılından günümüze kadar bazı kesintiler olsa da yayım hayatını devam ettirmiş ve Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki üç temel fikir akımından Türkçülük fikir akımının önemli ve uzun soluklu temsilcilerinden biri olmuştur.⁴⁰

Türkler ve Türk coğrafyasında yaşanan olayları, fikir akımlarını ele alan dergi birçok Türkü sınırları içinde barındıran Osmanlı Devleti'ndeki olaylara da sessiz kalmamıştır. Bu olaylardan biri olan Vehhâbilik akımı için de çeşitli yazılar dergide yazılar yazan mütefekkirler tarafından ele alınmıştır. Zakir Kadiri, bu konuda dergide kalem oynatan yazarlardan biridir. Zakir Kadiri, söz konusu yazısını iki nüsha hâlinde yayımlamıştır. Zakir Kadiri, Vehhâbilik ile ilgili çeşitli

³⁹ Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme*, 14.

⁴⁰ Cevdet Semih Bodur, *Türk Yurdu Dergisinde Türkistan Algısı (1987-2016)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, 4-5.

yazılar yazan diğer mütfekkirlerdin farklı olarak Vehhâbîlik konusunu insanlık tarihi ve İslam'daki çeşitli fikir akımları ile mezhepsel gelişim açısından ele almıştır.⁴¹

⁴¹ Zakir Kadiri, “Vehhâbîler-I”, *Türk Yurdu Dergisi*, 1/2 (Teşrin-i Sani 1340), 122-125.

TANZİMAT SONRASI OSMANLI DÖNEMİNDE VEHHÂBİLİK**1. Tanzimat Sonrası Osmanlı Dönemine Genel Bir Bakış****1.1. Sosyo- Politik Durum**

18. Yüzyıl, Osmanlı bürokrasisi için bir kırılma dönemi olarak nitelendirilebilir. Çünkü bu yüzyıl, çöküş yılları olarak nitelenebilecek olan 1900lerin hemen öncesidir ve devletin sürekliliğini sağlamak için çeşitli tedbirlerin alındığı yüzyıldır. Bu bilgiler dikkate alınrsa, çalışmamızda ele alınacak olan 18. Yüzyıl ve Cumhuriyet dönemi olayları sosyo-politik açıdan oldukça önem taşımaktadır. Çünkü bu dönemde halk nezdinde meydana gelen gelişmeler, devlet erkânının yaptığı islahatlar gibi önemli olaylar, Osmanlı devletinin iç işlerinde yaşadığı her bir durum sonraki yılları etkileyecektir. Daha nesnel bir ifade ile belirtilecek olursak; tarih, insan ve beşer topluluklarının tüm yaşantısını içerir, insanla ilgili olan her konu tarihin ilgi alanına dahildir.⁴² Sadece Vehhâbîlik akımı özelinde değil, belli bir döneme ortaya çıkan herhangi bir olguyu veya belli bir dönemde yaşamış mütefekkeri değerlendirirken, doğduğu atmosferden soyutlayarak yargıya varmak yanlış olacaktır. Bu nedenle Vehhâbîlik'in ortaya çıktığı dönem olan 18. Yüzyıl, Osmanlı'da basın açısından atılımların çeşitli icraatların görüldüğü 18. Yüzyıl; ayrıca bu gibi olayların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan olaylar ve gelişmeler kapsamlı olarak incelenmelidir. Tüm bu anlatılanlara binaen, çalışmamızın incelediği dönem ve olaylar gereği, bu yüzyılda yaşanan olaylar olabildiğince detaylı olarak değerlendirilecektir.

18. Yüzyıl, Osmanlı Devleti nezdinde 17. Yüzyıl ve öncesinden getirilen sorunların çözülmeye çalışıldığı ve bunda bir miktar başarılı olunduğu bir süreçtir. Toplumsal ve siyasi olarak da sancılı bir dönemi ifade eden 18. Yüzyıl, bu sancılara çözüm arandığı ve bazı köklü

⁴² Leon-E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, trc. Bahaeddin Yediyıldız, (Ankara: 1989), TTK Yayınları, 69.

değişikliklerin, ıslahatların yapıldığı ve bundan önceki dönemde Doğuya bakan yüzün artık Batıya dönmeye başladığı bir dönemdir.

18. yüzyıl iç siyasetini anlamak adına öncelikle 17. Yüzyıldaki Osmanlı Devleti'ni incelemek gerekmektedir. 17. Yüzyıl Osmanlı devleti için bitmez tükenmez bilmeyen savaşların yapıldığı bir dönemdir. Bu savaşların süresi, sıklığı, getirdiği mali külfetler ve neticeleri halkta ve devlet erkanında bıkkınlığa neden olmuştur. Ayrıca halkın yanı sıra savaşlarda aktif rol oynayan ordu da bu olumsuz havadan etkilenmiştir. Bunu sonucu olarak orduda savaşlara katılma, savaşta ve devletin dış işlerinde etkin rol üstlenme konusunda birtakım sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴³ Bu sorunların çıkmasında birçok neden sıralanabilir. Ancak en büyük sebep olarak yaşanan otorite boşluğunu göstermek yanlış olmaz. 17. Yüzyılda bu boşluk celali, suhte ve diğer başıboş grupların işine gelmiştir. Bu gruplar tarafından gerçekleştirilen soygun, yağma, köy basma, yol kesme gibi eşkıyalık olayları 18. Yüzyılda yerini daha büyük ve çeşitli olaylara bırakmış, muhtelif gruplar tarafından da devam ettirilmiştir. Aynı zamanda sayılan bu gruplardan başka farklı gruplaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu gibi grupların halkı rahatsız etmesi ve doğal olarak halkın kendini güvene alma istemesi hasebiyle göçler meydana gelmiş köyden kente bir hareketlilik başlamıştır. Bu hareketlilik tımar düzenini ve Osmanlı ülkesindeki şehir hayatının sosyo-kültürel dokusunu değiştirmiştir.⁴⁴

Anadolu'da bu eşkıyalık hareketleri ve köyden kente göç devam ederken, Orta Doğu, Bedevi Arap aşiretlerinin kanundışı faaliyetlere sahne olmaktaydı. Devlet, bu faaliyetlerden haber alır almaz bölgeye deniz yoluyla ve kara yoluyla asker sevkiyatı gerçekleştirmiştir.⁴⁵

⁴³Ayrıntılı bilgi için bkz; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Basımevi, 1988). 1.bölüm.

⁴⁴ Yunus Koç, "16. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğunda Suhte Olayları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (Bahar) (2013), 147-159.; Mustafa Akdağ, "Celâli İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 4/1 (Ankara), 419-431.

⁴⁵ Mehmet Râşid, *Târîh-i Râşid*, (İstanbul: Matba'a-yı 'Âmire, 1282). 510; Ahmet Gökhan Kaynakçı, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Konya* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020).

Ancak bazı durumlarda bölgenin coğrafi şartları ve bölgedeki bu karmaşanın bazı kimseler tarafından Osmanlı'nın aleyhine değerlendirilmesi hasebiyle, bölgeden haber alınamamış ve devlet tüm gücünü bu yerlerde gösterememiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti, Hristiyan tebaa hedef alınarak yapılan mezhepsel propagandalarla da ilgilenmek durumunda kalmıştır. Osmanlı, bu sorun ile ilgilenilmesi için çeşitli önlemler almış ve ilgili kimseleri görevlendirmiştir. Elbette Batılı devletlin yaptığı bu propagandalar ilerleyen yıllarda meyvesini verecek, özellikle Fransız İhtilali'nin yarattığı fikir akımlarından biri olan Milliyetçilik akımıyla birlikte devletten kopmaya kadar varan olaylarla sonuçlanacaktır.⁴⁶

Osmanlı coğrafyasında yaşanan propaganda ve isyanların, halk hareketlerinin yanı sıra, savaşlar da devam etmektedir. Bu savaşlar birçok devletle yapılmış ancak 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ni başta İran olmak üzere birçok devletle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu savaşlar sırasında ortaya çıkan sorunlar, Osmanlı'yı dışarıda olduğu kadar içeride de yıpratmıştır. Ayrıca savaş topraklarına ordu sevkiyatını sağlarken ortaya çıkan lojistik ihtiyaçlar ve ordunun temel ihtiyaçlarını karşılamak temin edilmesi gereken araç ve gereçler, zaten açık vermekte olan Osmanlı ekonomisini ve hazineyi zarara uğratmıştır. Tüm bunların doğal bir sonucu olarak savaşlar da Osmanlı aleyhine sonuçlanmıştır.

Doğu'da Osmanlı'nın İran ile savaşmasını fırsat bilen Rusya ve Avusturya harekete geçmiş ve Osmanlı topraklarına saldırmıştır. Hem Batı'da hem Doğu'da mücadele veren Osmanlı ordusu, acil asker takviyesine ihtiyaç duymuştur. Ancak Osmanlı tebasının savaşlardan yorulması, yaşanan savaşların maddi ve manevi olarak savaşların halkı zorlaması, ayrıca devletin askerlerin maaşlarını önceki kadar bol verememesi ve savaşlardan yenik ayrılan devletin önceki yıllarda olduğu büyük ganimetler elde edememesi halkın bu çağrışı dikkate

⁴⁶ Daha geniş bilgi için bkz.; Ahmet Gökhan Kaynakçı, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Konya*. 34 no.lu dipnot.

almamasına neden olmuştur. Bu durumda Osmanlı yönetimi, üslubunu daha da sertleştirerek fermanda geçen emire uymayanların idam edileceğini kesin bir dille belirtmiştir⁴⁷

Hem Doğu hem de Batı cephesinde savaflara devam eden Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya savafları sonrasında, tekrar İran ile karşı karşıya gelmiş ve Osmanlı-İran savafları yeniden başlamıştır.⁴⁸

18. yüzyılın ilk 10 yıllık döneminde genellikle iç meselelerle uğraşan Osmanlı Devleti, yüzyılı çeşitli savaflar ve ağır yenilgilerle kapatmıştır. Çeşitli savaflar ve hâkim olduğu geniş coğrafyasında yükselen bağımsızlık isyanları ile Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarında sıkıntılı bir sürece girmiştir. Farklı nedenlerle devletin gün geçtikçe güç kaybetmesi, zayıflamaya başlaması, ortaya çıkan sorunların çözümünde ağır kalması ile sonuçlanan kurumlardaki bozulmaların tarihi, 19. Yüzyılda tamamıyla kendini hissettirmeye başlamıştır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa'yı çeşitli özelliklere bakımından yakın takibe alan devlet, bünyesinde reformlar yapmak istemiştir. Aynı zamanda Avrupalı devletlerin İslahât istekleri, ihtiyaçları ve hatta Avrupa'nın Osmanlıdaki ıslahâtı teşvikleri sonucu ilan edilen Tanzimat ve İslahat Fermanları Osmanlı Devleti'nin bu süreçte attığı önemli adımlardır. Bu önemli ıslahâtların Avrupa tarafından da takip edildiği ve önemsendiği, hatta zaman zaman "isteksiz davranıldığı" eleştirileri görülmektedir. Eleştirilerin sebebinin Osmanlı Devleti'nin kendi kimliği, birlik ve bütünlüğünün korunması refleksinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Osmanlıda ıslahâtlar uzun bir sürece yayılmıştır. Askerîyeden, eğitime, ekonomiden sosyal veya idari yenileşmeye kadar geniş bir yelpazesi olmuştur. Öncelikle askerî alanda başlayan bu ıslahatlar, 19.yüzyılın sonlarından itibaren sadece bu alanla kalmayıp sosyal ve kültürel alanda da başlatılmıştır.

⁴⁷ Ahmet Gökhan Kaynakçı, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Konya*, 24-25.

⁴⁸ Süleyman İzzi, *Tarih-i İzzi*, Müteferrika Matbaası, (İstanbul: 1199), 30-34

⁴⁹ İslahat dönemi ayrıntılı bilgi için bkz: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IV. 1. bölüm.

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldan itibaren içinde bulunduğu durumun temelinde ahlâkî bozulmanın olduğunu savunan görüşler de mevcuttur. Devletin duraklama ve gerileme sebepleri üzerine bir makale kaleme alan Abdulkadir Özcan, sebepleri maddi ve manevi veya iç ve dış sebepler olarak ayırdıktan sonra, devletin buhranlı duruma düşme sebeplerinin en temelinde ahlâkî bozulmayı koymaktadır. Özcan'a göre duraklama ve gerilemenin en büyük sebebi inançların zayıflaması ve ferdi ahlâkın bozulmasıdır. Özcan, bu bozulmanın nüvelerini 16. yüzyıla kadar götürmektedir. Bu düşünceye paralel olarak, Mehmet İpşirli de 16. yüzyıldan itibaren başlayan genel düzende bozulmanın sebepleri arasında ekonomik nedenlerin yanı sıra toplumdaki ahlâkî bozulmayı saymaktadır.⁵⁰

Osmanlı Devleti bakımından Tanzimat ve Islahat dönemi, güçlerin harmanlandığı, ekonomiden siyaseti birçok alanda yenileşmenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yenileşmelerin ana sebepleri arasında, yaşanan büyük çaplı toprak kayıpları ve bu kayıplarla birlikte Osmanlı coğrafyasında halkın memnuniyetsizliği, huzursuzluğu baş göstermiştir. Modernleşme yüzde sekseninin köyde yaşadığı halk üzerinde sınırlı bir etki gösterse de şehirlerde yaşayan ailelerin bir kısmında Fransız mürebbi tutulması, ithal malların kullanımı gibi çeşitli etkileri görülmüştür. Bu etkilerle birlikte şehir ve köylerde yaşamlarını sürdüren toplumlar arasında kültürel birtakım farklar meydana gelmiştir. Bu ikiliklerin ortaya çıkmasında, yeni ve modern kurumların açılmasıyla birlikte çoğu zaman eskiye dokunulmaması veya eski kurumların yerini yeniye bırakmasının geç olması da gösterilebilir.

Görüldüğü üzere, 18. ve 19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından son derece yorucu ve buhranlı zamanlar olmuştur. Devletin dağılmayı ve çöküşü önlemek için giriştiği faaliyetler tümüyle başarısız olmuş sayılamaz, ancak devleti de parçalanmaktan kurtaramadığı aşikardır.

⁵⁰ Mehmet İpşirli, "Islahat", *DİA*, C.19, 171; Abdulkadir Özcan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Duraklama ve Gerilemesinin Sebepleri Hakkında Bazı Tesbitler ve Alınan Tedbirlere Genel Bir Bakış", *İlim ve Sanat Dergisi*, 44-45 (İstanbul Şubat 1997), 21-26.

Bu yüzyıllar, Osmanlının ekonomiden siyasete pek çok alanda geri kaldığını ve kurumlarının işlerliğini kaybettiğini anladığı, dış siyasette de kan kaybettiği dönemlerdir. Bu kayıplar devletin coğrafyası üzerinde de etkili olmuş ve çoğu yerde otorite boşluklarının ortaya çıkması, hatta devletin buradan el çekmesine kadar varan sorunlar ortaya çıkmıştır. Vehhâbilik, bu ortamı değerlendiren ve boşlukları doldurmaya çalışan güç olarak tarih sahnesinde yerini almış ve süreçte yaşanan olayların sonucunda ortaya çıkmış ve güç kazanmaya başlamıştır.

1.2. Dinî Durum

18. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin dini durumunu anlamak için, öncelikle devletin hüküm sürdüğü yıllardaki dine karşı duruşunu anlamak gerekmektedir. Din, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, imparatorluk niteliği taşımaya başladığı güçlü dönemlerinden ve çöküş sürecine girdiği tarihten itibaren olmak üzere, toplumsal değer yargısı ve önemli bir meşruiyet aracı olarak kabul görmüştür. Osmanlı Devleti henüz bir beylik iken din ve maneviyat önemli bir yerde olmuştur. Beylik dönemindeki bu etki bu etki, devletin son dönemine kadar devam etmiştir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti, sil baştan bir devlet geleneği oluşturmamış, din ve hukuk sistemini kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türklerin yaşayış tarzlarını, din, hukuk, ahlâk, iktisat, âdet, örf ve diğer özellikler üzerine inşa edilmiş bir gelenek oluşturmuştur.⁵¹

Aradan asırlar geçse de Osmanlı'nın İslam'a bağlılığında bir değişiklik olmamış, devletin bekasının ancak İslam'a tam manasıyla tabi olmakla mümkün olacağı inancı devamlı korunmuştur. Devletin büyük sıkıntılarla karşı karşıya olduğu bir dönem olan 18. Yüzyılda ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın baş tarafında bu hususa dikkat çekilmiştir:

“Herkesin bildiği üzere Devlet-i Aliyyemizin kuruluşundun beri Kur'an'ın yüce hükümlerine ve şeriat kanunlarına kemaliyle riayet olunan refah ve ma'muriyeti en yüksek

⁵¹ Eyüp Baş, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşri'nin Anlatılarına Göre)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 55-84.

mertebeyle ulaşmıştı. Ancak yüz elli yıl var ki, birbirini izleyen karışıklıklar ve çeşitli sebeplere mebni şer'i şerife ve yüce kanunlara uyulmama sebebiyle evvelki kuvvet ve refah, kanunları tahdidinde idare olunmayan bir ülkenin payidar olamayacağını son derece açıktır.”

Osmanlı Devleti, esas itibariyle şeriatın üstünlüğü ilkesini benimsemiş ve devletin her kademesindeki kararlar şeriatın gereklerine göre alınmıştır. Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı'nın bir “inanç devleti olduğunu ve inanç yani İslam'ın devletten halk inancına kadar farklı olarak imparatorluğun her organına sirayet ettiğini söyler. Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli kategoriler hâlinde anlaşılan İslam, dört temel şekilde yorumlanmaktadır. Bunlardan ilki devletin siyasal faaliyetlerine yön veren, merkezî iktidarı kontrol eden mekanizmadır: yani devlettir. Diğer bir unsur ise bu siyasal mekanizmaya, yani devlete eklenmiş olan ulema kesimidir. Bu kesim devlette dinin işleyişi açısından önem arz etmektedir çünkü devleti denetleyerek dinin konumunu, devletin kararlarını ve dinin buradaki rolünü kontrol eder. Diğer unsur ise sufi kesimdir. Dini temel kriterlere bağlı olmak üzere daha öznel olarak yorumlayan bu kesim, devletten ve devletin karşılıklı denetim hâlinde olduğu ulema kesimden bağımsızdır. Son olarak da halk kesimi ele alınmaktadır. Halk, genel olarak hem devletin hem hem de ulema kesiminin etkisindedir, ancak genel olarak Sufi kesimin etkisi halk üzerinde daha fazla etkili olmaktadır. Bunun sebebi olarak devletin dini vecibeleri kural haline getirmesi önemli bir sebep olarak zikredilebilir. Özellikle imparatorluk seviyesinde, çok uluslu devletlerin halk kesimine hitabının çoğu kez sınırlı kalması, halkın seviyesine inememesi bu sebeplerin en başında gösterilebilir. Sufi kesim ise hep halkla beraber ve halkın yaşayış tarzına ve anlayış seviyesine uygun söylemleriyle daima halk ile iç içe olmuştur.

İlerleyen yıllarda, özellikle Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemek adına yeni fikir akımları ortaya atmıştır. Bu fikir akımlarından Osmanlılık fikri, ilk defa ciddi olarak II. Mahmud döneminde savunulmaya başlanmıştır. 1789 Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik akımına karşı çok uluslu

imparatorlukların kendi içlerinde aldığı birtakım tedbirleri Osmanlı da uygulamış ve Osmanlıcılık fikri de bu minvalinde ortaya çıkmıştır denilebilir. II. Mahmud'un "Ben tebaamdaki din farklılıklarını cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim" sözü ile tam vücut bulan bu akım, Osmanlı Devleti'nin millet sistemine göre düzenlenen toplumsal yapılaşmadan vazgeçtiğini göstermektedir. Fikren çok mantıklı görünen bu akım ne yazık ki pratiğe sağlıklı bir biçimde aktarılmadığı için uzun ömürlü olmadı. Balkanların elden çıkması, Hristiyan Arapların başı çektiği müslüman ülkedeki milliyetçilik hareketlerinin hız kazanması Osmanlıcılık hareketinin başarısız olmasının temel sebebi olmuştur.⁵²

Osmanlıcılık gibi, çok büyük bir projenin başarısızlıkla sonuçlanmasından mütevellit, Osmanlı aydınları bir adım geri atmış ve "İslamcılık" fikri üzerinde durmuşlardır. Bu fikir ile birlikte, tüm Osmanlı tebaasını ihtiva eden ve doğal olarak gayrimüslim halkı da içine alan Osmanlıcılık fikri bırakılarak gayrimüslim halkı geri plana atan, Türk olsun olmasın müslüman olan toplum ön plana çıktı. Gayrimüslimler bir anlamda dışlanmış oldular.

Enver Ziya Karal, Osmanlı Devleti'nin İslamcılık fikrini benimsemesinde bazı olguların etkili olduğundan bahseder. İlk olgu; müslim ve gayrimüslim halk arasındaki münasebetlerin kötüleşmesidir. Milliyetçilik akımı ile ortaya çıkan birtakım fikirler, halkların köken, din ve ırk ayırımına varmasını sağlamış ve bu da çok renkli olan Osmanlı toplumunda halk arasında birtakım sürtüşmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir diğer neden ise İslam coğrafyasını Batılı devletlerin istilasıdır. Batılı devletlerin İslam topraklarına olan ilgisi sonucu ortaya çıkan şarkiyatçılık ve sömürü faaliyetleri esnasında çokça kullanılan misyonerlik faaliyetleri, yine Müslüman ve Hristiyan unsurları karşı karşıya getirmiş ve birtakım psikolojik baskı ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Avrupa'nın Osmanlı Hristiyanları lehine müdahaleleri ve buna karşılık olarak da İslam dünyasında İslam ittihadı lehine fikir cereyanlarının belirmesi, Osmanlı Devleti

⁵² İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1: Metinler ve Kişiler* (İstanbul: Dergah, 2014), 28.

içinde yaşayan aydınların dağılmayı önlemek için İslamcılık faaliyetlerini desteklemelerine neden olan başlıca etmen olmuştur⁵³

İslamcılık, II. Abdülhamid döneminde devletin yönetiminde çok daha önemli bir yer edinmiştir. Hicaz demiryolu fikri, padişahın halife unvanına yapılan üstün vurgu, devletin resmi dili olan Türkçe'nin ikinci plana atılıp Arapçanın daha ön plana çıkıp resmileşmesi, Arap vilayetlerinin birinci sınıf vilayet statüsüne getirilmesi gibi faaliyetler, bu dönemde İslamcılık fikrini uygulamak ve verim almak adına yapılan çeşitli atılımlara örnek olarak verilebilir.⁵⁴

II. Abdülhamid döneminde bu denli benimsenen İslamcılık düşüncesi, bir fikir hareketi olarak II. Meşrutiyet sonrasında, sırat-i müstakimin 14 Ağustos 1908'de yayın dünyasına girişle başlatılmaktadır.⁵⁵ Bu gecikmenin nedeni olarak Sultan Abdülhamid'in basın üzerinde uyguladığı sansür dolayısıyla mütefekkirlerin fikirlerini açıkça dile getirememesi ve İstibdat dönemi olarak tarihe geçen bu dönemde sıkı yasakların aydınların fikirlerini rahatça dile getirmelerini engellemiş olması zikredilebilir. Ancak II. Meşrutiyeten sonra durum tamamen tersine dönmüş ve İslamcı olarak bilinen tüm aydınlar fikirlerini açıkça ortaya koydu. İslamcılık düşüncesinin oturduğu zemin ortadan kalktı.

Meşrutiyetten sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap İslam dünyasında ortaya çıkan Arap milliyetçiliği, Arnavut isyanı, Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında meydana gelen gelişmeler, İslamcılık düşüncesini büyük sarsıntıya uğrattı. 1912 yılında Balkan Savaşları bittiğinde, ortaya çıkan manzara birbirine düşmüş Müslüman halklar ve bu halkları destekleyen Batı devletlerin destekleriydi. Bu durum manzaraya şahit olan İslamcı düşünürler büyük bir sarsıntıya uğradı. Bu olaylar neticesinde İslamcılık fikri yerini Türkçülüğe bırakmıştır. Türkçülük düşüncesinin savunucularından Yusuf Akçura, küçük ama önemli eseri olan Üç

⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 4, 315-327.

⁵⁴ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I: Metinler ve Kişiler*, 28; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, (Ankara: TTK Basımevi, 2003), 543-545.

⁵⁵ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I: Metinler ve Kişiler*, 28-29.

Tarz- Siyaset eserinde bu düşünceyi ana hatlarıyla tanıtmış ve imkanları, yaşama şansı ve çıkmalarını da tesbit etmeye çalışmıştır. Öncelikle kısaca Osmanlılık ve İslamcılık düşüncesi üzerinde durak Akçura, sonrasında Türkçülük ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalarında bu düşünce akımlarının başarısızlık nedenleri üzerinde durmuş ve Türkçülük akımını tartışmıştır.⁵⁶

Ardından Ziya Gökalp, 1913'te Üç Cereyan başlığı altında yazdığı makalelerinde, Akçura'nın değindiği konuları tekrar ele alarak Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adı altında kitaplaştırmıştır. Bu eserinde Gökalp, Türkçülüğün İslam'a muhalefet olarak alınmasının yanlış olduğu ve Türklerin gaye olarak muasır bir İslam Türklüğü hedeflediklerine değinmiştir. Dilde sadeleşme, ilim tabirlerinin Türkçeleştirilmesi gibi spesifik konular da bu eserinde Gökalp'in eserinde değindiği diğer hususlardır.⁵⁷

Bu açıklamada görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti İslam düşüncesinden tamamen kopma gibi bir eğilim neredeyse hiç düşünmemiştir. Osmanlı devletinde İslam'ın devlet mekanizmalarına yansiyiş şekli, diğer İslam devletlerine yansiyiş şeklinden çok farklıdır. Ocak, bunun sebebinin Osmanlı Devleti'nin devlet ve dini mükemmel şekilde özdeşleştirmesinden ileri geldiğini savunur.⁵⁸ Yani Osmanlı devletinde din toplumsal ve bürokratik alanda ayrılmaz bir parçadır, her şey devlet içindir, din de devlet içindir anlayışı hâkimdir.

Bu noktada, devleti parçalanmadan kurtarmak için ortaya çıkan fikir akımlarının yanı sıra, bahsettiğimiz İslamcılık akımı içinde değerlendirilebilecek “İhyacılık” da önemli bir kilometre taşı olarak karşımıza çıkmaktadır. İhyacılar, Osmanlı coğrafyasında genel olarak İslamcılar tarafından savunulan, ancak genel olarak tüm İslam alleminin içinde bulunduğu duruma çareler arayan bir topluluk olarak değerlendirilebilir.

⁵⁶ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 33-36.

⁵⁷ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak* (İstanbul: Yeni Mecmua, 1918), 3; 10-13; 34-37; 31-42.

⁵⁸ Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam” , 525.

İhyacılığın ortaya çıkması ve İslam'ın Osmanlı İmparatorluğunda gerilemenin sebebi olarak görülmesi, paralel nedenlere bağlanabilir. Şöyle ki, 17. Yüzyılın sonu ile 18. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin, güçlenen bir Avrupa ve zayıflayan bir merkezi otorite ile karşı karşıya kaldığının farkını varmasıyla kendini göstermeye başlamıştır. 18. Yüzyılda Avrupa'nın üstünlüğünü yavaş da olsa kabul eden Osmanlı Devleti, Avrupa'dan getirdiği uzmanlar yardımıyla ordu başta olmak üzere çeşitli alanlarda ıslahatlar yapmaya başlamıştır. Askeri alanda yapılan bu ıslahatlar, kültürel alan başta olmak üzere çeşitli alanları da kapsadığında İslam'ın döneme ayak uyduramadığı, yeniliklerin karşısında bir duvar olduğu yüksek sesle söylenmeye başlamıştır. Bu sesler özellikle yurtdışında açılan elçiliklerde Batı ile daha içli dışlı olan bürokratlar, sonrasında II. Mahmut döneminden itibaren yurtdışına ilim tahsiline giden gençler tarafından daha yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Toplumda yeni bir düşünce tabakasını oluşturma ve "Jöntürkler" olarak isimlendirilebilecek bu kesim, İslam'ın sosyal hayattan ve devletten çekilmesini savunuyordu. Bu kesimin karşı çıktıkları İslam, Osmanlı Devleti bünyesinde muhafazakarlaşmış ve siyasallaşmış İslam diniydi. Başta Cumhuriyetin kurulmasında önder olan Mustafa Kemal Atatürk ve kadrosunun da bu görüşü savunduğu aşikardır. İslamcılık, tepkisel yönü ağır basan ve bunun bir sonucu olarak muazzam bir bilgi birikimi sağlamıştır. Ayrıca İslamcılık, Kurtuluş Savaşı'nın dinamiklerini oluşturan bir fikir olmuştur. Buna rağmen, Cumhuriyet ile birlikte sessiz sedasız eriyip gitmiştir.⁵⁹

Elbette bu tutum, Osmanlı Devleti'nin bir kesimini temsil ediyordu. Ancak şu husus unutulmamalıdır ki, Osmanlı Devleti, yukarıda belirtildiği üzere, merkezine İslam'ı koyan ve yıllarca İslamiyet'i referans olarak yönetilen bir devlettir. Bunun içindir ki, her ne kadar İslam'ı gerilemenin sebebi olarak gören kesim mevcut olsa da kurtuluşu İslam'da arayan bir kanat da vardı. Bu kesim, klasik dönem Osmanlı söylemini değil Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abdüh türü İhyacı bir İslam'ı savunuyordu. Bu kesimin en dikkat çeken görüşü ise, yıllardır

⁵⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu ve İslam", 525-526.

kapalı olduğu varsayılan içtihat kapısının yeniden açılması ve İslam'ı donmuş bir olgu olarak almak yerine İslam'ın ilim ve düşünce yönüne işlerlik kazandırmaktı. Bu düşünce, aynı zamanda taklide dayalı dinin de terk edilmesini savunuyordu. “İhyacılar” olarak adlandırılan bu zümrenin ortak gayesi, Kur'an ve sünnet çizgisinden saptıklarını düşündükleri İslam ümmetini bu sahih kaynaklara geri döndürmek, inanç ve düşüncelerini bidat ve hurafelerden temizlemektir.⁶⁰ Bir öz eleştiriyile birlikte gelen “yeniden güçlenmek, galip devletleri taklit etmekten geçer” fikri Osmanlı Devleti'nin aldığı yenilgilerle daha fazla güçleniyordu. Başta pozitivism olmak üzere Avrupa'da Rönesans ile meydana gelen aydınlanmanın meyveleri olan akımlar, Osmanlı düşünürleri arasında da yankı bulmuştur. Özellikle oryantalist faaliyetler sonucu Müslümanların özgüvenleri ciddi oranda tahrip etmiş ve oryantalizm ile birlikte misyonerlik faaliyetleri de Müslümanların kendi özlerinden utanmalarına kuşku duymalarına ve bu özü sorgulamalarına zemin hazırlamıştır.⁶¹

Osmanlı'nın ideolojik yapısı ve devletin siyasetini oluşturan İslam'ın yanı sıra, İhyacıların temel meseleleri olarak gösterilen terakki için içtihat, Batıdan faydalanma, Tasavvufu tamamen eleştiren bir açıdan görmek yerine objektif yaklaşmak, eğitimde İslam birliğini sağlamak, şûraya dayalı yönetimi sağlayarak halkın yönetimde söz sahibi olmasını sağlamak, şifaî ve pasif duruş yerine sağlanacak olan eğitim birliği sistemi içinde yazılı üretimi sağlamak, ilk kaynaklara dönüş parolasıyla ortaya çıkan, İslam'ı özüne tekrar dönmek ve “İslam'ı hayata yeniden hakim kılmak” gibi başlıklar, İhyacıların İslam alemini içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için mücadele verdiği bazı başlıklar olarak sıralanabilir.⁶²

Osmanlı Devleti, altı yüz yıl boyunca farklı dinleri benimsemiş halkları bünyesinde barındırmış ve çoğu zaman bu halklar barış ve hoşgörü içinde Osmanlı topraklarında

⁶⁰ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 28.

⁶¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1: Metinler ve Kişiler*, 20-21.

⁶² Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 25-28.

yaşamışlardır. Ancak duraklama döneminden itibaren topluma dinamizm kazandıran din olgusu farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmış ve yorumlanmıştır. Bu meseleler sadece Osmanlı Devleti bünyesinde değil, dünya çapında tüm Müslüman ülkedeki İslamcı muhitlerin gündemini oluşturmuştur.⁶³ Osmanlı ülkesinde Batı karşısındaki yenilgileri ve akabinde İslam'ı sorgulamaya başlaması, diğer Müslüman ülkelerin Batılı devletlerin sömürüsü altında olması bu meseleler üzerine fikir yürütmeyi zorunlu kılmıştır. Ayrıca yine İslam coğrafyasının sorunlarının “ilk kaynaklara dönerek” içinde bulunduğu durumdan kurtulacağını savunan kesim, çalışmamızın ana konusu olacaktır.

2.Osmanlı Coğrafyasında Vehhâbîlik

2.1. Tarihi ve Öğreti Boyutuyla Vehhâbîlik

Vehhâbîlik, akademik alanda çalışma yapan gerek yurtiçinde gerek yurtdışında birçok kesimin ilgisini çekmiştir. Vehhâbîlik hareketinin ortaya çıktığı bölgenin dini yapısının yanı sıra coğrafi, siyasi, politik anlamda da ön planda olan bir bölge olması ve bu unsurların Vehhâbîliği derinden etkilemesi, hareketin daha detaylı ve derinlemesine incelenmesini gerektirmiştir. Bu incelemelerde de Vehhâbîliğin ne olduğunun yanı sıra nasıl ortaya çıktığı sorularının cevaplanmasını beraberinde getirmiştir. Bu minvalde, Muhammed Ebu Zehra Vehhâbîliği şu şekilde tanımlamıştır: “Necid çöllerinde ortaya çıkmış hem dinî hem de siyasi karakter taşıyan bir harekettir. Vehhâbîlik asıl itibariyle şahısların aşırı derecede takdis edilmesinin, onlardan bereket umulmasının, dinde olmayan bidatların çoğalarak dinî törenlerde ve dünyevî işlerde önemli bir hal almasına tepki olarak doğmuş denilebilecek bir harekettir.”⁶⁴ Muhammed Ebu Zehra'nın Vehhâbîlik tanımına paralel olarak Mehmet Ali Büyükkara da Vehhâbîlik için bir mezhep değil, aşırı ve radikal nitelemesini kullanmaktadır. Büyükkara Vehhâbîliği Selefiyyeden ayrı ve bağımsız görmek yerine Selefiyyenin belli başlı aşırılıklarını

⁶³ Hasan Onat, *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci* (İstanbul: Endülüs, 2017), 46.

⁶⁴ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbğatullah Kaya, (İstanbul: Çelik Yayınları 2011), 238.

alan ve Suudi himayesi altında yeniden yorumlanarak sunulan bir akım olarak değerlendirmeyi daha uygun bulmaktadır.⁶⁵

Bu tanım temel alındığında, Büyükkara'nın değerlendirmeleri ışığında Selefilige de kısaca değinmek gerekmektedir. Selefilik, İslam toplumlarını ilk üç neslin İslam'ı benimseme ve tecrübe şekline döndürmek üzere ortaya çıkmıştır. Selefiligin kökleri ise Hadis taraftarlarına kadar uzanan Hanbeli mezhebini temel alır. Hanbeli mezhebi, Ahmed b. Hanbel'in öğretileri ve onun sadık takipçisi olan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin din anlayışına göre şekil alan bir mezheptir. Bu mezhep gelenekçi-muhafazakâr bir anlayışa sahip olmakla birlikte te'vilden kaçınmış, nasların lafızlarına ve zahirine ağırlık vermişlerdir. Vehhâbîliğin kurucusu olan İbn Abdulvehhab da Hanbelilik mezhebini benimsemiş ve ahlaki olarak çürümeye ve çöküntüye doğru ilerleyen toplumu bu düşüncenin kurtaracağını savunmuştur. Muhammed b. Abdulvehhab, Selefi itikadı bünyesinde Haricilik ve Selefiligin karakterini sentezleyerek yer yer daha radikal bir mezhep olan Vehhâbîliği kurmuştur. Muhammed b. Abdülvehhâb aynı zamanda Hicaz ve Necid bölgesinde etkili olan Hanbeli mezhebi ve bu mezhebin sadık takipçileri İbn Teymiyye ve İbn-i Kayyim el-Cevziyye'nin fikirlerinin etkisinde çokça kalmıştır. Muhammed b. Abdülvehhâb, İbn Teymiyye ve İbn-i Kayyim el-Cevziyye'nin öncülük ettiği akım ile düşünce dünyasını birleştiren bir şahıs olarak, Selef düşüncesinin tekrar canlanmasında etkili olmuştur.⁶⁶ Tüm bu anlatılanlar minvalinde denilebilir ki, Vehhâbîlik'in ilk nüvelerini ve alt yapısını oluşturan unsur Selefiliktir. Aynı zamanda Selefilik için, siyasallaşmış bir kanadının olduğu ve siyasal formunu oluşturan kısmı da Vehhabilik'in oluşturduğu söylenebilir. Ancak, Selefilik hareketi, Vehhâbîlik'in tamamı değildir. Selefilik

⁶⁵ Daha detaylı bilgi için bkz.: Mehmet Ali Büyükkara, "Çağdaş İslami akımlar" (2018), Mehmet Ali Büyükkara "Vehhabilik", C.42, 611-615.

⁶⁶ Adem Apak, "İslâm Tarihi Boyunca Selef ve Selefilik Kelimelerinin Anlamları", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmet Kavas, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 43.

tarihsel süreç açısından incelendiğinde, Seleflüğün çağdaş ve klasik anlayışlara sahip olduğu ve Vehhâbilik'i bu anlayışlar içerisinde Seleflüğün bir şubesi olarak görmek mümkündür.⁶⁷

Selefliği kısaca tanımladıktan sonra şu kısa değerlendirmeyi yapmak mümkündür: Hiçbir mezhep veya akım doğduğu andaki gibi aynı kalmaz, mutlaka değişime uğrar. Ashabu'l Hadis, Selefilik ve Vehhâbilik de aynı çizgide kalmamış ve çeşitli değişimlere uğramıştır. Selefilik veya Vehhâbilik konusu bir olay değil olgu olarak ele alınmalıdır. Bir şemsiye kavram olarak Selefî düşünce için de siyasi, toplumsal, dini, kavmiyetçi ve aynı zamanda iktisadi boyutları olan, zahiri bir zihniyeti temsil eden modern dini-politik bir ideolojidir tanımlaması yapılabilir.⁶⁸ Bu tanım akabinde zamanla Selefilik de birtakım değişimler geçirerek Vehhâbilik adı altında modern düşünce dünyasına dahil olmuştur.

Muhammed b. Abdulvehhâb'ın temellerini attığı Vehhâbilik akımı, zamanla kendi bilgi felsefesini oluşturmuştur. Bu felsefenin oluşmasında şüphesiz ki Muhammed b. Abdulvehhâb'ın şahsi fikirleri de büyük rol oynamıştır. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın görüşleri belli başlıklar altında değerlendirilebilir. Öncelikli olarak Tevhidi ele alan İbn Abdulvehhâb, tüm fikirlerini bu ilke üzerine bina etmiştir. Tevhid ilkesinin bu denli önemli olmasının bir nedeni de şirk, şefaât, bid'at gibi görüşlerinin tümünün tevhid dayanmasından ötürüdür. Muhammed b. Abdulvehhâb, *Keşf-el Şubuhat* isimli kitabında tevhid görüşünü üç başlık altında yorumlamıştır. İlki Tanrı'nın isim ve sıfatlarında olan birliktir. Bu iki kavram aynı anlamı ifade eder ve Tanrı'yı birler. Diğer tevhid görüşü Allah'ın her şeyin Rabbi olduğunu, her şeyi bildiğini ve bunu tasdik etmekten ibarettir. Son tevhid düşüncesi ise kulların fiilleri ile Allah'ı birlemesidir. Adulvehhâb tevhidi aynı zamanda Allah'ın emir ve yasakları, Hz. Peygamber'in sünneti dışında hiçbir kaide tanımayarak İslam akaidini oluşturmak olarak ele alır. Bu ilkeye göre hareket etmeyen kimseler kafir olduğu gibi canları, malları helaldir.

⁶⁷ Ebru Koçak, *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbiliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, 35-36.

⁶⁸ Sönmez Kutlu, "Çağdaş Araştırmalarda Mezhepleri ve Selefliği Anlamaya Dair Sorunlar", *İslam'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*, ed. Mehmet Evcuran, (Ankara: 2016), 144.

Ayrıca hakiki Müslümanların bu kafir, müşrik kimselere saldırmaları, onları katletmeleri ve mallarını yağma etmeleri de helaldir.⁶⁹

Bir diğer görüş olan şefaât düşüncesini de tevhid fikri desteklemiş ve şefaatin yalnızca Allah'ın muktedir olduğu bir kavram olarak ele almıştır. Bununla birlikte Hz. Peygamberin de şefaatinin olduğunu ifade eder. Fakat şefaatin hepsi Allah'ın izniyledir. Bu konuda “Allah ile birlikte kimseyi çağırmayın...”⁷⁰ ayetini örnek verir. Bu başlık altında tevessül kavramı da ele alınmalıdır. İbn Abdulvehhab, Allah ile arasına bir vesile, bir aracı koyan kimsenin İslam'dan çıktığını söyler. Bu anlamda tasavvufa da değinir ve tasavvufu İslami olmayan bir bid'at olarak nitelendirir. Tarikatlar da insanların dinlerini istismar etmek için kurumsallaşmış yapılardır. Başkaları kendi yoluna çekmek din içinde din inşa etmekten farksızdır. Görüldüğü gibi Muhammed b. Abdulvehhab, Allah ile kul arasına girebilecek her türlü yapıyı reddetmektedir.⁷¹ Muhammed b. Abdulvehhab, şefaât düşüncesi içerisinde birçok bid'at saymıştır. Bahsedilen bu bidatleri de ayrı bir başlık altında değerlendirmiştir. İbn Abdulvehhab'ın en korkunç ve tehlikeli gördüğü bid'atler arasında mezar, türbe ve bu yerlerin ziyareti gelir. Hatta daha da ileri götürerek bu yerlerin ziyaretini şirk olarak ele alır. Bu yerlerin ziyaretini kati surette reddettikleri ve bu yerleri ortadan kaldırdıkları için Vehhâbî kesim “mabed yıkıcılar” olarak anılmışlardır. Muhammed b. Abdulvehhab'ın mezarlar ve benzeri yapılar hakkındaki görüşlerinin tamamının İbn Teymiye'den geldiği söylenebilir. İbn Teymiyye gibi Muhammed b. Abulvehhab de bu yerlerde ibadet etmeyi en tehlikeli bid'at olarak görür ve bu gibi durumların şirke kapı araladığını, puta tapmakla aynı olduğunu ileri sürer. Bid'at konusunda tevessül de zikredilebileceği gibi fal, ölümlere niyaz, Peygamber'in hırka-i şerifi, sakal-ı şerif ziyaretleri de ele alınır. Camilerin süslenmesi ve minareler, gösterişli ibadet mekanları da bid'at

⁶⁹ Yusuf Ziya Yörükkan, “Vehhabilik”, *AÜF Dergisi* 1 (1953), 61.; Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980), 63-68.

⁷⁰ Cin Suresi, 72/18.

⁷¹ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 72-76.

içinde değerlendirilir. Bid'at davranışları arasında tevil de ele alınmaktadır. Muhammed b. Abdulvehhab'a göre tevil bid'at ehlinin işidir. Bu konu ve sıfatlar konusunda Muhammed b. Abdulvehhab Ahmet b. Hanbel'e göre fikirlerini şekillendirmiştir.⁷²

İslam dininin önemli ilkelerinden olan ve Kur'an-ı Kerim'de de bizzat geçen El- Emru bi'l- Maruf ve'n – Nehyu anl'l- Münker düşüncesi Muhammed b. Abdulvehhab tarafından bizzat Vehhâbî düşüncesine tatbik edilmiştir. İyiliği emredip kötülüğü yasaklama anlamına gelen bu ifade tüm İslam mezheplerinin benimsediği bir emir olup anlaşılıp yorumlanması tarzı mezhepten mezhebe farklılık göstermektedir. Selefi çizgiyi takip eden Vehhâbî düşüncesinde de bu ilke yorumlanmıştır. Vehhâbîler bu düşüncüyü son derece katı ve sert şekilde uygulamaya dökmüştür. Topluma yerleşmiş ve çok öncelerden beri süregelen davranışlar, ananeleri hedef almış ve halkı bunlardan vazgeçirmek için zor kullanmıştır.

2.2. Necid Bölgesi ve Vehhâbîliğin Oluşum Süreci

2.2.1. Teolojik Taban

Bilindiği üzere, yaşanan coğrafyanın ve bu coğrafyadaki iklim, yeryüzü şekilleri ve genel olarak beşerî coğrafya toplumların yaşayış şekli ve davranışlarına etki eden önemli unsurlardandır. Bu nedenle, öncelikle Vehhâbîlik'in ortaya çıktığı bölge ve bu bölgenin mutlak ve özel konumu hakkında birtakım bilgilere vâkıf olunması konunun anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacaktır.

Vehhâbîliğin ortaya çıktığı Necid bölgesi, etrafındaki yöreye göre daha yüksekte bulunan bölge anlamındaki Necid (yüksek yayla / plato) demektir ve muhtelif kaynaklarda Nücud şeklinde de görülebilmektedir. Terim anlamı olarak bakıldığında bir bölgeye ismini veren bu kavram, Hicaz ile Irak arasında kalan bölgeye denmektedir. Suudi Arabistan Devleti, tasviri

⁷² Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 76-81. M. Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi* (Ankara: İrşad Yayınları, 1978), 282

yapılan bu bölgede, Necid bölgesinde kurulmuştur. Necid bölgesi de Arabistan'ın tam merkezinde yer almaktadır. Bölgede dağların uzanışına paralel olarak farklı ticaret yolları bulunmaktadır. Basra Körfezi'nden Hicaz ve Kızıl Deniz'e giden doğal ticaret yolu, bölgenin önemini arttıran faktörlerdir biridir.⁷³

Necid bölgesinin bulunduğu konum nedeniyle bölgede çöl iklimi geniş bir alanda görülmektedir. Necid bölgesi, Kuzeydoğu istikametine doğru alçalmaktadır. Alçalan bu bölgede yalnızca ilkbaharda yeşillenen geniş vadiler bulunur. Sıcak bir iklime sahip Arabistan'da, en sıcak bölge Necid bölgesidir. Su kaynaklarının kısıtlı olduğu, neredeyse hiç yağış almayan ve sıcaklıkların gündüz 50 derecelere yükselirken gece eksilere düştüğü bölgede yaşam koşulları oldukça çetindir. Bu sert coğrafi özellikleri ve iklim şartlarından dolayı Necid bölgesi, tarih boyunca yalnızca göçebe ve yerleşik Arap kabilelerin yaşam alanı olarak kalmıştır.⁷⁴

İbn Haldun, çöllerin bu zor şartları altında yaşayan Arap toplumlarının bir süre sonra yaşadığı yere nispeten zor insanlar olduğunu söyler. Ayrıca diğer toplumlardan uzak yaşamaları, diğer toplumların da çöllerde yaşamak istemeyişi nedeniyle Arap toplumlarının saflığını koruduğunu belirtir.⁷⁵ Bölgenin ve burada yaşamlarını sürdüren Arap toplumlarının bu özelliğinden mütevellit bölgeye hâkim olan Emevi, Abbasi, Memlük ve Osmanlı Devletleri, bölgeyi çok fazla önemsememişlerdir. Zekât ve öşür vergilerinin toplanması, dönemde hâkim olan devlet adına hutbe okutulması gibi devleti ve otoritesini gösteren unsurlar dışında bölgeye müdahale çok fazla olmamıştır. Bu nedenle zaten içine kapalı olan Arap toplumu, kendini muhtelif toplumlardan iyice soyutlamıştır. Zikredilen bu neden, Vehhâbîlik'in tarih sahnesine

⁷³ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 13-14; Ebru Koçak, *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbîliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, 52-53; Zekerîya Kurşun, "Necid", *DİA*, C. 32: 491-493, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

⁷⁴ Mahmûd Şükri al-Âlûsi, *Târîhu Necd*, Kahire: 1343, s. 6-7; Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a*, 12-14.

⁷⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir, Ankara: Yeni Şafak Yayınları 2004, C. I, 171-172.

çıkmasındaki önemli nedenlerden biridir. Çölün güç şartlarında yaşamaya alışmış olan bu toplum, emir ve disiplin altında yaşamaktan nefret eden, kahramanlık yiğitlik, cesaret gibi duygular uyandırmakla övünürlerdi. Bu isyancı ruha coğrafyanın getirdiği zorluklar ve iktisadi sıkıntılar da eklenince halkın burada barış içinde yaşaması güçleşti. Çölü iyi bilmeleri ve hızlı manevra kabiliyetleri, dayanıklı mizaçları da buna eklenince bölgede yeni dini ve siyasi hareketin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.⁷⁶

Bu bölgede hâkim olan zihniyet, doğal olarak gelenekleri savunan ve muhafazakâr yapısını koruyan bir zihniyet olmuştur. Bu düşünce yapısının temsilcisi olarak İslam'ın ilk çağlarındaki Hadis Taraftarlarına uzanan Hanbelilik öne çıkmaktadır. Ahmed b. Hanbel, önemli Sünni fıkıh mezhebi "Hanbelilik" kurucusu olsa da asıl olarak hadisçi sıfatıyla öne çıkmıştır. Hadis literatürü açısından önem arz eden *Müsned* adlı hadis kitabının müellifi olan Ahmed b. Hanbel, hayatının büyük çoğunluğunun hadis okumak ve dinlemekle geçirmiştir. Bu nedenle hadis ve sünnete özel bir önem vermiş ve Mürsel hadisi kıyasa tercih ederek Rey ekolüne karşı da duruşunu ortaya koymuştur.

Ahmed b. Hanbel'den sonra Vehhâbilik için önem arz eden isim İbn Teymiyye'dir (ö.728/1328). Ehli Hadis'i ihya edip körü körüne aklı öven ve yine körü körüne aklı kötüleyen iki uç kanat arasında denge kurmaya çalışan İbn Teymiyye, yalnız savunucusu olduğu Ehli Hadis'in değil Felsefe ve Kelam alanında verilmiş eserleri de derinlemesine inceledi. Bu incelemelerin akabinde felsefe ve kelam filozoflarıyla çeşitli tartışmalara girmiş ve Selef düşüncesi üzerinden savunmalar yaparak Selefiyeyi tekrar halkın gündemine sokmuş, donmuş ve uçlarda seyreden fikirleri ılımlı hale gelmiştir.

Hicri 13.asırda, aksiyoner kişiliğiyle Vehhâbilik için yeni bir sayfa açan Muhammed b. Abdülvehhab karşımıza çıkmaktadır. Muhammed b. Abdülvehhab Necid'te Beni Temim

⁷⁶ Ahmet Vehbi Ecer, *Osmanlı Tarihinde Vehhâbi Hareketinin Sebep ve Sonuçları* (Ankara: ASAM Yayınları, 2001), 17-19.

kabilesindedir. (1115 H) 1703 yılında Uyeyne'de doğmuş ve 92 yaşında (1206 H) 1791 de Der'iyyede ölmüştür. Muhammed b. Abdülvehhab'ın mensubu olduğu Temim kabilesi, cahiliye döneminden İslamiyet'in yayıldığı döneme kadar güçlü ve nüfuzlu bir kabile olmuştur. Sonraki dönemlerde de Temim kabilesinin bu siyasî nüfuzu devam etmiştir.⁷⁷

Muhammed b. Abdülvehhab, çocukluğundan itibaren ilme karşı ilgili bir kimse olmuştur. Bu ilgiyi Uyeyne'de Hanbeli kadısı olan babası da fark etmiş ve oğluya yakinen ilgilenmiştir. O dönemlerde çocuğun eğitiminden birinci derece sorumlu olan kişinin baba olduğu da göz önüne alınırsa, Muhammed b. Abdülvehhab'ın ilme olan eğilimi babası tarafından desteklenmiştir. Böylece babası onun ilk hocası olmuştur.⁷⁸ Muhammed b. Abdilvehhab, ilk eğitimini babasından alan Muhammed b. Abdülvehhab'ın eğitiminin kapsamını fıkıh, tefsir, hadis dersler oluşturmuştur. Ayrıca bu eğitimin dışında sarf, nahiv, lugat ve Hanbeli fikhını da babasından öğrenmiştir. Muhammed b. Abdülvehhab, küçük yaşlardan itibaren Hanbeli fikhının önde gelen âlimlerinden İbn Teymiyye'nin ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin kitaplarını okumuş ve bu kitapların etkisinde kalmıştır.⁷⁹ İşte bu noktada, babasından aldığı Hanbeli fikhî eğilimdeki öğretiler ve yine babası aracılığıyla tanıştığı İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Abdilvehhab'ın fikirlerinin oluşmasındaki ilk nüveleri ortaya çıkarmıştır.

İlgili bölümde değinildiği üzere, Necid bölgesindeki coğrafi şartlar ve özel konum sebebiyle yaşam zor ve buna binaen ilim tahsili de çok sıkıntılıydı. Bu bölgede ilim tahsil eden ve doyurucu bilgiye ulaşmak oldukça zordu. Bu nedenlerden ötürü Muhammed b. Abdilvehhab,

⁷⁷ Abdullah Salih el- Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhab Hayâtuhû ve Fikruh*, (Riyad: 1992), 27; Hüseyin Halefu's Şeyh Haz'al, *eş Şeyh Muhammed b. Abdilvehhab*, (Beyrut: 1968), 55; Ayrıca bkz; Yusuf İskender Gözüberk, *Arşiv Vesikaları Işığında İlk Vehhabi Devleti*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), s.17.

⁷⁸ Cevdet Paşa, *Tarih- i Cevdet*, (İstanbul: 1308), VII, 182.

⁷⁹ Yusuf Ziya Yörükân, "Vehhabilik", *AÜİF Dergisi*, C.1 (Ankara 1953), s.56.

doğduğu yer olan Necid bölgesinde ulaşabildiği kadar ilim tahsil etmeye çalışmış, ardından Necid bölgesindeki âlimlerden ders almak için bu bölgeden ayrılmıştır.

Muhammed b. Abdilvehhab, ilmî yolculuklarından ve Necid'de tahsil ettiği bilgiyle insanların İslam'ı yaşayış biçimleri arasında çok büyük farklılıklar görmüş ve bundan rahatsızlık duymuştur. Muhammed b. Abdilvehhab'a göre Ahmet b. Habel, İbn Teymiyye ile İbn Kayyım el- Cevziyye birer otorite idi ve onların yolundan gidenler takip edilmeliydi. "Selef" olarak adlandırılan ilk nesiller (sahabe ve tabiin), dini en duru haliyle yaşamıştı. "Halef" olarak adlandırılan sonraki nesiller giderek Kur'an ve sünnetten uzaklaşmakta ve bid'ate düşmekteydiler. İbn Abdilvehhâb, zamanındaki Müslümanların cahiliye dönemindeki müşriklerden farksız olduğunu, İslam dinini ilk gönderildiği dönemdeki orijinalliğini yitirdiğini ifade eder. Tüm bunlarla yetinmeyip Müslümanların şirkinin cahiliye dönemi müşriklerinin şirkinden daha ileri olduğunu savunmuştur. Buna göre, cahiliye döneminde yaşamış olan müşrikler, sıkıntı ve zorluk içine düştüklerinde Allah'a yönelirlerdi. Bu zor ve sıkıntılı süreçler geçtiğinde ise Allah'a şirk koşarlardı. Kur'an'daki "Gemiye bindikleri zaman dini Allah'a has kılarak O'na dua ederler. Onları kurtarıp karaya çıkardığı zaman ise bir de bakarsın ki, Allah'a ortak koşuyorlar."⁸⁰ ayeti, cahiliye müşriklerinin inanç yapıları açıkça ifade ortaya koymaktadır. İbn Abdilvehhâb'a göre ise zamanındaki Müslümanlar huzurlu anlarında da zor anlarında da Allah'ı unutup O'na şirk koştuktan geri kalmamaktadır.⁸¹ Abdülvehhab'ın bu ifadesinden de anlaşılıyor ki din, ilk ortaya çıktığı zamanki saflığına geri döndürülmelidir. Muhammed b. Abdülvehhab, bu düşüncelerle Uyeyne'de insanlarla tartışmış ve kendi düşüncelerini açıklamıştır. Ancak çevresindeki kimseleri rahatsız ettiği burada fazla barınamamış ve buradan ayrılmıştır.

⁸⁰ Ankebût, 29/65

⁸¹ Muhammed b. Abdilvehhâb, *el-Usûlü's-Selâse ve Edilletühe ve yelihe Şurutü's-Salâh ve Vâcibâtühe ve Erkânühe ve'l-Kavâidül-Erbau*, (Riyad: 1420), 47.

Muhammed b. Abdülvehhab, Uyeyne'den ayrıldıktan sonra birçok şehre gitmiş ve bu şehirlerde ilim tahsiline devam etmiştir. Sonraları hac vazifesini yerine getirmek için Mekke'ye gitmiştir. Burada haccını tamamladıktan sonra öğrenci olarak kalmaya başlamıştır. Muhammed b. Abdülvehhab, Mekke ve Medine'de ilim tahsilini yaparken fikrî yönden Uyeyne'de olduğundan çok daha rahat günler geçirmiştir. Bu bölge, tam bir ilim yuvasıydı. Sadece Muhammed b. Abdülvehhab değil birçok öğrenci çeşitli yerlerden bu bölgeye ve şehirlere geliyordu. Ayrıca burada bulunan birçok âlim de vardı. Ayrıca talebeler, ders almak istedikleri alimleri kendileri tayin edebiliyorlardı. Burada Muhammed b. Abdülvehhab'ı en çok etkileyen iki hoca Abdullah b. İbrahim b. Seyf ve Muhammed Hayat es-Sindî olmuştur. İbn Seyf'in İbn Teymiyye'yi iyi bilmesi ve öğretilerini beğenmesi; es-Sindî'nin de hadis alanında hüccet kabul edilmesi, a bid'at ve şirke neden olan amellere karşı da şiddetle mücadele etmesi ve fikirlerinin bu yönde olması İbn Vehhab'ı derinden etkilemiştir. Bu fikirlerinin olgunlaştığını ve Medine'de yeterince kaldığına kâni olan İbn Abdulvehhab, Uyeyne'ye gitmiş ve öğrendikleri akabinde insanları uyarmaya gayret etmiştir. Ancak insanlar ona cephe alıp fikirlerini reddedince Muhammed b. Abdülvehhab şehirden çıkmış ve bu sefer Şam ve Basra'ya gitmiştir.⁸² Muhammed b. Abdülvehhab'ı Basra'da daha farklı bir ortam bekliyordu. Çünkü bu şehir Muhammed b. Abdülvehhab'ın yaşadığı ve gördüğü diğer şehirlerden daha farklıydı. Öncelikle Basra, daha kozmopolitti, liman şehri olduğu için birçok farklı unsuru içerisinde barındırıyordu. Ayrıca burada Sünniler ve Şiîler birlikte yaşamaktaydı. Muhammed b. Abdülvehhab, Basra'da uzun süre kalmıştır.⁸³ Ayrıca burada Şiîleri daha yakından tanıma imkânı bulmuş, fikirlerini daha geniş kitlelere ulaştırma olanağı yakalamıştır. Muhammed b. Abdülvehhab'a karşı çıkanlar olduğu kadar onu destekleyen bir kitle de oluşmuştur. Ancak bir

⁸² Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 182; el- Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhab*, 36-37; Yusuf İskender Gözüberk, *Arşiv Vesikaları Işığında İlk Vehhabî Devleti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Sanatları ve Tarihi Bilim Dalı, 2006), 20-21.

⁸³ el- Useymin *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhab*, 39.

süre sonra onun fikirlerine muhalif olan kimseler tarafından tehdit edilmiş ve buradan da ayrılmıştır.

Muhammed b. Abdülvehhab, Hureymilâ'ya gelerek öğretisine dayanak olan eseri *Kitabü't-tevhid*'i yazmıştır.⁸⁴ İbn Abdülvehhab'ın Tevhid üzerinde bir eser kaleme alması, öncelikle şahit olduğu olaylar ve yaşadığı bölgede İslam kaidelerinin ve kabile kurallarının çokça birbirine karıştırılması anlamına gelebilir. Bilindiği üzere Arap toplumu, cahiliye döneminde Tevhid konusunda Kur'an'da uyarılmıştır. İslam'ın Hicaz bölgesine gelmesi ile her ne kadar İslam'ın özü olan Tevhid konusunda olumlu birtakım gelişmeler olmuşsa da sonraki zamanlarda Arap topluluklarından bazıları bu ilkeyi ihlal edecek birtakım davranışlar sergilemeye başlamıştır. Bunu gören ve bizzat şahit olan Muhammed b. Abdülvehhâb, bu konuyu derinlemesine ele alarak fikirlerini ortaya koyma ve uyarıda bulunma yoluna gitmiştir.

Aslına bakılırsa, Muhammed b. Abdülvehhab'ın çevresindekilere bu kadar radikal yaklaşmasında Arap toplumunun gerçekten inandıkları dinde birçok tahribat yapmaları ve dini kendilerine göre yorumlamaları gibi nedenler gösterilebilir. Öyle ki İbn Abdülvehhab, düşüncesini sistemleştirirken tevhidi en başa koymuş ve Tevhid ile ameli bütünleştirmiştir. Bu nedenle Tevhide hâlel getirebilecek her unsuru, örneğin şirke kapı aralayan türbelerin inşası, mescitlerle yüksek minare ve kubbeler inşa etmek içlerini süslemek, mezhep ve din büyüklerinin mezarlarında türbelerinde dua etmek gibi ritüelleri tevessül saymış ve haram kategorisinde değerlendirmiştir. Ayrıca hayatta olmayan şeyh ile manevi olarak irtibata geçmek olarak tanımlanabilecek rabıta, ondan yardım dilemek gibi tasavvufi davranışlar tevhidine zarar verdiği sebebiyle İbn Abdülvehhab tarafından eleştirilmiştir. Bu düşüncenin etkisiyle Muhammed b. Abdülvehhab'ın, Şiayı da benzer bir bakış açısıyla değerlendirmiş ve Şiîlerin küfre düştüklerini iddia etmiştir.

⁸⁴ el- Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhab* s. 45; Jean Raymond, *Vehhâbîler'in Ortaya Çıkışı*, trc. Ramazan Adıbelli, (Adana: Karahan Kitabevi, Kasım 2010), 5.

Muhammed b. Abdülvehhab, Tevhid akidesini en başa koyarak sistemleştirdiği düşüncesini uygulamaya koymuş ve kamuoyunun tepkisini toplamıştır. Öyle ki ilerleyen zamanlarda Muhammed b. Abdülvehhab ve taraftarları radikal yaklaşımları ve şiddete eğilimleri dolayısıyla terörize bir grup olarak ele alınacak, ayrıca bu yaklaşımlarından dolayı “mezar yıkıcılar” olarak anılmaya başlanacaktır.

2.2.2. Osmanlı Merkezi Sisteminin Zayıflaması

Klasik dönemde, tüm devletler saltanatla yönetiliyordu ve bu devletlerde siyasi otoriteyi sağlamak son derece önemliydi. Bu devletlerin merkezi otoritelerinin sağlam temellere kurulmasının en önemli sac ayağı iktisadi düzendi. İktisat alanında çıkabilecek herhangi bir sorun, iâşe darlığı, kıtlık gibi, kurulu düzeni sarsabilir ve bu da merkezi otoriteyi tehdit edebilirdi.⁸⁵ Osmanlı Devleti de bu dönemde kurulmuş ve varlığını sürdürmüş bir devlet olarak merkezi sisteminin işleyişi bu şekilde olmuştur. Buna paralel olarak Osmanlı devleti ekonomisini güçlü tutmak için bir dizi önlemler almıştır. Bu önlemler arasında zirai alanda toprağın sınırlandırılmış olup tasarrufun şahsa verilmesi ve çok özel şartlarda toprağın babadan oğula geçmesi, ticarete kâr haddinin olması, örfi ya da şer’i bütün görevlilerin görev sürelerinin sınırlandırılarak mahalli güç haline gelmesi, ki Osmanlı’nın uyguladığı toprak yönetim şeklinde Avrupa’da olduğu gibi feodalleşmenin olmamasının en büyük sebebi budur, gibi nedenler sayılabilir. Bu minvalde idare edilen devlet ve iktisat düzeni, mal ve hizmetlerin arzı, kaliteli ve bol olması, aynı zamanda ucuz olması merkezi otoritenin devamlılığında son derece önemliydi. Devlet kırsal kesimde devamlılığının ikta ve tımar ile devam ettiriyordu. Şehirlerde ise bu devamlılık esnaf teşkilatı ile sağlanıyordu.⁸⁶

⁸⁵ Mustafa Öztürk, “Selçuklu- Osmanlı Merkezi Otoritesinin İktisadî Kontrol Aracı Olarak Ahilik” (II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırma Sempozyumu, Kırşehir: Kırşehir Valiliği ve Ahi Evran Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi, 2006), 370.

⁸⁶ Mustafa Öztürk, “Selçuklu- Osmanlı Merkezi Otoritesinin İktisadî Kontrol Aracı Olarak Ahilik”, 370-372.

Osmanlı devleti, dayandığı alanlardan biri iktisat olan merkezi sistemini, çok özel bir şekilde tanzim ettiği yönetim birimleri sayesinde belli bir yüzyıla kadar sorunsuz uygulamıştır. Bu tanzim, öncelikle en büyük idari birim olan Eyaletle başlar. Eyaletler, sancak veya liva adı verilen birimlere, sancaklar kazalara, kazalar da nahiyelere ayrılmıştır. Eyaletlerde Beylerbeyi yönetici olarak bulunurdu. Sancaklarda ise sancakbeyi bulunurdu. Kazaları kadılarla birlikte subaşılar yönetirdi. Osmanlı padişahları, bir bölgeyi iki kanattan yönetirdi. Biri askeri sınıftan gelen ve yürütmeyi temsil eden beylerbeyi, diğeri ise yargı kolunu temsil eden ve ilmiye sınıfından gelen kadıydı. Beylerbeyi ve kadılar görevleri bakımından birbirlerinin işlerine müdahale etmezdi. Beylerbeyi kadının haberi olmaksızın kimseyi cezalandıramaz ve kadı da beylerbeyinin kuvvetine dayanmadan hükümleri uygulayamazdı.⁸⁷ Bu idare teşkilatlanması II. Mahmut dönemine kadar devam etmiştir. II. Mahmut, yeniçeri ocağı başta olmak üzere ordu üzerinde yaptığı ıslahatlar sonucunda tımar sistemini de düzenlemiş, Vilayet Nizamnamesini yayınlarak devlet idaresinde de değişiklikler yapmıştır. Alemdar Mustafa Paşa ile imzalanan Sened-i İttifak da Osmanlı ülkesinde merkezi otorite konusunda son derece büyük bir adım olmuştur. Bu ittifak ile birlikte padişahın yetkileri ilk kez sınırlandırılmıştır. Her kurum ve olguda olduğu gibi, 18. ve 19. Yüzyıllarda devletin çıkan iç isyanları bastırmak ve merkezi otoriteyi ilk zamanlarda olduğu gibi sorunsuz hale getirmek devlet için zor duruma gelmiştir.

Osmanlıda merkezi otoritenin zayıflamasında merkezi hükümetin zaafı, yetkililerin eyaletleri kötü yönetmesi büyük ölçüde etkili olmuştur. Bu durum gerek taşra yönetiminde gerekse merkezi sistemde istikrarsızlığa ve otorite boşluğuna yol açmıştır. Sürekli değişen valiler ve yöneticiler nedeniyle halk, bölgeden sorumlu kimseye ve dolayısıyla devletin bölgedeki varlığına kalıcı gözle bakamıyordu. Ayrıca gelen yöneticilerin halktan vergi adı

⁸⁷ Bahtiyar Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/4 (1999), 127-156.

altında fazla para toplaması, bazı durumlarda halkı zora sokmaları da devletin bu bölgelerde kötü temsil edilmesine ve halkın memnuniyetsizliğine yol açmıştır.

Devletin merkezi iktidarını tam olarak sağlayamadığı bölgelerden biri de Hicaz'dır. İmtiyazlı eyalet kategorisine giren bu bölgeye Osmanlı yönetimi ayrı bir ihtimam göstermiştir. Hac yollarının bakımı ve onarımı ile bizzat ilgilenildiği gibi, burada yaşayan fakır halk için de Anadolu ve Rumeli'nde özel vakıflar kurulmuş, bu bölgede yaşayan halk için büyük meblağda paralar taşıyan kervanlar bölgeye düzenli olarak gönderilmiştir.⁸⁸ Ancak daha önce de bahsedildiği üzere, Hicaz bölgesinin coğrafi şartları, burada yaşayan bedevi halkın yerleşik inanışlarına olan bağlılığı bir araya geyince, Osmanlı devletinin bu bölgedeki kabile şeyhleri aracılığıyla kurduğu otorite, boşluklar oluşturmaya başladı. Çünkü Anadolu ve Balkanlar'da olmak üzere Osmanlı devlet yöneticileri, ülkenin dört bir köşesinde başlayan isyanlar ve bitmek tükenmek bilmeyen isyanlarla uğraşıyordu. Bu nedenle Osmanlı, Hicaz ve çevre bölgelerde direkt olarak ilgilenememiştir.

Hodgson, Müslüman ülkelerde yapılan reformların 18. Yüzyılın sonuna gelindiğinde reformların ciddi şekilde arttığından bahseder. Bu reform hareketlerinin en çarpıcı olanının ise Osmanlı topraklarındaki Arap milletlerce yapıldığından bahseder. Tasavvuf üzerinde uzun süredir reform hareketinin beklendiğini belirten Hodgson, Arap Yarımadasında Hanbeli akımından doğan ve Muhammed b. Abdilvehhab'ın katkılarıyla yorumlanan bu yeni düşüncenin, bazı sûfi tarikatlarını reformdan geçirdiğini ve bununla da yetinmeyip tüm tasavvuf düşüncesine karşı olduğundan söz eder. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nun hoşgörü politikası ve farklı etnik ve dini kesimden halklara sağladığı güvenli ortam burada akıllara

⁸⁸ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 114.

gelebilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin resmi dini olan İslam'ın devlet dışında çok farklı bir yapıya bürünmesi, düşünölmeye değerdir.⁸⁹

2.2.3. İngiliz ve Fransızların Arap Aşiretlerine Desteği

Osmanlı, İngiltere ve Fransa arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin başlaması, muhtelif zamanlara rastlamaktadır. Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkiler siyasî düzeyde daha erken dönemlerde başlarken, İngiltere ile daha geç dönemlerde başlamıştır. Osmanlı -İngiliz diplomatik ilişkilerinin Fransa ve diğer Avrupa devletlerine nazaran geç başlamasının sebebi, İngiltere'nin 16. Yüzyıla kadar içe dönük bir siyaset izlemesi ve coğrafi olarak Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyaya uzak olmasıdır.⁹⁰ Sultan Süleyman Döneminde İngilizlerin yoğun uğraşları sonucu Türk sularında denizcilik ve ticari faaliyet yapabilme hakkı elde etmesi iki taraf açısından önemli bir gelişmedir. Ardından 3. Murat ve Kraliçe 1. Elizabeth arasında karşılıklı imzaların atılmasıyla birlikte üç İngiliz tüccarın Osmanlı Devleti'ne ticaret yapmak üzere gönderilmesiyle iki ülke arasında ilk resmî iletişim diplomatik yollarla sağlanmış oldu.⁹¹

Türk- Fransız diplomatik ilişkileri ise çok daha öncelere dayanmaktadır. Bu gelişmelere binaen 1721 yılında Yirmisekiz Mehmet Çelebi'yi ilk büyükelçi olarak Fransa'ya atanmıştır. Bu adımlardan sonra Osmanlı topraklarında yalnız İngiltere'nin değil tüm Avrupa ülkelerinin çıkarları konuşılmaya başlanmıştır. 1699 Karlofça Antlaşması, 1711 Prut Savaşı sonrasında imzalanan Pasarofça Antlaşması, Napolyon'un Mısır'ı işgali gibi daha birçok olay, Avrupalı devletler ile Osmanlı'yı karşı karşıya getirmiş ve güç duruma düşen Osmanlı Devleti olmuştur.

⁸⁹ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, trc. Berkay Ersöz (Ankara: Phonenix Yayınları 2017), C. 3, 194-195.

⁹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)* (Ankara: AÜDTCF Tarih Enstitüsü Yayınları, 1952), 174.

⁹¹ Mübahat Solmaz Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri -1580-1838* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974), 11-12.

18. Yüzyıldan itibaren askeri denge, büyük oranda batıya kaymıştır. Artık Batı dünyasında Uyvar'ın önünde bir Türk imajı neredeyse tamamen yok olmuştur. 18. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, Batı ülkeleri nezdinde "Avrupa'nın dehşet saçan belası" yerine Batı Avrupalı az kaldıysa da "Avrupa'nın hasta adamı" imgesi kazanmıştır.⁹² Bu ifade ile Osmanlı Devleti ve zayıflayan merkezi gücü kastedilmiş, iyice zayıflayan bu devletin ortadan kaldırılması gerektiği savunulmuştur. Artık iyice çözülen Osmanlı merkezi gücü ve Osmanlı'nın hükmettiği topraklardaki varlığı, İngiltere ve Fransa'nın dikkatini çekmiş ve durumu değerlendirmek adına adımlar atmalarına ortam hazırlamıştır. İngiltere'nin Kuzey Afrika'da yenilmesi, kolonilerini kaybetmesi el gözünü Orta Doğu'ya ve Akdeniz'e çevirmesi, aynı şekilde Fransa'nın Mısır ve Orta Doğu'da hakimiyet kurmak istemesi ve aynı zamanda bu iki devletin gelişen sanayilerine ham madde ve Pazar araması, gözlerini Osmanlı topraklarına ve özellikle Orta Doğu – Hicaz taraflarına çevirmelerine neden olmuştur.

Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki politikası, 18. Yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın zayıflamasına paralel olarak şekillenmiştir. Fransa, özellikle Suriye toprakları üzerinden Doğu Akdeniz'i kontrol altında tutmak için Ermeniler'i kullanmaya başlamıştır. Bu emele paralel olarak Ermenilerle iletişimini güçlendirme gayretine girmiştir. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için bölgede yaşayan Ermenilere bağımsızlık fikrini aşlamakla göreve başlamıştır. Fransız Devrimi'nin etkisiyle ortaya çıkan Milliyetçilik akımının çok uluslu devletlerde etkisini çok derinden hissedildiği göz önüne alınırsa, Fransa bu konuda büyük bir zorlukla karşılaşmamıştır. Bu duruma paralel olarak, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ilk elçiliğini açarak resmi temaslarda bulunan Fransa, 19. yüzyıla gelindiğinde etki alanını genişleterek Osmanlı topraklarında birçok konsolosluga sahip olmuştur. Osmanlı ülkesindeki Fransız konsolosların kendi ülkelerine gönderdikleri raporlar incelendiğinde, Ermeni halkını tahrik amacı taşıdığı ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir Ermeni isyanı çıkarmak için teşvik amacı güttüğü

⁹² Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa (1300-1700)*trc.: Ülkün Tansel (Kitap Yayınevi, 2004), 39.

görülmektedir. Fransa'nın Zeytun Konsolosluğunun 1825 yılındaki raporlar ile Trabzon ve Erzurum Konsolosluklarının 1841 yılındaki raporlar incelendiğinde, Ermeniler'in bu bölgelerde çıkardıkları isyanların İngiltere, Rusya ve Fransa destekli olduğu görülmektedir. Fransızlar'ın faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamış, basın-yayın yoluyla da Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bazı Fransız yazarlar, söylevlerinde ve eserlerinde “zavallı Ermeniler”, “katliamcı Türkler” gibi sloganları propaganda aracı olarak kullanarak halkı kışkırtmaya çalışmışlardır. Bu kampanyaların sonucunda kamuoyunda Türk aleyhtarı bir etki oluşması da kaçınılmaz olmuştur.⁹³

I. Dünya Savaşı öncesinde Fransa ve İngiltere Orta Doğu'da emelleri aynı, emellerine ulaşma kanalları farklı iki farklı devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransa amaçları doğrultusunda Suriye ve dolaylarındaki Ermenileri kullanırken, İngiltere Arapları ve Arap aşiretlerini kullanmıştır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti toprakların üzerinde yürüttüğü siyasî amaçlar incelendiğinde, Hindistan ile bağlantıyı koparmamak için Akdeniz'e kıyısı olan Filistin, Irak, Musul, Suriye topraklarını ele geçirmek, Kudüs'te bir Yahudi hükümeti, Musul'da Nasturî hükümeti, Suriye'de Fransız mandası kurmak; ayrıca bir güç oluşumunu engellemek için Rus ve Türk topraklarıyla Arabistan'ın bağlantısı kesmek başta gelmektedir.⁹⁴

İngilizler tarafından propaganda amacıyla Arapça olarak kaleme alınmış 8 bildirinin İngilizce çevirilerinden biri olan “İran Körfezindeki Arap İdareciler, Şeyhler ve Onların Tebaaları” başlığı taşıyan bildiride İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'ya toprak bütünlüğünü koruyacağı garantisini vermesine rağmen Osmanlı'nın Almanya ile iş birliğine girdiği ve bunun devlet açısından büyük bir hata teşkil ettiği vurgulanmıştır. Son olarak da bildiride İngilizlerin, Araplara dini özgürlüklerini sağlayacağı ve bağımsızlıklarını verecekleri, Halife tarafından yapılan cihad çağrısına Arapların aldırılmaları istenmiştir. Konu bağlamında değinilmesi

⁹³ Dündar Aydın, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü” (Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985), 287.

⁹⁴ Servet Aşar, *Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propagandası* (Ankara: Kim Yayınları, 2004), 28.

gereken bir diğer bildiri ise, askerî harekât ile ilgidir. İngilizlerin Şatü'l Arab'a asker sevkياتında bulunacağı ve bu askerî hareketin yalnızca Türklere yönelik olduğunu belirtmiş, Araplara can ve mal güvenliği teminatı vermiştir. Bu bağlamda İngilizler tarafından yayımlanan diğer bir bildiride, Osmanlı Devleti'nin İngilizlerin tüm çabalarına rağmen savaşa girdiği, sonuç olarak Türk yönetimini tamamen sona erdiği ve Arap topraklarında artık İngiliz bayrağının dalgalanacağı ve Arap Müslümanlara adalet, özgürlük getireceği belirtilmiştir.⁹⁵

Araplar ve İngilizler arasındaki diyalog her zaman tek taraflı olmamıştır. Bu antlaşmaların biri, İngiliz Hükümeti ve Abdul Aziz b. Abdurrahman b. Faisal Al- Sa'ud arasındaki antlaşmadır. Başlığın hemen altında, “Bağışlayıcı ve Esirgeyen Allah'ın Adıyla” ibaresi yer alır. Bu metinde özellikle vurgulanan konu, tarafların dostluğu ve mazisinin eskilere dayandığı yönündedir. Maddeler ise genel olarak *İngiliz hükümetinin Nejd, Al Hasa, Qatif, Jubail ve buraları bağlı yerlerin, İran körfezindeki sahilleriyle beraber İbn Suud ve onun atalarının topraklarının olduğunu kabul eder, ayrıca bu topraklara herhangi bir saldırı olması halinde İngiliz hükümeti İbn Suud'a yardım edecektir. İbn Suud, hiçbir güç ya da devletle İngiliz hükümetinin izni olmaksızın antlaşma ya da ittifak kurmayacaktır.*⁹⁶ Ayrıca söz konusu topraklar, İngiliz garantörlüğünde sayılmış ve Osmanlı devleti her iki taraf için düşman olarak görülmüş ve yok sayılmıştır.

Görüldüğü üzere, Osmanlı topraklarında çıkarları olan ve özellikle 18. Yüzyılda iki güçlü devlet olarak adından söz edilen İngiltere ve Fransa, Orta Doğu'da amaçlarını gerçekleştirebilmek için farklı etnik unsurları bir aparat olarak görmüş ve siyasetini buna göre şekillendirmiştir. Her iki devletin de itilaf bloğunda yer aldığı düşünülürse, İngilizler de

⁹⁵ Araplara yönelik İngiliz Propagandası ve bu konudaki arşiv dokümanları için: *Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propagandası.*; Ayrıca bkz.: T.E.Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom* (Delhi: Oxford Universty Press Bombay Calcutta Madras, ts.); Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013).

⁹⁶ Yusuf Hikmet Bayır, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957), 120-122; Ali Merthan Dündar, “Japan and Islamic World-I: British Incidement and Arap Revolt Against the Ottoman Satate Relating to the Japanese Documents”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2008), 355-367.

Ermeniler üzerinde; Fransızlar da Arap aşiretleri üzerinde birbirlerine destek olmuşlardır. Amaca giden yolda her şeyin mubah olarak görülmesi ve etik değerlerin ikinci plana atılması, bu iki devlete inanılmaz geniş bir alan yaratmıştır.

2.3. Osmanlı Yönetiminin Vehhâbîleri Takibi

Necid bölgesindeki coğrafi ortam ve iklim şartlarından daha önce söz edilmişti. Bölgenin siyasi durumunda ele alındığında, Osmanlı Devleti öncesinde de bölgeye hâkim olan devletlerin bölgedeki istikrarsızlıkları, uzun yıllar devam eden siyasi belirsizlikler ve iktidar boşluklarının temel belirleyicisi olarak coğrafi ortam karşımıza çıkmaktadır. Yine Osmanlı Devleti ile Vehhâbiler arasındaki iletişimin unsurları arasında coğrafi şartlar en önemli etkenlerden birini oluşturmaktadır. Hicaz bölgesi ve çevre bölgeler, Osmanlı Devleti'ne bağlı iken bu bölgenin iç işlerine müdahale edilememiştir. Diğer taraftan Hicaz dışındaki bölgeler kâğıt üzerinde devlete bağlı görünmüş, devlete bağlı olmanın gerekleri olarak hutbe okutma gibi gerekler yerine getirilmiştir. Ancak fiiliyatta devlet otoritesini görülememiştir. Hatta, bölgenin şartlarının sıkıntılı olması ve bölgenin yönetiminde devletin benimsediği nispeten özerk yönetim anlayışı nedeniyle Vehhâbîler'in saldırılarından Bâbîâlî'nin geç haberi olmuş, devlet bu sorundan haberdar olduğu zaman ise büyük bir ordu ile müdahale etmek yerine bölgenin akıbetini valilere havale etmiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nin Vehhâbî hareketini takipte gecikmesine neden olmuştur.

2.3.1. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Vehhâbîleri Yenilgiye Uğratması

Osmanlı Devleti, bölgeyi bizzat atadığı valiler yoluyla kontrol etme yoluna gitmiştir. Lojistik destek, asker sevkiyatı gibi konularda da bizzat çevre bölgelerde bulunan valilere emir vermiş ve Vehhâbî hareketini takibi bu şekilde sağlamaya çalışmıştır. Bu başlıkta Osmanlı Devleti'nin Vehhâbî hareketine yaklaşımı ve zamanla bu yaklaşımın bölgedeki hareketliliğinin oranına göre aldığı şekil ele alınacaktır.

Osmanlı erkanı, bölgede otorite açısından birtakım sorunlar yaşanırken, tam bu sıralarda Mısır, Fransa'nın işgaline uğramıştır. Zaten Mısır'ı kendilerinin sayan Kölemenler ve faaliyetleri yüzünden karışık olan bölge, Fransa'nın işgali ile iyice karışmıştır. İşgal öncesinde yine Osmanlı ordusunu çokça uğraştıran Kölemen beyleri, birkaç kez isyan etmiş, bu isyanlar devlet tarafından bastırılmıştır. Bu isyanlardan birini bastırmakla görevli olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın tarih sahnesine bu şekilde çıkmıştır.⁹⁷ Kölemenlerin bu faaliyetleri üzerine bölgeye gönderilen Hüsrev Paşa, burada düzenli bir ordu kurmaya başlamış ve bölgeye düzeni getirmeye çalışmıştır. Düzen konusunda ısrarcı ve radikal olan Hüsrev Paşa, bölgedeki başı bozuk birlikleri de itaat altına almaya çalışmış ama buna muktedir olamamıştır. Söz konusu düzensiz birliklerin baskı ve zorlamaları neticesinde Hüsrev Paşa Mısır'ı terk etmiştir. Osmanlı Devleti, Hüsrev Paşa'nın ardından Cezayirli Ali Paşa'yı Kahire Valisi olarak göndermiş olsa da Kölemen Beyleri Ali Paşa'yı beğenmediği için geri gönderilmesini talep etti. Ardından Hurşit Paşa, bir dönem Kölemenleri Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtan Mehmet Ali Paşa'yı olaylardan sorumlu tuttuğu için sınır dışı etmek istemiş ama muvaffak olamamış, beyler ve halk Mehmet Ali Paşa'yı desteklemişlerdir. Tüm bu el değiştirmelerden sonra Osmanlı İdaresi bölgede yaşanan iktidar boşluğunu Mehmet Ali'nin gidereceğini düşünerek 1804 yılında Mısır Valiliğine Mehmet Ali Paşa'yı atadı. ⁹⁸ Aslen Kavalalı olan Paşa, kısa zamanda emsalleri arasında kendini göstermiştir. ⁹⁹ Kavalalı Mehmet Ali Paşa, okur-yazar olmamakla birlikte kıvrak zekalı ve cesur, çalışkan, becerikli biriydi. Arapça bile bilmeyen Kavalalı, diğer hünerleri sayesinde dikkatleri üzerine çekerek Mısır'a vali olmayı başarmıştır.

Mısır bu durumda iken, Mekke ve Medine'de Vehhâbî isyanları başlamış ve Osmanlı Devleti buraya gereken önemi gösterememiştir. Bunun nedeni olarak bölgenin coğrafi şartları, devletin içte ve dışta birçok sorunla uğraşması zikredilebilir. Ahmet Cevdet Paşa, bölgedeki

⁹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2011), 49.

⁹⁸ *Osmanlı Tarihi*, 1999, 125-126

⁹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 49-50.

sorun için padişahın meselenin dikkatle incelenmesini talep ettiği, ancak devlet yöneticilerinin bu soruna devlet vükelasının sorunlara gerekli ihtimamı göstermediğini söylemektedir. Ayrıca Ahmet Cevdet, bu sorunun küçük bir sorunken vükelanın bu ilgisizliğinden dolayı büyük bir sorun haline geldiğini iddia etmektedir.¹⁰⁰ Devlet erkanının bu duruma yeterli ilgiyi göstermemesinin nedenlerinden biri, bu akımın 17. yy.'da İstanbul'da ortaya çıkan Kadızadeliler hareketine benzetilmesidir. Ancak 3 Mayıs 1802 tarihinde meydana gelen bir olay, Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi ve gelişen olayları dikkate almasını zorunlu kılmıştır. Vehhâbîlerin, Şia için önem arz eden Gadiri Hum törenlerinde Hz. Hüseyin'in kabrini yağmalayıp Şîileri kılıçtan geçirmesi, İslam dünyasında büyük bir şaşkınlığa sebep olmuş ve Osmanlı Devleti'nin dikkatini bu bölgeye vermesini zorunlu kılmıştır. Bu olaydan sonra Vehhâbîlik telakkisinin Kadızadeliler gibi gelip geçici bir olay olmadığı ve ciddiye alınması gereken bir olgu olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Kerbela'da yaşanan bu hadise, İran- Osmanlı arasında bir gerilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁰¹

Bu baskın esnasında hem Kırım'da Ruslar ile hem de Mısır'da Napolyon'un işgaliyle meşgul olan Osmanlı Devleti, gündemine Hicaz ve bölgesini de alarak bir yandan da bu bölge ile meşgul olması gerektiğini fark etmiştir. İvedi bir şekilde çözüm arayan Bab-ı Ali, civardaki valiliklere ve özellikle Irak, Şam, Halep valilerine, birlikte hareket edilmesi ve meseleye el atılması konusunda güçlerin birleştirilmesini emretmiştir. Bu sırada Bağdat Valisi Ali Paşa Der'ye seraskeri ilan edilmiş ve devlet tarafından Halep, Diyarbakır, Urfa valilerinin kendisine bin neferle yardım etmesi emredilmiştir. Ancak çölün zor şartları, lojistik desteğin sınırlı olması ve bölgeye asker sevkiyatının zor olması nedeniyle bu emirler olduğu gibi yerine getirilememiştir.¹⁰²

¹⁰⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 101.

¹⁰¹ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998).29; *Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketinin Sebep ve Sonuçları*, 41.

¹⁰² Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, 41-42.

Hicaz bölgesinde vuku bulan çeşitli isyanlar ve çeşitli olaylar neticesinde bölgede Osmanlı Devleti'nin varlığı iyice zayıflamış, belirli bir süre sonra bölge Osmanlı yönetiminden çıkmış ve Vehhâbîlerin eline geçmiştir. Hicaz ancak II. Mahmut döneminde Vehhâbîlerin elinden alınmış ve bu süre zarfında, yaklaşık 7 yıl Vehhâbîlerin elinde kalmıştır. Bu süreç içerisinde Vehhâbî kuvvetleri, sadece Mekke ve Medine ile yetinmeyip Arap coğrafyasındaki diğer bölgelere de saldırılar düzenlemişlerdir.¹⁰³

Osmanlı Devleti'nin bu durumunu ve genel durumunu yakından takip eden Vehhâbîler, cesaretle daha ileri gittiler. Bu sırada 1805 yılında Abdülaziz b. Suud komutasındaki Vehhâbî birlikler Medine'yi ele geçirdi. Ardından Abdülaziz b. Suud yönünü Mekke'ye çevirdi. Böylece Müslümanların kutsal saydığı iki önemli şehir Vehhabi kontrolüne geçmiş oldu. Vehhâbîler, özellikle Medine'de birçok sahabenin mezarını tahrip ettiler, Hz. Peygamberin mezarını tahrip etme şeklinde bir düşünceye sahip olsalar dahi Medine ahalisinin ricası ve İslam dünyasından gelebilecek sert tepkilerden çekindikleri için buna cesaret edemediler. Abdülaziz B. Suud benzer faaliyetlere Mekke'de de devam etti. Abdülaziz b. Suud'un burada yaptığı en dikkat çeken icraatlardan biri ise Osmanlı isminin hutbelerden sildirmesi oldu. Abdülaziz B. Suud bu hareketiyle bölgedeki Osmanlı varlığını resmen reddetmiş oluyordu. Ayrıca Abdülaziz B. Suud, Osmanlı Devleti ve çoğu Müslüman ülkenin bidatlere batmış bir dine inandığını varsaydığı için bu devletlere İslam'a davet mektubu yollamıştır. Bu mektuplardan biri ve belki de en dikkat çeken Abdülaziz b. Suud'un Osmanlı Sultanı III. Selim'e gönderilen İslam'a davet mektubudur.¹⁰⁴ Buradan gelen haberler Osmanlı devlet erkanının acilen bölgeye müdahale etmesi kararını almasına neden olmuştur.

Arap Yarımadasında bu gelişmeler olurken, Osmanlı Devlet erkanı bu duruma çareler aramaya başlamıştır. Bu sırada 1805 yılında Mısır Valiliğini üstlenen Kavalalı Mehmet Ali

¹⁰³ Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, 164.

¹⁰⁴ Detaylı bilgi için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri* (Ankara: TTK Basımevi, 1984).

Paşa, birtakım şartları yerine getirme şartı ile vali olabilmişti. Bunlardan ilki, devlete düzenli vergi vermek ve Hicaz'a sefer düzenlemektir. Ancak Mehmet Ali Paşa öncelikle Mısır'daki karışıklıkları çözüp sonrasında Hicaz'a yürüme planları yapmıştır. Bu nedenle öncelikle Kölemen Beyleri ile ilgili sorunu kurduğu büyük bir komplo ile halletmiş ardından Hicaz'a sefer düzenlemiştir.

Mehmet Ali Paşa, gerekli lojistik hazırlıkları yaptıktan sonra hazırladığı kuvvetlerin başına oğlu Tosun Paşa'yı geçirdi. Ahmet Tosun Paşa komutasındaki birlikler Hicaz Seferi için yola çıktıklarında takvimler Eylül 1811'i gösteriyordu.¹⁰⁵

Mehmet Paşa, bu sefer sırasında birliklerin başında oğlunu görevlendirmiş, kendi sefere çıkmamıştır. Bunun nedeni ise henüz suların durulduğu Mısır'da bir karışıklık çıkmaması ve Hicaz üzerine yürüyen ordu üzerinde tam otorite sağlanması, ikilik çıkmasını önlemektir. Ahmet Tosun Paşa hem şehirleri Vehhâbîlerden temizleyerek hem de buralarda bulunan kabilelerle çeşitli anlaşmalar yapıp kendi safına çekerek ilerlemiş, bu kabileleri Vehhâbîlere karşı ayaklandırmıştır.¹⁰⁶ Bu siyaset ile Vehhâbîlerin üzerine yürüyen Ahmet Tosun Paşa, Vehhâbî kuvvetleri ile ilk karşılaşması sırasında bozguna uğradı. Bu bozgun sonucunda geri çekilen Tosun Paşa, durumdan babasını haberdar ederek yeni birlikler istedi. Tosun Paşa'nın bu bozgunundaki en büyük sebep Arnavut birliklerinin Vehhâbî birlikleri karşısındaki tutumuydu. İtaatsiz davranışlarda bulunan Arnavut birlikleri, ordudaki nizamın bozulmasına sebep olmuştur. Ordunun bu durumu ve bozgunu haberdar olan Mehmet Ali Paşa hemen yeni bir ordu tertiplemeye hazırlıklarına başladı.¹⁰⁷ Hazırlanan Yeni birliklerin bölgeye sevk edilmesi ile güçlenen Ahmet Tosun Paşa'nın ordusu, tekrar Vehhâbîlere karşı bir saldırı başlattı. Bunun üzerine Faysal b. Suud komutasındaki Vehhâbî birlikleri savunmaya geçip güç

¹⁰⁵ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.50; Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbî Suudiler*, 50.

¹⁰⁶ Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbî Suudiler*, 184.

¹⁰⁷ Rıza Nur, *Türk Tarihi* (İstanbul: Toker Yayınları, 1979), 264

toplamaya çalıştı. Ancak Tosun Paşa Vehhâbîlerin elinden Cüdeyde ve Safra'yı alarak onlara büyük bir darbe vurmuş ve toparlanmalarına fırsat bırakmamıştır. Bu zafer üzerine hiç beklemeyip Vehhâbîlerin güç toplamasına fırsat vermeden Medine'ye yönelen Ahmet Tosun Paşa, Medine'yi Vehhâbîlerin elinden almayı başardı. Medine zaferinin ardından Mekke'ye yönelen Ahmet Tosun Paşa, 1813 yılında önce Mekke'yi, ardından Cidde ve Taif'i Vehhâbîlerin elinden aldı. Akabinde durumu babası Mehmet Ali Paşa'ya bildirdi. Durumu haber alan Mehmet Ali Paşa Mekke, Medine ve Cidde'nin anahtarlarını İstanbul'a göndermiştir. Vehhâbî güçlere karşı kazanılan bu başarı önce Mısır'a, ardından İstanbul'a bildirildi. Bu haber İstanbul'da büyük bir sevinçle karşılanmış, dönemin padişahı II. Mahmut bu zaferin Avrupa gazetelerinde haber yapılmasını istemiştir.¹⁰⁸

Muharebeler sonucunda Ahmet Tosun Paşa Vehhâbîler'i bozguna uğramıştı, ancak Vehhâbîler, merkezleri olan Deriyye'de toplu olarak bulunuyorlardı. Padişah, bu başarısından dolayı Mehmet Ali Paşa ve oğlu Tosun Paşa çeşitli hediyeler göndererek Deriyye'nin temizlenmesini tavsiye etmişti. Padişah bu tavsiyesinde haklı çıkmıştır, çünkü Vehhâbîler kısa süre sonra kaybettikleri yerleri ele geçirmek için bir sefer başlattılar. İki koldan Ahmet Tosun Paşa'nın kuvvetlerine saldırarak Tosun Paşa komutasındaki birlikleri zayıflatmak istediler. Paşanın askerleri cesur ve atiktiler, ancak tanzimden mahkûm oldukları için çeşitli sorunlar çıkabiliyordu. Ordusunun bu durumunu gören Tosun Paşa derhal Mısır'a haber göndererek babasını bu durumdan haberdar etti. Haberi alan Mehmet Ali Paşa birlik göndermek yerine bizzat kendisi Hicaz üzerine yürüyen orduya katılmıştır. Mısır'da diğer oğlu İbrahim Paşa'yı idareci olarak bırakan Mehmet Ali Paşa, önce Cidde'ye ardından Mekke'ye ulaştı. Mekke'ye geldiği ilk günden itibaren günlerini ibadetle geçirip âlimlerle sohbet ederek sadaka dağıtmak gibi faaliyetlerle meşgul oldu. Durumu analiz ederek hakikati gören Mehmet Ali Paşa,

¹⁰⁸ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti.50; Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, 185; Rıza Nur, *Türk Tarihi*, 265.

komutasındaki mevcut gücün Vehhâbîlerle mücadele etmek için yeterli olmadığı kanısına varmıştır. Belli bir süre Vehhâbîler ile mücadele etmek için kuvvet toplamaya çalışmış, ayrıca çıkan isyanlarda rolü olan kişileri tespit edip görevlerinde almıştır. Bu kişiler arasında Mekke-i Mükerrerme Emiri Şerif Galip de vardır. ¹⁰⁹

Vehhâbîler ve Mehmet Ali- Ahmet Tosun Paşa arasındaki bu mücadele, bir dizi çatışmalar halinde devam etmiştir. Bu çatışmalar esnasında Tosun Paşa ve kuvvetleri Taif kalesinde muhasara altına alınmış ve söz konusu muhasara ancak Mehmet Ali Paşa'nın Taif'e gelmesi ile kaldırılabilmiştir. Bu olaylar olurken, 1814 yılında Suud b. Abdülaziz ölmüş ve yerini oğlu Abdullah b. Suud almıştır. Suud'un tekrar Medine'yi ele geçirme niyetinin farkında olan Tosun Paşa, emrindeki kuvvetlerle Kasim'a kadar ilerledi ve Vehhâbîlerin elindeki birçok bölgeyi geri aldı. Bu gelişmeler karşısında Abdullah b. Suud, Tosun Paşa'ya bir elçi göndermiş ve barış için uygun ortam yaratmak istemiştir. Tosun Paşa Abdullah b. Suud'un bu girişimini babasına iletmiş, Mehmet Ali Paşa ise bu öneriyi reddetmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın barış önerisini reddetmesinin sebebi Vehhâbî sorununu şartsız ve kökten çözmek istemesiydi. Bunun için Mehmet Ali Paşa, Suud'a birtakım şartlar koşmuştur. Bu şartlar arasında Vehhâbîlerin merkezi olan Der'iyeye şehrinin boşaltılması, Hz. Peygamberin kabrinden alınan eşyaların geri verilmesi gibi net ve Vehhâbî cephesini düşündürecek şartlar da mevcuttur. Yani ancak bu şartlar yerine geldiğinde bir barıştan söz edilebilecektir. Aksi halde çarpışmalar tüm Vehhâbîler bölgeden silinene kadar tüm şiddetiyle devam edecektir. ¹¹⁰

Mehmet Ali Paşa'nın bu isteklerini kesin bir dille reddeden Vehhâbîler, hemen savaş hazırlıklarına başlamıştır. Bu sıra Mehmet Ali Paşa, Vehhâbîlere karşı görevde bulunan oğlu Tosun Paşa'yı görevden almış ve yerine büyük oğlu İbrahim Paşa'yı getirmiştir. Bu sırada

¹⁰⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. 101-102.; Rifat Türkel, *Vehhâbîlik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Programı, 2013), 164.

¹¹⁰ Rifat Türkel, *Vehhâbîlik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*, 168.

Mısır'da tekrar karışıklıklar başlamış, Mehmet Ali Paşa her ne kadar Vehhâbîler ile yapılacak mücadelede bulunmak istediye de istikrârı sağlamak amacıyla Mısır'a dönmek durumunda kalmıştır. Gerekli lojistik destek ve askeri güç ile bölgeye hareket eden İbrahim Paşa, bölgeye karargahını kurdu. Akabinde Hicaz içlerine doğru ilerlemiş ve 1817 yılında Der'îye şehrini kuşatmıştır. Şiddetli tartışmalar ve bir yıllık kuşatma sonucunda dışarı ile bağlantısı kesilen ve desteklerden mahrum kalan Abdullah b. Suud ve ordusu, teslim olmaya karar vermiştir.¹¹¹

Abdullah b. Suud ve efradı, teslim olduktan hemen sonra önce Mısır'a, ardından İstanbul'a getirilmiştir. Bur süre İstanbul'da halka teşhir edildiler. Bu sırada aleme ibret olması açısından boyunlarına zincir vurulmuş, bitap bir haldeydiler. Sonrasında hapsedilen esirlere Medine'yi ele geçirdiklerinde yağmaladıkları Hz. Peygamber'in kabrindeki eşyaları ve kutsal bazı eşyaların akıbeti sorulmuştur. Ancak Abdullah b. Suud bu baskında yer almadığını iddia etmiştir. Bunu kabul etmeyen Şeyhülislamlık makamı, Abdullah b. Suud ve oğullarının Mukaddes yerleri yağma etmeleri suçunu sabit görmüş, Şeyhülislamlık makamının fetvası ile 26 Eylül 1818 yılında idam edilmişlerdir.¹¹² Abdullah b. Suud ve efradının idam edilmesiyle ilk dönem Vehhabi hareketi devri kapanmış oldu. Osmanlı Devleti, burada çeşitli merkezlere karakollar kurarak varlığını hissettirmeye başladı. Ayrıca devlet derhal bu imtiyazlı eyaletin imar faaliyetlerine başlamış, gerek Hz. Peygamberin kabri gerekse Kâbe tadilatından geçirilerek yeniden onarılmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın bu seferi ile Hicaz bölgesi rahat bir nefes almıştır. Osmanlı ordusunun muhasarasından bir şekilde kurtulabilen Vehhâbîler, alışkın oldukları üzere çölün zorlu bölgelerine çekilerek güç toplamaya başladılar. Bu süre içerisinde yeni planlar yapıp kayıplarını telafi etmeye çalışan Vehhâbî ordusu, bu süre zarfında sessiz kalmıştır.

¹¹¹ Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, 206-207.

¹¹² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 103; Ebru Koçak, *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbîliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, 195.

2.3.2. Vehhâbîlerin Yeniden Devlet Kurma Çabaları

Kavalalı ve oğullarının zaferi sonrasında Vehhâbîlerle meydana gelen olayları Suud Devleti'nin kurulmasına kadar olan süre ve öncesi şeklinde iki kısımda ele alabiliriz. 1817-1932 yılları arasını kapsayan bu süre Osmanlı açısından Hicaz ve çevresinde ortaya çıkan Vehhâbî isyanından yeni bir Vehhâbî devletinin kurulmasına kadar olan süreyi kapsamaktadır. Mehmet Ali Paşa ve oğulları sayesinde bastırılan ilk Vehhâbî isyanı, aslında yeni bir oluşumun habercisiydi. Bunun farkında olan Osmanlı Devleti bu bölgede kalmanın zorluğunun da bilincindeydi. Bu nedenle Bâbıâli Ahsa eyaletine bağlı Katif kasabasına ve çevresine askeri garnizonlar kurarak devleti ve otoritesini bölgede hissettirmeye çalışmış, ayrıca geride kalan Vehhabileri kontrol altında tutmaya çalıştı. Ayrıca bu bölgede kalan Vehhabilerin tekrar güçlenmesini engellemek için İbrahim Paşa Der'ye şehrini tahrip etmiş ve şehri yaşanmaz hale getirmiştir.¹¹³

Osmanlı Devlet güçleri, Der'ye şehrini ele geçirdiğinde şehri yaşanmaz hale getirdiği gibi Vehhâbî hareketiyle ilgisi olan kimseleri de ortadan kaldırmıştır. Ancak Abdullah b. Suud'un amcası Türkî b. Abdullah b. Muhammed b. Suud, sağ kurtulmayı başarmıştır. Türkî b. Abdullah b. Muhammed b. Suud, sağ kurtulan bir grup adamıyla birlikte aşına olduğu çöle sığınmış ve çölün iç kısımlarına ilerlemişlerdir. Osmanlı güçleri ulaşımın oldukça zor olduğu çölde bir müddet Vehhâbî izlerini takip etmiş ancak bir süre sonra Türkî b. Abdullah b. Muhammed b. Suud izini kaybettirmiştir. Türkî b. Abdullah, bulunduğu yerde bir müddet beklemiş ve bu bekleyiş esnasında Vehhâbîlik hareketinin bekası için çalışmalarına devam eden Türkî b. Abdullah, 1822 yılına kadar Necid bölgesinde herhangi bir faaliyet göstermemiştir. 1822 yılına gelindiğinde Türkî b. Abdullah bekleyişini bozmuş, yanandaki adamlarıyla Riyad

¹¹³ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 35.

şehrini ele geçirerek faaliyetlerine bu şehirde devam etmiştir. Aynı zamanda burası Vehhâbîlilerin yeni merkezi olmuştur.¹¹⁴

Bu sırada Kuzey Afrika’da umduğunu bulamayan ve kolonilerini yavaş yavaş kaybeden İngiltere; Doğu Akdeniz’i kontrolünü ele geçirmek isteyen Fransa da gözünü Arap Yarımadasına dikmişti. Buranın kendi bölgelerine yakın olması, gelişen sanayilerinin hammadde ve pazar ihtiyacı, en önemlisi de burada kendilerine karşı koyacak ciddi bir gücün bulunmaması gibi sebepler İngiltere ve Fransa’yı cezbeden başlıca etmenler olmuştur. Bu durumu fark eden Türkî b. Abdullah, İngilizler ve Osmanlılar arasında politik bir denge yürüterek faaliyetlerine devam etti. Ancak Türkî b. Abdullah, 1834 yılında aile içinden bir suikasta uğrayarak hayatını kaybetti. Türkî b. Abdullah, ölümüne kadar izlediği denge politikası ile sadece Necid bölgesinde değil; aynı zamanda Ahsa ve Bahreyn’i de ele geçirmiş ve bu bölgeleri kontrol altına almıştır. Türkî b. Abdullah’ın ölümünden sonra ise yerine oğlu Faysal geçmiş ve babasının açtığı yolda yürümeye devam etmiştir.¹¹⁵

Abdullah b. Muhammed b. Suud’un kıyamından sonra tekrar Arap Yarımadası ve Hicaz’da baş gösteren bu hareketlenme, bölgeyi daha yakından takip eden Osmanlı Devleti’nin ve Mehmet Ali Paşa’nın dikkatini tekrar bölgeye yönelmesine neden olmuştur. Bölgeden vergilerin gelmemesi, baş gösteren kıpırdanmaların tekrarlaması üzerine Kavalalı Mehmet Ali Paşa bölgeye Hurşit Paşa komutasında bir ordu göndermiş ve Faysal’ın kuvvetleri burada yenilgiye uğratılmıştır. Faysal’ın bu yenilgisinden sonra yerine yine Suud ailesinden ve Mısır’da yetiştirilmiş olan Halid b. Suud, Necid Emiri olarak tayin edilmiştir. Ancak bu esnada Mısır’da iyice güçlenen Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti’ne karşı isyan etmiştir.

¹¹⁴ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*.s.57; Mehmet Ali Büyükkara *İhvandan Cüheyman’a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, 36.

¹¹⁵ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman’a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. s.35; Osman Demirci, *M. M. Futeyyih’in Necd El-İhvan Fırkası veya Bugünkü Vehhabilik İsimli Eseri Işığında Necd İhvanı Teşkilatı ve Son Suûd Devletinin Kuruluşu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 8-9.

Osmanlı bünyesinde yaşayan bir halk olan Rumlar'ın isyanını bastıramayan Osmanlı Devleti, bu isyanı bastırması için Kavalalı'dan yardım istemiş ancak Mehmet Ali Paşa isyanı bastırması karşılığında Mora ve Girit ile Suriye valiliklerinin kendisine verilmesini talep etmiştir.

Dönemin padişahı olan II. Mahmut, öncelikle kendisinden bu şekilde bir istek olmasına sinirlenip bu isteği reddetse de Rusya'nın Osmanlı donanmasını yakması ve Mehmet Ali Paşa'nın Kütahya'ya kadar gelmesi ile padişah bu isteği kabul etmek durumunda kalmıştır.¹¹⁶

Londra Antlaşması ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa kuvvetlerini Necid bölgesinden çekmiştir. Bu durumda bölgede dengeler tekrar değişmiş ve ciddi bir otorite boşluğu yaşanmıştır. Bu boşluktan yararlanmayı bilen Faysal, Mısır'da esir tutulduğu hapisten kaçmış ve Necid'e gelerek otorite kurmayı başarmıştır. Faysal Necid'e geldiğinde ilk iş olarak, bedevi halk ile anlaşamayan Halil b. Suud'u bölgeden çıkarmıştır. Elinde askeri gücü kalmayan Halil b. Suud, Faysal'a karşı koyamamış ve bölgeden çekilmiştir.¹¹⁷

Faysal, burada izlediği siyaset ile Vehhâbî düşüncesinin hâkim olduğu bölgenin sınırlarını babası Türkî dönemindeki sınırlara ulaştırmayı başarmıştır. Faysal, vefat ettiği 1865 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Bu tarihten sonra idareye Abdullah b. Faysal geçmiştir. Ancak idarenin el değiştirdiği bu esnada Suud ailesi içinde yaşanan çekişmeler, Osmanlı yanlısı siyaset izleyen Şammar kabilesi, Osmanlı'nın isteği üzerine bölgedeki gücünü kullanarak Vehhâbî aliesini büyük oranda kontrol altına almayı başarmıştır. Bu nedenlerden ötürü bir hayli güç kaybeden Suud ailesi, Şammar kabilesine mağlup oldu ve Riyad'ı terk etmek zorunda kaldı.¹¹⁸ Kuveyt'e kaçan Suud ailesi, bölgenin yönetimini elinde bulunduran İngilizlerle iyi ilişkiler kurmuştur. Şammar aşireti lideri Muhammed b. Reşid, Suud ailesinin peşinden Kuveyt'e gidip onları imha etmek istediye bile dönemin padişahı Sultan Abdülhamit,

¹¹⁶ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*. S. 58-59; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı* (Ankara: TTK, 1945), 21-41.

¹¹⁷ Rıfat Türkeli, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*, 179.

¹¹⁸ *Vehhâbîlik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*. s. 180; İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik, 36.

Reşid'den geri çekilmesini istemiştir. ¹¹⁹ Sultan Abdülhamit'in Suud ailesini tamamen imha edebileceken bundan vazgeçmesinin birden çok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle, Suud ailesinin İngilizlere sığınmasıyla olay uluslararası bir krize dönüşmüştür. Burada Osmanlı kaynaklı bir kriz çıktığında İngiltere ile Osmanlı devleti kaşı karşıya gelecekti. Böyle bir karşılaşmayı Osmanlı Devleti göze alamazdı, çünkü belirtildiği üzere iç ve dışta birçok sorun hali hazırda ortadaydı.¹²⁰

Bir diğer neden ise, Sultan Abdülhamit döneminde benimsenen İslamcılık düşüncesi idi. Eğer bu aşamada Muhammed b. Reşid Suud ailesi ile çatışma yaşasaydı, bu iki Müslüman topluluğun savaşı olacak ve İslamcılık düşüncesi yara alacaktı. Bu nedenle Sultan Abdülhamit hem Müslüman halkın tepkisini çekmemek hem de Suud ailesiyle ilişkileri iyileştirme politikası izlemiştir. Bu politikaya ek olarak Abdülhamit, Suud ailesine maaş bağlamış ve böylece ailenin üzerinde oluşabilecek İngiliz etkisini kırmayı amaçlamıştır.¹²¹

Kuveyt'e göç eden Suud ailesi, Abdulaziz b. Suud döneminde Necid'e geri dönmüştür. I. Dünya Savaşı başlamadan önce, Abdulaziz b. Suud emrindeki çok az kişiyle birlikte Necid'e geri dönmüştür. Emrindeki çok az kuvvetle Riyad'ı basıp burayı ele geçirmiş, Şammar aşiretinin Riyad'da bıraktığı yöneticiyi etkisiz hale getirmiş ve Riyad şehri böylelikle tekrar Suud'ların ve Vehhâbîlerin merkezi haline gelmiştir. ¹²²

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte bölgedeki dengeler değişmeye başlamıştır. Henüz savaş başlamadan İngilizler ile çeşitli anlaşmalar yapan Abdulaziz b. Suud, bölgedeki dengeleri lehine çevirmeye çalışmış ve Osmanlı Devleti'ni bölgede yok saymıştır. Şammar ailesinin bölgedeki etkinliğini yitirmesiyle Osmanlı Devleti de bölgede en önemli müttefiklerinden birini kaybetmişti. Dağılma dönemine giren devletin bu sıralarda Vehhabi

¹¹⁹ *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 352-353.

¹²⁰ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbîlik*, 35-36.

¹²¹ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 44-45.

¹²² Ahmet Vehbi Ecer, *Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketinin Sebep ve Sonuçları*, 168.

meselesi ve Suud ailesiyle tekrar ilgilenebilecek gücü yoktu. Şammar ailesinin bölgede erimesiyle birlikte bölge ile iletişimi kesilen Osmanlı, sonradan Vehhâbîler ile ilgili politikasını değiştiren İngiliz hükümetinin faaliyetlerini de takip edememişlerdir. İngiliz yönetimi, Vehhâbîlik hareketi ilk doğduğu zamanlarda meseleyi incelemek ve tarafsız kalmak mahiyetinde bir siyaset izlemiştir. Ancak bu süre zarfında Vehhâbîlerin Aden körfezindeki gemilerine saldırmasıyla bir hayli zarar görmüşlerdir. Ancak sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin bölgeye müdahale edememesi, İngilizler'in Vehhâbîler ile temas kurması ve onları desteklemesine ortam hazırlamıştır. Osmanlı hükümeti, bu Vehhâbî- İngiliz yakınlaşmasını ancak 1840'larda fark edebilmiştir. ¹²³

I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı'nın da bölgeden çekilmesiyle birlikte Necid'de farklı aileler bu otorite boşluğundan yararlanmaya çalışmıştır. Osmanlı'nın tüm Müslümanları birlik olmaya çağırması ise Müslüman halk nezdinde pek karşılık bulmamış, Abdülaziz b. Suud İngilizlerle Katif Antlaşması yaparak bölgedeki konumunu güçlendirme yoluna gitmiş ve İngilizlerden silah ve para desteği sağlamıştır. ¹²⁴

Vehhâbî düşünce, Osmanlı Devleti başta olmak üzere Müslüman devletleri bidat içine düşmüş ve gerçek İslam'ı yaşamayan birer topluluk olarak görmüştür. Bu nedenle kendi devletlerini kurmak ve tesis etmek için dışarıdan yardım alma konusunda bir beis görmemiştir. Kendi zaviyelerinden Müslüman bir devlet ile savaşmayı bu şekilde meşrulaştıran Vehhâbîler bundan sonraki süreçte bölgede yeni bir devlet kurma yolunda ciddi adımlar atmışlardır.

Bu esnada sahneye Şerif Hüseyin¹²⁵ çıkmış, Necid'de devam eden Osmanlı-Vehhâbî rekabetinde İngilizlerin tarafını tutmuş ve halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. Bu

¹²³ Ahmet Vehbi Ecer, *Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketinin Sebep ve Sonuçları*. s. 168; *Arşiv Vesikaları Işığında İlk Vehhabî Devleti*, 137-140 ; Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye- Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2013), 56.

¹²⁴ Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye- Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*, 81-52.

¹²⁵ 1853'te İstanbul'da doğmuş, 1931 yılında Ürdün-Amman'da ölmüştür. Belli bir süre Mekke Emirliği yapmıştır. Emirlik görevini yürüttüğü sırada İngilizler 'in de desteğiyle Osmanlı Devleti'ne isyan etmiştir. Bu yıllar aynı

isyanlar sonrasında Osmanlı devleti, bu iki gücün karşısında duramamıştır. Bu esnada Vehhâbîler, Şerif Hüseyin idaresinde Hicaz krallığı kurmuşlardır. I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve Mondros Mütarekesinin imzalanması ile Osmanlı ordusu Necid'den temelli çekilmek zorunda kalmıştır. Fahreddin Paşa, komutasındaki bir grup asker ile bölgede kalmak için olanca gayretiyle savunmasına rağmen, yardımın kesilmesi ve baskılar sonucu bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır.

Bu sırada Hicaz Kralı Şerif Hüseyin, Halife olmayı planlarken İngilizlerle ters düşmüştür. Şerif Hüseyin'in isteklerinden ve şikayetleri ile uğraşmak istemeyen İngilizler, Suudlar'la ilişkilerini güçlendirmiştir. Suudîler ise bölgede Osmanlı'yı temsil eden Şaamar ailesini saf dışını bırakmış ve Şerif Hüseyin'i uzaklaştırarak bölgenin tek hâkim olmaya çalışmışlardır. İngiliz hükümeti bu minvalde, yaşanan sürtüşmeleri de bahane ederek Şerif Hüseyin'i Kıbrıs'a taşımışlardır. Bu süreçte İngilizlerle ilişkilerini güçlendirerek devam ettirmişler ve günümüzde var olan Suudi Arabistan Krallığını 1932 yılında kurmayı başarmışlardır.¹²⁶

Yusuf Akçura, Vehhâbî hareketinin aynı dönemde çıkan Yunan ve Sırp isyanlarından daha farklı olarak milli bir isyan niteliği olmayıp mezhebi ve dini esaslara istinaden Türk hakimiyetini tanımamak ve Arap topraklarında yeni bir devlet kurmak amacıyla ortaya çıkan bir hareket olduğunu belirtir. Yani bu hareket, milli bir Arap isyanıdır. Özellikle Dozy ve Goldziher'in görüşlerine atıf yaparak Vehhâbî devletinin tarihsel sürecini ele almış, Vehhâbîliğin bir hareket olarak ortaya çıkışı üzerinde durmuş ve Vehhâbîliği bir mezhep olarak

zamanda I. Dünya Savaşı'nın meydana geldiği dönemleri kapsar. Bu nedenle Osmanlı kuvvetleri Şerif Hüseyin'e gerektiği ölçüde müdahale edememiştir. Bu isyanın sonucunda Şerif Hüseyin yine İngilizler'in desteği ile Hicaz Haşimi Krallığını kurmuştur. Ancak sonrasında İngilizler Şerif Hüseyin'e sağladıkları desteği çekmişler ve Şerif Hüseyin yalnız kalmıştır. Sonrasında Şerif Hüseyin ve İbn Suud kuvvetleri arasında çıkan savaştan Şerif Hüseyin mağlup ayrılmıştır. Ardından Kıbrıs'a sığınan Şerif Hüseyin, Ürdün- Amman'a oğlunun yanına gelmiş ve bir süre sonra burada ölmüştür. Daha detaylı bilgi için bk.: Hanadi Yousef Ghawanmeh, *Hicaz Haşimî Krallığı (1910-1925)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988); Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*. (İstanbul : Klasik Yay., 2007), 323-328.

¹²⁶ Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye- Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*, 84-105.

ele almıştır. Bugün Vehhâbî devletinin kurulması ve siyasi bir kisveye bürünmesini örnek göstererek Arap milli hareketi taşıdığını ilan etmiştir.¹²⁷ Çölde yaşayan kabile asabiyetinin içerisinde bulunan bedeviler arasında çıkan bu hareket, kurulduktan tam bir buçuk asır sonra bir devlet olmayı başarmıştır. Günümüzdeki Suudi Arabistan devleti, Vehhâbîlik anlayışının da siyasi bir karşılığı olmuştur.

¹²⁷ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda)* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2015), 42-43.

II. BÖLÜM

TANZİMAT SONRASI OSMANLI BASININDA VEHHÂBİLİK ALGISI

1. Sebülürreşâd Dergisi'nde Yayınlanan Yazılar

1.1. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Yazıları

Haydarîzâde İbrâhim Efendi¹²⁸, Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak en çalkantılı olduğu dönemlerde dünyaya gelmiş, yine bu dönemlerde yetişkinlik çağını yaşamıştır. Ayrıca İbrahim Efendi eğitim ve bürokraside çok çeşitli alanlarda görev yapmış deneyimli bir devlet adamıdır. Adalet Bakanlığı, Darü'l-Hikmet-i'l İslamiyye üyeliği, Kadastro Mektebi Hukuk kısmında öğretmenlik, kadılık, müdürlük şer'iyye memurluğu gibi devlet kademelerinde çeşitli görevlerde çalışmıştır. İbrahim Efendi, bu görevleri icra ederken yalnızca İstanbul'da ikamet etmemiş, Anadolu'nun ve Osmanlı Coğrafyasının muhtelif yerlerinde yaşamıştır. Bu nedenle devletin işleyişi, Müslüman alemde olup biten olaylar ve devletin içinde bulunduğu durumları daha yakından takip etme imkânı yakalamıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli kademelerinden biri olan şeyhülislamlık makamında uzun süreler görev yapmış bir mütefekkiridir. İbrahim Efendi'nin Şeyhülislamlık makamına gelişi, Ahmet Tevfik Paşa döneminde olmuştur. Ahmet Tevfik Paşa'nın 11 Kasım (1337/1918)' de kurduğu hükümette Haydarîzâde İbrâhim Efendi Şeyhülislamlık görevine getirilmiştir. Bu hükümette üç defa üst üste Şeyhülislamlık görevini yürüten İbrahim Efendi, Salih Hulusi Paşa'nın 8 Mart 1338/1920'de kurduğu hükümette de

¹²⁸Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Hicri1863/Miladi 1864 yılında günümüzde Irak sınırları içinde bulunan Musul yakınlarındaki Erbil şehrinde doğmuştur. Hicri 1349/miladi 1933 yılında Medine'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Şeyhülislamlık gibi yüksek devlet kademelerinde görev alan Haydarizade İbrahim Efendi, Osmanlı basınında da oldukça aktifti. *Ceride-i İlmiye*, *Sebülürreşâd* dergilerinde yazıları yayımlanmıştır. Ayrıca *Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi*, *Ruya*, *Terkib-i Bend* ve *Irak Ordusuna Hitap* isimli küçük hacimli manzum eserleri de bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. *Ceride-i İlmiye*, S.44, 1284; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, (Ankara : Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1972), 252-253; Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. (Çorum : Hititkitap Yayınevi, 2008), 213-226.

Şeyhülislamlık görevine atanmış ve Osmanlı hükümetinde dördüncü kez bu makama layık görülmüştür. Sonrasında hükümetin istifasıyla İbrahim Efendi'nin bu görevi sona ermiştir. ¹²⁹

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Sebîlürreşâd'da yazdığı Vehhâbîlik konusuna da diğer mütefekkirlerden farklı yaklaşmıştır. Bu yaklaşımının başlıca sebebi ise İbrahim Efendi'nin akademik birikimi ve kariyerinin olduğu söylenebilir. Haydarîzâde'nin üstlendiği Şeyhülislamlık görevi, İslam'a ve mezheplere daha objektif bakmasını sağlamış, Vehhâbîlik konusuna da duygusal olarak değil daha bilimsel açıdan yaklaşmıştır.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Sebîlürreşâd'da yayımlanan ilk makalesinde girizgâh olarak Vehhâbî ile ilgili kısa bir tanım yapmıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, bu kısa tanımında Vehhâbîlik'i bir mezhep olarak ele almıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin daha çok bir akım olarak değerlendirilen Vehhâbîlik'i bir mezhep olarak ele alması, dikkat çekici bir husustur. Ayrıca Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Vehhâbîlik'in ilk dönem Hanbeli mezhebinin bir uzantısı olduğunu belirtmektedir. Hanbeli mezhebini de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ortak paydası altında konumlandırmaktadır. ¹³⁰

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Vehhâbîliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak Abdulvehhâb'ın kat'i suretle bir ilgisi olmadığını aktarır. Abdulvehhâb'ın mezhebin inançlarıyla katiyyen münasebeti yoktur ve Vehhâbîliğin Abdilvehhâb'a nisbeti mecâzidir. Vehhâbîliği ortaya atan ve fikirlerini olgunlaştıran kişi Abdulvehhâb'ın oğlu Muhammed b. Abdulvehhâb'tır. Hatta bu hususta baba ve oğul arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Abdulvehhâb oğlunun fikir ve görüşlerine ciddi anlamda muhalif biriydi. ¹³¹

¹²⁹ Osman Oral, *Vehhâbîlik : Şeyhülislam Haydarîzâde İbrâhim Efendi*. (Ankara : Tiydem Yayıncılık, 2015), s.14; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, (Ankara : Ayyıldız Matbaası, 1972), 252. Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 213-214.

¹³⁰ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, "Vehhâbîlik-I", *Sebîlürreşâd Dergisi* (22 Eylül 1335), 441 Basım, 203.

¹³¹ "Vehhâbîlik-I", 203.

Babasının nezaretinde Muhammed b. Abdulvehhâb, babasında Hanbeli itikadını öğrenmiş ve yine bir alimin nezaretinde tefsir, hadis ve diğer dini ilimleri tahsil etmiştir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın ayet ve hadisleri zahirlerinden öğrenmesinin Muhammed b. Abdulvehhâb'ı ciddi bir taassuba yönelttiğini belirtmiştir. Ayrıca Haydarîzâde İbrâhim Efendi bu durumu şu şekilde değerlendirmiştir:

“Bir kişinin dini konularda, kendi görüşüne dayanarak hüküm çıkarmaya kalkışması âlimlerin cumhurunun muhalefetiyle icma'ya karşı gelmek gibi birçok tehlikeye maruz kalmasını gerektireceği tabiidir”¹³²

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin bu sözlerinden de anlaşıldığı üzere, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın yalnızca bir hocadan devamlı olarak ders alması, İbn Abdulvehhâb'ın düşüncelerini sığlaştırmış ve onu olayların ve fikirlerin yalnızca bir yönünden bakmaya itmiştir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, makalesinin ilerleyen kısımlarında İbn Abdulvehhâb'ın rihle yolculuklarından bahsetmiştir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, bu ilim yolculuklarından bahsederken de İbn Abdulvehhâb'ın bu katı düşüncelerinden ve hakarete varan katı eleştirilerinden dolayı gittiği birçok yerden sürüldüğünü, kovulduğunu belirtmektedir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, İbn Abdulvehhâb'ın Şeyh Muhammed Mecmui hakkında hakaret boyutlarına varan eleştirileri sebebiyle çok şiddetli sıcaklıkların hasıl olduğu bir yaz mevsiminde Basra'dan çıkarılması ile ciddi zorluklarla karşılaştığını ve eğer Zübeyr kasabası sakinlerinden biri olan Ebu Hümeidan adında birisi ona rastlayıp bineğine almasıyla helak olmaktan kurtulduğunu da bu başlık altında makalesine almıştır.¹³³

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Abdulvehhâb'ın ölümü üzerine Huleymilaya dönen Muhammed İbn Abdulvehhab'ın Ehl-i Sünnete karşı hakaretlere ve bu görüşü reddetmeye yönelik açıkça propagandalarına devam ettiğini nakletmiştir. Bu minvalde Hureymila'daki

¹³² “Vehhâbilik-I”, 203.

¹³³ “Vehhâbilik-I”, 203.

halkı da kendi düşüncelerini benimsemeye davet etmiştir. Bu davete halkın bir kısmı icabet etmiş ve İbn Abdulvehhâb'ı desteklemiştir. Bu süre zarfında şöhret elde etmeye başlayan İbn Abdulvehhâb, aynı zamanda halkın bazı kesimleri tarafından da pek hoş karşılanmamıştır. Haydarîzâde İbrâhim Efendi makalesinin bu kısmında, emr-i bil maruf nehyi anil münker prensibiyle hareket ederek bazı kesimleri harekete geçiren İbn Abdulvehhâb'ın evinin ablukaya alındığını ve kendisine suikast düzenlenerek ortadan kaldırılmak istendiğini de belirtmiştir.¹³⁴

İbn Abdulvehhâb, halktan gelen tepkiler üzerine Hureymila'dan ayrılmış ve Uyeyne'ye gitmek zorunda kalmıştır. Burada nispeten iyi karşılanan İbn Abdulvehhâb, kendisini iyi karşılamakla birlikte bazı tereddütleri bulunan Uyeyne Emiri Osman b. Hamd b. Muammer'e şu sözleri sarf etmiştir:

“Eğer kelime-i tevhidin nusretinde bana muavenet mesleğinde sebat iderisen Cenab-ı Hak da seni muvaffak edüb Necd kıtasına malik olacaksın.”¹³⁵

İbn Abdulvehhâb'ın Emir Osman b. Hamd b. Muammer'e bu cümleyi kurması, iki tarafında bir anlaşmaya varması ve ortak noktada buluşması anlamına gelmektedir. İbrahim Efendi makalesinde bu noktalara değindikten sonra İbn Abdulvehhâb'ın Uyeyne'de uyguladığı aşırı durumlardan da bahseder. Bu durumlardan biri de İbn Abdulvehhâb'ın bulunduğu civarda Der'iyye ile Uyeyne arasında küçük bir yerleşim yeri olan el-Cebile deki Ashâb-ı Kiram'dan Zeyd b. El-Hattab (v.12/634)'ın mezarını ve türbesini yıkması hadisesidir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, bu tür olayların devam ettiğini ve halkın korku ve dehşete kapıldığını ve Emir Süleyman b. Ureyir'in İbn Abdulvehhâb'ı katlini emir verdiğini aktarmıştır. Emir Süleyman b. Ureyir'in şiddetle İbn Abdulvehhâb'ın ortadan kaldırılmasını emretmiş ve aksi durumda Uyeyne'ye gönderilen 1200 altının katiyyen gönderilmeyeceğinin altını çizmiştir. İbrahim Efendi, Uyeyne Emiri bulunan Osman b. Hamd b. Muammer ve İbn Abdulvehhâb arasında geçen diyalogu

¹³⁴ “Vehhâbîlik-I”, 203.

¹³⁵ “Vehhâbîlik-I”, 203.

ayrıntılıyla makalesinde anlatmıştır. Sonuç olarak İbn Abdulvehhâb, Osman b. Hamd b. Muammer'in kendisi için tayin ettiği memur ile Uyeyne'den ayrılmıştır.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Osman b. Hamd b. Muammer'in İbn Abdulvehhâb için tayin ettiği memurun kendisine emredilen İbn Abdulvehhâb'ı öldürme görevini yerine getirmediğini nakleder. Ayrıca İbrâhim Efendi, süvarini bu emri yerine getirmemesinin sebebi olarak yine Osman b. Hamd b. Muammer'den aldığı başka bir emir olduğunu, ancak bu rivayetinde birçok yerde yalanlandığını makalesinde belirtmiştir.¹³⁶

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, İbn Abdulvehhâb'ın canını zor da olsa kurtararak Suud ailesi ile nasıl tanıştığını teferruatlı şekilde anlatmıştır. Suud ailesinin İbn Abdulvehhâb'ı korumayı kabul etmesi ile ilgili şu sözleri İbrahim Efendi aynen şu şekilde aktarmaktadır:

“Sizin dini vazifenizi iyi bir şekilde yapabilmeniz için elimden gelebilecek her bir fedakârlığı yapacağım. Ancak bu hususta muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra yanımızdan ayrılmak ve her sene Der'iyye ahalisinden almakta olduğum haracın alınmasına mâni olmamak için şimdiden söz vermenizi isterim”¹³⁷

İbn Suud, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın bu sözlerinden sonra ona elini uzatarak, “senin kanın benim kanım, senin kavgan benim kavgam” diyerek bu önemli iş birliğini tasdik etmiştir. İbrahim Efendi, tarih açısından bir dönüm noktası sayılabilecek bu olayı makalesinde teferruatlı şekilde anlatmış ve İbn Suud ile İbn Abdulvehhâb arasındaki konuşmalarına makalesinde yer vermiştir.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Vehhâbîlik ile ilgili kaleme aldığı ikinci makalesinde konuya kaldığı yerden devam etmiştir. İbrâhim Efendi, Vehhâbîlik ile alakalı ikinci

¹³⁶ “Vehhâbîlik-I”, 204.

¹³⁷ “Vehhâbîlik -I”, 204.

makalesinde de Vehhâbilik meselesine kendi ilmi perspektifinden bakmış ve olayları anlatırken yorumlarına da yer vermekten kaçınmamıştır.

İbrâhim Efendi, ikinci makalesinde Uyeyne Emiri Osman b. Hamd b. Muammer'in İbn Abdulvehhâb'ı şehir dışına çıkarmaktan duyduğu pişmanlığa yer vermiştir. Osman b. Hamd b. Muammer'in bu pişmanlığının sebebi ise İbn Suud ile anlaştıktan sonra İbn Abdulvehhâb'ın yakaladığı şöhrettir. Bu zaman diliminde Osman b. Hamd b. Muammer, İbn Abdulvehhâb'ı yanına davet ettiyse de olumlu dönüş alamamıştır.¹³⁸

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, makalesinde Der'iyeye'nin ekonomik olarak tasvirini yapmıştır. Objektifliği sağlamak ve okuyucunun zihninde daha detaylı bir tablo oluşturmak adına İbrâhim Efendi'nin bu yaklaşımı önem arz etmektedir. Ayrıca İbrahim Efendi söz konusu tasviri Vehhâbilik görüşü açısından önemli bir isim olan İbn Beşir Necdi'nin görüşlerine başvurarak yapmıştır. İbrâhim Efendi, İbn Beşir Necdi'den aldığı bu bilgileri aktararak, bölgenin İbn Abdulvehhâb'tan sonra ciddi bir refaha kavuştuğunu belirtmektedir. Bu gelişmelerin akabinde İbn Abdulvehhâb, halkın inançlarına da müdahalede bulunmuştur. İbrahim Efendi, Der'iyeye ahalsinin inanç açısından herhangi bir aşırılığın olmadığını belirtir. Ancak İbn Abdulvehhâb halkı tamamıyla kendi görüşlerini benimsemeye sevk etmiştir. Öncelikle Lailahe İllallah ibaresinden başlayan İbn Abdulvehhâb, şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Bu kelime nefi ve isbattan ibarettir. Yani –La ilahe- terkibi bütün ilahları nefyettiği halde – ilallah- terkibi ibadetin yalnız Cenab-ı Hakka mahsus olup şeriki, ortağı olmadığına isbattır.”¹³⁹

İbn Abdulvehhâb, İslam'ın rükünlerini, farzları, tekrar dirilme konusu gibi önemli akidevi unsurları halka tekrar öğretmeye başlamıştır. İbrahim Efendi, İbn Abdulvehhâb'ın tüm

¹³⁸ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, “Vehhâbilik -II”, *Sebilürreşâd Dergisi* (25 Eylül 1335), 442 Basım, 216.

¹³⁹ “Vehhâbilik -II”, 216.

bu fikirlerini halka öğretirken yine aşırıya kaçtığını belirtmektedir. İbn Abdulvehhâb'ın bu öğretileri halka oldukça ileri bir seviyede tesir etmiştir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, İbn Abdulvehhâb'ın halk üzerindeki etkisinin bu denli büyük olmasını İbn Abdulvehhâb'ın cömertlik konusunda da ifrat derecesine varan durumuna bağlamaktadır. Yaşanan muharebeler sonucunda elde edilen ganimetleri bir ya da iki kişi arasında dağıtan İbn Abdulvehhâb, bu sayede Der'iyye halkının kalbinde yer edinmiş fikirlerini rahatlıkla halka kabul ettirebilmiştir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Emir'in bile İbn Abdulvehhâb'ın sözünden dışarı çıkmadığını ve İbn Abdulvehhâb'a karşı gelen herkesin öldürülmeye layık olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁰

İbrahim Efendi, makalesinin bu kısmında, Suud hanedanının sınırlarını fazlasıyla genişlettiklerini, İbn Abdulvehhâb'ın da bu raddeden sonra tüm yetkiyi Emir Abdülaziz'e vererek ibadetle meşgul olduğunu nakletmektedir. Tarihler 1206/1792 gösterdiğinde Muhammed b. Abdulvehhâb dünyaya gözlerinin kapamıştır.

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, gayet teferruatlı şekilde İbn Abdulvehhâb'ın hayatından ve çevresinde cereyan eden olaylardan bahsettikten sonra bu mezhebi, etkilerini ve İbn Suud ailesinin Vehhâbîliği getirdiği noktayı açıklamanın mecburi olduğunu ifade etmektedir. İbrahim Efendi, İbn Abdulvehhâb'ın mensup olduğu ailenin ve özellikle babasının kadı sınıfından kimseler olduğunu ve hadis, tefsir gibi ilimlere vâkîf kimseler olduğunu ancak İbn Abdulvehhâb'ın ailesine uymayarak ata ve ecdadının benimsediği fikirlere karşı çıktığını, hatta bu fikirleri benimseyenleri küfür ile itham ettiğini belirtmiştir. Necid bölgesi, İbn Abdulvehhâb'tan önce İslam'ın hükümlerine çok vakıf değildi. İbrahim Efendi, bunun sebebi olarak bölgeye dışarıdan çok fazla alimin gelmemesi olarak görmüştür. Muhammed b. Abdulvehhâb da *Kitabu't-Tevhid*, *Tefsiru'l-Kur'ân*, *Kitabu's-Şubuhât* adlı eserlerinde anlattığı gibi, bölge halkına fikirlerini anlatmıştır. İbn Abdulvehhâb, dini konularda aşırılığa gitmiş ve

¹⁴⁰ "Vehhâbîlik -II", 216.

bu durum bölge halkının da gulat fikirleri benimsemesine, çeşitli aşırılıklara gitmesine sebep olmuştur. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, ikinci makalesine son verirken İbn Abdulvehhâb'ın oğulları ve torunlarından söz açmıştır. İbn Abdulvehhâb'ın açtığı bu yolda kendisinden sonraki neslin ne tür faaliyetler yürüttüğü ve vazifelerinin ne olduğunu kısaca açıklayıp yazısına son vermiştir.¹⁴¹

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Vehhâbîlik konulu üçüncü makalesinde ele aldığı söz konusu mezhebin itikad ve akidelerinden bahsetmeye devam etmiş ve konuyu ayrıntılandırmaya başlamıştır. İbrahim Efendi; 4 büyük mezhep olan Hanefî, Şafi, Maliki ve Hanbeli mezhebinden hiç kimsenin ictihad-ı mutlak iddiasında bulunmadığının üzerinde durmuştur. Hatta İbn Abdulvehhab'ın görüşlerini benimsediği İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'ın da mezhep imamlarına uyduğunun altını özellikle çizmiştir. İbn Teymiyye Vehhâbîlik ve Muhammed İbn Abdulvehhab için önemli bir isim olduğundan İbrahim Efendi bu alimin fikirlerini kısaca açıklama gereği duymuştur. İbn Kayyim ve hocası İbn Teymiyye kabirlere hürmet çerçevesinde halkın yaptığı ziyaretleri eleştirmiş ve bütün kabirleri ziyareti yasaklamışlardır. Türbelere kurban kesmek, kabirden yardım beklemek gibi fiilleri şirk saymışlardır. İbn Abdulvehhab da hocalarının şirk kategorisine soktuğu bu edimlerin yapılmasının küfür olarak addetmiştir. Türbelere kurban adamayı veya türbelerde dua etmeyi, etrafında tavaf etmeyi, elle dokunup öpmeyi, bu yerleri mübarek sayarak toprak almayı, türbede defin olanlardan yardım istemeyi ve onlara dua etmek gibi fiilleri yapanları kâfir ilan etmiş ve bu kimleri kâfir saymayanları da kâfir olmakla suçlamıştır.¹⁴²

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, İbn Abdulvehhab'ın fikirlerinin Necid bölgesi başta olmak üzere Arabistan yarımadasında bu denli hızlı ve köklü şekilde yayılmasının sebebi olarak

¹⁴¹ “Vehhâbîlik -II”, 218.

¹⁴² Haydarizade İbrahim Efendi, “Vehhâbîlik -III”, *Sebilürreşâd Dergisi* (h. 9 Teşrin-i Evvel 1335), 443 Basım, 3-4.

dönemin koşulları ve İslamî hassasiyetlerin çoğunun rafa kaldırılmış olmasını göstermektedir. İbrahim Efendi'ye göre, adaletsizlik ve zulmün arttığı, kavimler arasında hükmün dini hassasiyetlerden çok uzak şekilde tesis edildiği bir ortamda Muhammed b. Abdulvehhab'ın Tevhid düşüncesine vurgu yaparak fikirlerinin anlatması, deyim yerindeyse Arapları gafil avlamıştır. İbrahim Eefndi, İbn Abdulvehhab'ın Necid'de vakit geçirdiği sırada Şia'nın gulat kısmına mensup bazı Şîilerin ve Ehl-i Sünnet'in avam kısmını oluşturan toplulukların bazı hareketlerine şahitlik ettiğinden bahsetmiştir. Türbelere secde etmek gibi tevhide aykırı haller içinde olan bu halkların edimleri, İbn Abdulvehhab'ın görüşüne elbette tesir etmiştir. Bununla birlikte Haydarîzâde İbrâhim Efendi, bu aşırı görüşlerin söz konusu Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'a mensup cahil avam kısım ve Gulat-ı Şia'ya ait olduğunun altını çizerek makalesinin sonlandırır. Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat ve Şia ehlinin tamamına bu tür sapık hareketler kesinlikle genellenemeyeceğinin üzerinde durur.¹⁴³

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Vehhâbîlik ile ilgili son makalesi olan 4.makalesinde İbn Abdulvehhab'ın şirk kapsamında değerlendirdiği inançlar ve edimleri açıklamıştır. Şirk-i Hafî ve Şirk-i Celi kavramlarını detaylıca açıklamış, bu kavramların içinde sayılabilecek fiillere de örneklerle birlikte makalesinde yer vermiştir. Bu örnekleri açıklarken de Hz. Peygamber'den nakledilen hadisleri özellikle zikretmiştir. Ayrıca bu hadislerle alakalı olarak birçok alimin olaylara yaklaşımlarını da karşılaştırmalı bir şekilde yazısında değerlendirmiştir. Haydarizade İbrahim Efendi, Vehhâbîlerin bidat ve şirk olarak kabul ettikleri kabir ziyaretleri, şefaât, evliyalara saygı duyma gibi hususları tek tek ele alarak bu konulardaki şahsi fikirlerine de yazısında yer vermiştir. Bundan önceki makalelerinde olduğu gibi, alimlerin fikir ve görüşlerine

¹⁴³ "Vehhâbîlik -III", 3-4.

yer vermiş, Vehhâbîlik açısından ayrı bir önemi olan İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın görüşleri ile İbn Abdülvehhab'ın görüşlerini detaylı ve karşılaştırma yaparak değerlendirmiştir.¹⁴⁴

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *Sebîlürreşâd*'ta yayımlanan bu dört önemli makalesinde Vehhâbîliğin ortaya çıkışını siyasi bazı nedenlere dayandırmıştır. Bu nedenle, Vehhâbîliği bu sonuç olarak değil süreç olarak ele almış ve konuya objektif yaklaşmıştır. Öyle ki, İbn Abdülvehhab'ın eserlerine makalesinde yer vermiş ve bu eserlerde üzerinde durulan konulara binaen açıklamalarda bulunmuştur. İbrahim Efendi'nin bu yansız tutumu, uzun yıllar üstlendiği Şeyhülislamlık görevinin getirdiği bilgi birikimi de kanaatimizce göz ardı edilmeyecek bir unsurdur. Ayrıca yine şeyhülislamlık görevinin getirdiği dil ve üslup bilinci sebebiyle olmalıdır ki Vehhâbîlik ile ilgili alaycı ve tahkir eden üslupla olaylara yaklaşmamıştır. Dışarıdan bir gözlemci olarak kişileri ve olayları irdelemiş, İbn Abdülvehhab'ın toplumda üstlendiği Şeyhlik rolüne nazaran da makalelerinde ona “Şeyh” unvanıyla hitap etmiştir.

Tüm bunların yanı sıra İbrahim Efendi'nin Vehhâbîliği bidat mezhep olarak gördüğü de ortadadır. Vehhâbîliği desteklememekle birlikte kökten reddetmemiş, ortaya çıktığı ortam, ortaya atan kimseler, bu kimselerin fikir dünyası ve bahsi geçen zamandaki ahvâli üzerinde açıklamalarda bulunarak bu konular üzerinde teferruatlı tartışma ve açıklamalarda bulunmuştur.

1.2. Ömer Rıza'nın “Vehhâbîlik- Vehhâbîliğin Târihçesi ve Umdeleri” Başlıklı

Yazısı

Ömer Rıza (Doğrul), aslen Burdurlu olan ve sonraları Mısır'a yerleşmiş bir ailenin üyesi olarak Kahire'de dünyaya gelmiştir. Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı sırasında Arap ve Türk

¹⁴⁴ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, “Vehhâbîlik -IV”, *Sebîlürreşâd Dergisi* (h.13 Teşrin-i Sani 1335), 448 Basım, 64-66.

basınında aktif olarak çalışmış ve çeşitli fikir yazıları kaleme almıştır. 1915'te Mehmet Akif ile tanışmış ve Mısır basın hayatını askıya alıp İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da yayınlanan Tasvîr-i Efkâr, Tevhid-i Efkâr, Vakıf ve Sebîlürreşâd gibi gazetelerde yazılar yazdı. Konumuzun muhtevası açısından önem arz eden Ömer Rıza'nın Sebîlürreşâd ile tanışması, Mehmet Akif ile tanışması neticesinde gerçekleşmiştir. Aktif bir münevver olan Ömer Rıza, aynı zamanda siyaseti de yakından takip eden ve Arap Yarımadasında neler yaşandığını da gözlemleyen, İslam dünyasını ve Müslümanların problemlerini yakından takip eden biriydi. Bu nedenlerden ötürü Sebîlürreşâd'ta kaleme aldığı yazılar da bu minvalde olmuştur.¹⁴⁵

Ömer Rıza'nın Sebîlürreşâd'ta kaleme aldığı yazısı "Vehhâbîlik: Tarihçesi ve Umdeleri" ismini taşımaktadır. Bu yazısında Ömer Rıza, Vehhâbîlik ile ilgili fikirlerini belirtmiş ve okuyucuya olayın özünü anlatma amacı gütmüştür. Ömer Rıza da tıpkı Haydarîzâde İbrâhim Efendi gibi Vehhâbîliği kısaca ve çerçeve şeklinde tanıtarak yazısına başlamıştır. Ancak Ömer Rıza'nın makalesinde İbrahim Efendi'de olduğu gibi nahif bir üslup ve objektif yaklaşım görülmemektedir. Ömer Rıza, makalesinin daha en başında Vehhâbîliği bir tehdit olarak görmüştür. Bu mezhebin 18.asırdan itibaren Hicaz ve çevresinde oluşmaya başlayan tehlikeli bir oluşum olarak ele almıştır. Dolayısıyla bu girişten itibaren okuyucunun aklında Vehhâbîliği karşı ister istemez bir düşünce oluşmaya başlamaktadır. Aynı zamanda makalenin henüz başlarında Ömer Rıza'nın kurduğu şu ilginç cümle dikkat çekicidir:

"Necid çobanlarından birisinin oğlu olan müesses-i mezheb Muhammed b. Abdülvehhâb Ben-i Temim kabilesine mensubtur."¹⁴⁶

Burada Ömer Rıza'nın İbn Abdulvehhâb'ı "Necid çobanlarından birisinin oğlu" olarak nitelemesi, muhtemelen İbn Abdulvehhâb'ı küçümsemek içindir. Nitekim Ömer Rıza gibi

¹⁴⁵ Ali Akpınar, "Çok Yönlü Bir Kişilik Olarak Ömer Rıza Doğrul (1893-1952)", *I. Burdur Sempozyumu Bildiriler I* (2007), 439-447.

¹⁴⁶ Ömer Rıza, "Vehhâbîlik: Tarihçesi ve Umdeleri", *Sebîlürreşâd Dergisi* (h. Safer 1343), 416 Basım, 217.

yıllarca Arap topraklarında kalmış ve bu coğrafya hakkında önemli bilgilere sahip bir fikir adamının İbn Abdulvehhab'ın babasının yıllarca kadılık yapan bir Hanefi alimi olduğunu bilmemesi ihtimal dahilinde değildir. Nitekim ilerleyen satırlarda Ömer Rıza İbn Abdulvehhab'ın ilim hayatı hakkında kısa bilgiler de vermektedir. Ömer Rıza, İbn Abdulvehhab'ın ilim tahsilini tamamladıktan sonra Derriyeye'ye gelerek Muhammed b. Suud'un Vehhâbîliği benimsediğini nakletmektedir. Ömer Rıza İbn Abdulvehhab için bu durumun bir başarı olduğunu ifade etmektedir.

Ömer Rıza, ilerleyen günlerde Suud hanedanıyla Muhammed b. Abdulvehhab'ın arasındaki iş birliğinden bahsetmektedir. Bu iş birliğinin sağlamlaştırmak adına İbn Abdulvehhab'ın kızı ile İbn Suud evlenmiştir. Böylece İbn Suud ve İbn Abdulvehhab arasında kurulan kan bağı neticesinde İbn Suud da Vehhâbîlikin müessisi olmuştur. Bunun yanı sıra İbn Abdulvehhab, damadının nüfuz ve kuvvetini kullanarak Vehhâbîliği yayma girişiminde bulunmuştur. Bunu yaparken de kaba kuvvete başvurmuş ve Vehhâbîliği kabul etmeyen herkesi kafir telakki etmiş, kılıçtan geçirilmelerini uygun bulmuştur. İbn Suud ve oğlu Abdulaziz'in sert müdahaleleriyle Vehhâbîlik Arabistan'ın muhtelif yerlerine yayılmıştır. Ömer Rıza, yazısının ilerleyen kısımlarında Şîî halk arasında geçen büyük çarpışmalardan da bahsetmiştir. Ömer Rıza bu olaylardan bahsederken kronolojiyi takip etmiştir. Olayları oluş sırasına göre ele almıştır.

Ömer Rıza, Vehhâbîlerin Medine'de Hz. Peygamber'in kabrine karşı yaptıkları eylemler karşısında tüm İslam alimlerinin adeta dehşete düştüğünü ifade etmektedir. Vehhâbîlerin bu girişimlerinden sonra dünyanın dikkati Osmanlı Devleti'ne yönelmiştir. Müslüman halkların dünyadaki en güçlü ve köklü devleti olan Osmanlı, acaba bu olaya karşı nasıl reaksiyon gösterecekti? Ömer Rıza, makalesinin ilerleyen kısımda Osmanlı Devleti adına Kavalalı ve oğlu Tosun Paşa'nın bölgede Vehhâbîleri bastırmak adına giriştikleri faaliyetler ve savaşlar ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Kronolojik olarak süreci açıklayan Ömer Rıza,

teker teker tarihler üzerinde durmuş ve Vehhâbîler ile Osmanlı ordusu arasındaki muharebeleri, Osmanlı ordusunun komutanları ve stratejileri hakkında belli başlı açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Vehhabi-Osmanlı çarpışmaları sırasında Vehhabilerin durumlarını ve Vehhâbî askerlerinin halleri hakkında da tarih düşerek açıklamalar yapmıştır.

Vehhâbî-Osmanlı çarpışmaları ve bu çarpışmaların sonunda Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'da ortaya çıkan olayları zikreden Ömer Rıza, makalesinin sonlarına doğru Muhammed b. Abdulvehhab'ın ortaya attığı Vehhâbîlik mezhebine İbn Teymiyye ve İbn Hazm'ın etkilerinden bahsetmektedir. İbn Abdulvehhab'ın Vehhabilik akidesini oluştururken fikir olarak çokça etkisinde kaldığı bu iki düşünürün de Vehhâbîliğe zuhur eden bazı fikirlerinden bahseden Ömer Rıza, makalesini bu şekilde sonlandırmıştır.

Görüldüğü üzere Ömer Rıza'nın bu makalesi, kendinden önce Vehhâbîlik konusunda makaleler kaleme alan Haydarizade İbrahim Efendi, Ahmet Cevdet Paşa gibi mütefekkirlerin makalesinin adete bir özeti niteliğindedir. Yer yer iğneleyici bir üslup kullanmış ve çoğu zaman da İbn Abdulvehhâb'ın fikirlerini, fiillerini eleştirmiştir.

1.3. Mehmet Akif Ersoy'un "Hasbihâl" Başlıklı Yazısı

Mehmet Akif, kurucusu olduğu dergide yayımladığı yazısında merhum Cemaleddin Afgani ile ilgili ortaya atılan iddialara cevap vermeyi amaçlamıştır. Önceki yazısında Afgani'yi dinsiz olarak niteleyenlere cevap vermiştir. Bu yazısında ise Afgani'nin Vehhâbî olduğuna dair ortaya çıkan yakıştırmaları eleştirmektedir. Mehmet Akif, bu yakıştırmayı yapanların Vehhâbîliğin ne demek olduğundan habersiz olduğunu ifade etmiştir. Mehmet Akif, Vehhâbîliğin bir mezhep adı olmakla birlikte Arabistan'ın birçok yerinde dinsiz olarak tanınan kimselere dendiğini açıklamıştır. Mehmet Akif, yazısında Vehhâbîliğin terim olarak bir mezhep ismini belirtmekle birlikte, Arabistan'ın birçok erinde dinsiz kişilerin veya dinsiz olarak tanınan kimselerin Vehhâbî olarak sıfatlandırıldığını özellikle belirtmiştir. İslam'da bir kimseye dinsiz demek dile kolay olsa da çok büyük bir günahdır, kimsenin haddi de değildir. Ayrıca farklı yerlerde dinsiz

anlamı taşıyan farklı kelimeler olsa da Arabistan’da dinsiz tabirinin karşılığı Vehhâbîlik olduğu gibi Vehhâbîk yakıştırmaları Mehmet Akif için aşağılayıcı bir lakap gibi ele alınmaktadır. Mehmet Akif, Cemaleddin Afgani’nin İslam dünyası için önemini şu satırlarla ifade etmektedir:

“Bugün hitta-ı Mısıriyye’de menâfi’-i İslâm’ı müdâfaa eden ne kadar hamiyetli kalem varsa hepsi Cemâleddîn’in sâye-i terbiyyetinde yetişmiştir. Cihân-ı Tevhîd’e binlerce dest-i muharrir, binlerce dimâğ-ı mütefekkir ihdâ eden bir Cemâleddîn Vehhâbî olabilir mi?”¹⁴⁷

Cemaleddin Afgani için söylenen Vehhâbîlik iddialarının aynısının Muhammed Abduh için de söylendiğini yazan Mehmet Akif, tıptı Cemaleddin Afgani gibi Muhammed Abduh’un hiçbir şekilde Vehhâbîlik’i öven bir yazısının bulunmadığını ifade etmektedir. Mehmet Akif yazısının sonunda Abduh ve Afgani gibi değerli mütefekkirlerin bir hazine gibi saklanması ve değer verilmesi, korunması gerektiğinin altını çizmiş, bunu çeşitli örneklerle açıklamıştır.¹⁴⁸

Mehmet Akif’in bu yazısından da anlaşıldığı üzere Vehhâbîlik Osmanlı Devleti ve Anadolu’da hoş anlamlar çağrıştıran bir niteleme olmaktan çok uzaktır. Mehmet Akif de dergisinin en çok okunan ve okuyucuya en fazla hitap eden, her türlü okurun göz attığı bir bölümde hem Vehhâbîlik ile ilgili düşüncelerini ifade etmiş hem de Cemaleddin Afgani gibi önemli bir ismin Vehhâbî olarak anılması ile ilgili eleştirilerini kaleme almıştır. Mehmet Akif’e göre Cemaleddin Afgani ve Vehhâbîlik meselesinin bir arada anılması, Afgani’ye karşı yürütülen bir karalama kampanyasıdır. Bu denli önemli bir fikir insanının el üstünde tutulması gerekirken yersiz yaftalamalara maruz kalması, affedilmez bir kusurdur.

¹⁴⁷ Mehmet Akif, “Hasbihal”, 222.

¹⁴⁸ Mehmet Akif, “Hasbihal”, 221-222.

1.4.“Vehhâbîler ve Vehhâbîlik” Başlıklı Yazı

Sebülürreşad dergisinin 24. sayısında isimsiz olarak yayınlanan Vehhâbîler ve Vehhâbîlik¹⁴⁹ yazısı da Vehhâbî hareketin faaliyetlerinin değerlendirildiği bir diğer makaledir. Yazıda, ilgili dönemde Vehhâbîlik ile alakalı bazı malumatlardan bahsedilmektedir. Bu malumatlar, Şerif Hüseyin ve Vehhâbîlik ilişkisi ile ilgilidir. I. Dünya Savaşı sırasında Arabistan’da birtakım aksiyonlarda bulunan Şerif Hüseyin Vehhâbîler’in mücadelesini değerlendiren bu yazı, gazetenin “İslam Alemi” isimli köşesinde okurlarıyla buluşmuştur. İlgili yazıda, İbn Suud’un Şerif Hüseyin’i Vehhâbî şemsiyesi altına davet ettiği, eğer Şerif bu davete olumlu yanıt vermezse İbn Suud’un Şerif Hüseyin’i “yola getirip uslandıracağı” ifade edilmiştir. ¹⁵⁰ Hindistan üzerinden gelen bu malumatta, İbn Suud’un davetinin Hintli Müslümanlar arasında güzel karşılandığı da ifade edilmiştir. Ayrıca Mısır gazeteleri de Vehhâbîler lehine bazı gelişmelerin olduğunu belirtmiş, Mısır uleması da bu durum ile meşgul olmuş ve çok önemli unsurlar üzerinde durmuştur. Ayrıca Mısır’da İbn Suud’un Vehhâbîlik söylemleri ciddi bir karşılık bulmuş olacak ki Mısır’da yayımlanan el-Ehrâm gazetesinin 22 Eylül tarihli nüshasında, Vehhâbîlik eserleri üzerine yazılmış bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazının sahibi de Mısır ulemasından biri olması dikkat çekicidir.¹⁵¹

Yazıda İbn Suud’un eserlerinden bazı kısımlara da yer verilmiştir. Bu yazılarda genel olarak İbn Suud’un Vehhâbîlik’i savunması ve bazı konularda açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. El-Hediyetü’s-Seniyye ve’t-Tuhfetü’n-Necdiyye adlı eserde İbn Abdulvehhab, kendine ve Vehhâbîlik’e yönelik eleştirilere şu şekilde karşılık vermektedir:

“Hakkı ihfâ ve halkı idlâl için gûyâ Kur’ân-ı Kerîm’i kendi re’yimizle tefsîr, işimize gelen ehâdisi hiçbir şerhe mürâcaat veya bir şeyhe i’timâd etmeden ahz, aleyhi’s-salâtü ve’s-

¹⁴⁹ *Sebülürreşad Dergisi*, “Vehhâbîler ve Vehhâbîlik” (h. Rebiülevvel 1343), 619 Basım, 335-336.

¹⁵⁰ *Sebülürreşad Dergisi*, “Vehhâbîler ve Vehhâbîlik”, 335.

¹⁵¹ *Sebülürreşad Dergisi*, “Vehhâbîler ve Vehhâbîlik”, 335-336.

selâm Efendimiz'in kadr-i âlîsine hürmette kusûr ettiğimize, şefâat-i nebeviyyenin gayr-i mevcûd, ziyâretinin gayr-i mendûb olduğuna; ulemâyâ i'timâd etmediğimize, herkesi ale'lîtlâk tekfîr ancak bize iltihâk edenleri mü'min telâkki ettiğimize, Peygamberimize salât ü selâm getirilmesi meşrû' olan ziyâret-i kabûlleri sûret-i kat'îyyede men' ettiğimizi, mezhebimize kabûl edenleri her mükellefiyetten âzâd eylediğimize dâir dermeyân olunan türrehât serâpâ bühtândır, serâpâ hurâfâttır. Bizim hakkımızda böyle şeyler söyleyenler bize iftirâ ediyorlar. Bizi görenler, bizimle görüşenler, meclisimizde hâzır bulunanlar, ahvâlimizi tahkik ve tedkik edenler bütün bu isnâdâtı din düşmanlarının uydurduğuna emîn olurlar.”¹⁵²

Makalede İbn Suud'un yine kendi eserlerinden birtakım alıntılar yapılmıştır. Yazının sonunda ise Vehhâbilik ile ilgili en son gelişmeler ele alınmıştır. Son gelen haberlere göre Vehhâbîler Mekke-i Mükerrreme'ye girdiklerini teyit edilmiştir. Her ne kadar bölgeden Taif ile ilgili bazı bilgiler gelmişse de detaylandırılmadığı ve doğrulanmadığı için bu konu özelinde detaya girilmemiştir.

1.5.“Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları” Başlıklı Yazı

Vehhâbilik konusu genelde Osmanlı basın-yayın hayatında özelde ise Sebîlürreşâd'da çokça üzerinde durulmuş bir konudur. Ayrıca farklı açılardan ele alınmıştır. Yine isimsiz yayımlanmış “Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları” başlıklı yazıda da İbn Suud'un İngiltere ile münasebeti açısından Vehhâbilik konusu üzerine kaleme alınmış bir yazıdır. Bu yazıda Arap Yarımadası'nın coğrafi durumu, konum açısından stratejik önemi ve diğer devletlerin, özellikle İngilizlerin, bu topraklar üzerindeki emellerinden bahsedilerek yazıya giriş yapılmıştır. İngilizlerin yıllardan beridir bölgede İslam'a karşı oldukları ve dünya savaşı sırasında da bölgedeki otorite boşluğundan faydalanarak amaçları doğrultusunda bazı faaliyetlerde

¹⁵² *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Vehhâbîler ve Vehhâbilik”, 336.

bulduklarından bahsedilmiştir. Bölgenin nüfus yapısını oluşturan kabileler, aşiretler ve diğer zümreleri satın alarak Osmanlı Devleti'ni ve dolayısıyla İslam'ı bölgeden kazımak için fırsat bulduklarından söz edilmiştir. İngilizler'in bu bölgede işini kolaylaştıran başlıca unsurun para; ardından da tüm Arap halkının zihnine yerleşmiş olan “medenî ve adaletli İngiliz” fikri olmuştur.¹⁵³

Yazıda, özellikler Şerif Hüseyin'in idaresinde olan Arap toplulukları ve Şerif Hüseyin üzerinde oynana oyunlar ve Şerif Hüseyin'i İngilizlerin “satın aldığı” iddiasında bulunulmuştur. İngilizlerin ve Şerif Hüseyin'in birbirlerinden karşılıklı beklentilerinin neler olduğu üzerinde detaylıca durulmuş, bu beklentiler maddeler halinde açıklanmış ve her madde ile ilgili kısaca yapılan yorumların yanı sıra konu sonunda tüm konu detaylıca yorumlanmıştır.¹⁵⁴

Yazının ilerleyen kısımlarında ise Vehhâbilik, İbn Suud ve İngiltere üçgeni üzerinde durulmuştur. İngilizler'in ilerleyen süreçte ekonomik yönden bölge halkı ve liderlerini desteklerken bir yandan da tüm kıta halkını birleştirecek nüfus sahibi biri aradıklarından bahsedilmiştir. Bu kişi hem halkı birleştirecek hem de bir hareket, bir ayaklanma çıkması gereken durumda halkı galeyana getirip bir araya toplayabilecek güçte biri olmalıydı. Bu tanıma en uygun kimse ise Muhammed İbn Suud ve ortaya attığı Vehhâbilik mezhebiydi. İbn Suud'a sağlanan İngiliz desteği, yazıda şu örnekle kanıtlanmaya çalışılmıştır:

“Fi'l-hakika, 2 Mart 1922 târîhli Times gazetesinin yazdığına nazaran İngiltere Meclis-i Meb'ûsânı'nda müstemlekât nâzırı Churcill Cezîretü'l-Arab'daki Arab rüesâsına verilen tahsîsâtı mevzû'-ı bahs ederken demişti ki: "Necd Sultânı Ebu's-Suûd'a ayda beş bin İngiliz lirası ve ayrıca def'aten yirmi bin İngiliz lirası ki cem'an seksen bin İngiliz lirası veriyoruz.”¹⁵⁵

¹⁵³ *Sebilürreşâd Dergisi*, “Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları -1- İbnü's-Suûd ve İngiltere” (h. 16 Ramazan 1340), 502 Basım, 81.

¹⁵⁴ *Sebilürreşâd Dergisi*, “Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları -1- İbnü's-Suûd ve İngiltere”, 81-84.

¹⁵⁵ *Sebilürreşâd Dergisi*, “Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları -1- İbnü's-Suûd ve İngiltere”, 84.

Yazının ilerleyen kısımlarında yazar, İbn Suud'a sağlanan bu maddi desteğin Türkiye'ye karşı bir isyan ve ihtilal olasılığını arttırmak için sağlandığını ifade etmektedir. Gazetenin ilerleyen sayılarında da Arap Yarımadası ile İngiliz kuvvetleri ve kıtada olan muhtelif olaylarla, bu olaylarda başrolde bulunan önemli isimlerle alakalı yazı silsilesi devam etmiştir.

1.6. "Hicâzîler ve Vehhâbîler İhtilâfî" Başlıklı Yazı

Sebîlürreşâd'ta yayımlanan bir diğer yazı da Vehhâbî düşünce ile Hicaz halkının arasındaki ihtilafları konu alan anonim makaledir. Bu makale, 11 Ağustos tarihinde basılmış olan Tan gazetesinde yayımlanmıştır. Makalede, Vehhâbîlik meselesi siyasi bir olay olarak ele alınmıştır. Vehhâbîlik'in Türklerin kışkırtmasıyla ortaya çıkan bir durum olabileceğine dair iddialara cevap verilmiştir. Makalede, bu durumun Müslüman halk ile ilgili olduğunu ifade edilmiş ve gayrimüslim halkın bu meseleden uzak durması gerektiğinin altını çizmiştir. Aksi bir durumda, zaten karışık olan İslam coğrafyası ve özellikle Arabistan'da çok büyük kargaşaların çıkabileceği ifade edilmiştir. Avrupa devletlerinin tek vazifesi, Müslüman halkın hacca gitmesine yardımcı olmaktır. Bu yardımı sağlamak için de Şerif Hüseyin'in nüfuzuna kesinlikle ihtiyaç duyulmamalıdır. Avrupa devletlerinin Şerif Hüseyin'den tek beklentisi, mukaddes mekanların korunması olmalıdır.¹⁵⁶

Makalede tüm Arap Yarımadası'nın tek bir kişinin nüfuzu altına alınmasının, büyük bir karışıklık çıkaracağına değinilmiştir. Eğer böyle bir durum vuku bulursa, Sünnileri kendileri için lider kabul eden Arap halkının "üzüleceği" savunulmuştur. Yazının ilerleyen kısımlarında ise, Avrupalı devletlerin üzerinde durulan huşulara dikkat etmediği takdirde tüm İslam coğrafyasından büyük ve ağır bir geri dönüş alacaklarının altı çizilmiştir. Bunca yıl bir arada

¹⁵⁶ *Sebîlürreşâd Dergisi*, "Hicâzîler ve Vehhâbîler İhtilâfî" (h. Zilka'de 1337), 437-438 Basım, 186.

ve barış içinde yaşayan bu halk, huzuruna uzanan muhtelif bir eli elbette layıkıyla geri çevirmeyi de bilecektir.¹⁵⁷

Makalede Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasında sağladığı mezhep birliğinin Avrupalı devletler tarafından bozulmak istediği belirtilmektedir. Ayrıca Sünni İslam'ın tüm Müslüman halklar üzerindeki lider konumunun da altı çizilmektedir. Ayrıca yazıda, Vehhâbîlik'in bir mezhep olmasının yanı sıra siyasi bir boyut kazandığının da üzerinde durulmuştur. Müslüman aleminin lideri konumundaki gücün de Sünni bir güç olduğu ve bu gücün de Osmanlı Devleti olduğu da yazıda dolaylı yoldan belirtilen bir diğer unsurdur.

1.7.“Vehhâbîlerin Emîr Hüseyin’e Karşı Hareketleri” Başlıklı Yazı

Bu yazı da Sebîlürreşâd'da yayımlanmış isimsiz yazılardan bir diğeridir. Bu yazı, diğerlerinden farklı olarak sahadan yani Ortadoğu'da muhabirlik yapan bir gazetecinin gözlemlerinin aktarıldığı bir yazıdır. Yazıda öncelikle bir önceki yıl Mekke ve çevresinde meydana gelen bazı olaylar olduğunu ancak çok detaylı haberler alınmadığı için olayın meçhul kaldığından söz edilmiştir. Ancak sonraları gelen haberlere göre Mekke Emirliğine tabi olan Hurma şehrinde bir çatışmanın çıktığı haber verilmiştir. Bu şehir Mekke Emirliğine bağlı olmakla birlikte Osmanlı hakimiyetinde bir şehirdir. Ancak kendi içinde de özerkliğe sahiptir. Halkı ise Vehhâbîlik mezhebine mensup ve İbn Suud'a tabidir. Yazıda Muhammed b. Abdulvehhab'ı tanıtırken bu zatın Müslümanların Martin Luther'i şeklinde bir benzetme yapılmıştır. Bu benzetmenin yapılmasının sebebi de Vehhâbîlik'in asıl olan İslam akidelerinden vazgeçtiklerini ve İslam'a bir reform getirmeleri olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Hurma şehri ve Mekke-i Mükerrreme'de meydana gelen çatışmalarda ara bulucu olarak görülen İngiltere'nin de etkisiz kaldığı belirtilmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁷ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Hicâzîler ve Vehhâbîler İhtilâfi”, 186-187.

¹⁵⁸ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Vehhabilerin Emir Hüseyin’e Karşı Hareketleri” (h. Cemazielahir 1337), 460 Basım, 215-216.

Sebülürreşâd'ta yayımlanan bu yazıdan da görüldüğü üzere, artık bölgede Osmanlı Devleti'nin herhangi bir otoritesinin kalmadığı görülmektedir. Bölgede hakimiyet kurmak için sürekli çatışma halinde olan Emir Abdullah ile Şerif Hüseyin ve üçüncü taraf olan İngiliz güçleri haricinde önemli bir güç kalmamıştır.

1.8.“İngilizlerin Vehhâbîleri Tahrîki ve Irak Üzerine Taarruz Ettirmekteki Maksad ve Menfaatleri” Başlıklı Yazı

Sebülürreşâd'da yayımlanan bu yazıda Irak'tan gelen birinin Irak'ın gelecekteki durumu hakkında verdiği bazı bilgiler kaleme alınmıştır. Londra'da kabul edilen iki yüz maddelik bir antlaşmaya göre, Irak'taki İngiliz hakimiyeti tanınacak ve Arap hükümeti kendisine verilen otuz milyon liranın Arap hükümeti tarafından kabul edilecektir. Bu antlaşmadan haberdar olan halk, elbette bu antlaşmanın imzalanmasına karşı çıkmıştır. Çünkü bu durum, Irak halkının özgürlüğüne uzanan bir müdahaledir. Kamuoyunun bu galeyânını gören İngiliz hükümeti, bu durumundan vazgeçer gibi görünmüşse de sonraki aşamada B planı olarak Vehhâbîleri tahrik ederek Irak üzerine taarruza geçirmeyi planladılar. İki tarafın İngiltere'nin tahrikiyle çarpışması sonucunda yüzlerce kadın ve çocuk canice katledilmiştir. Vehhâbîlerin bu faaliyetlerinin artması ve kontrol altında tuttukları alanın günden güne genişlemesi üzerine Fırat aşiretlerinin reisleri, bu konuyu bölgede bulunan diğer Emirler ile veya bölgedeki Osmanlı Devleti'ni temsil eden görevlilerle konuşmak yerine İngiliz hükümetine danışma yoluna gitmişlerdir. Ancak İngiliz hükümeti de bölgede tanıdığı tek gücün İbn Suud hükümeti olduğunu ve zaten mevcut olan bir Arap hükümetinin bölgede var olduğunu belirtmiş, kendi çıkarlarını zedeleyici bir harekette bulunamayacağını ifade etmiştir. İngiltere'den beklediği dönütü alamayan Fırat reisleri, Melik Faysal'a gidip çözüm beklentilerinin dile getirmişlerdir. Melik Faysal için de İngiliz hükümetinin Arabistan'da söz sahibi tek hükümet olarak kendisini görmesi bir ganimet

niteliğinde olduğundan, kıtada meydana gelen durumlar için büyük bir çaba sarf etme yoluna gitmemiştir. Böylece bölge reisleri, elleri boş Faysal'ın yanından ayrılmışlardır. ¹⁵⁹

Bir çıkış yolu arayan reisler, ertesi gün Hüccetü'l-İslâm Şeyh Mehdi el-Hâlis'in himayesinde toplanarak Irak'ta bulunan tüm reislere Şaban'ın 10.gününde Kerbela'da toplanmak üzere telgraf yollamışlardır. Bu telgrafların çoğu sansüre girmeden doğrudan ilgili kişilere ulaşmışsa çoğu telgrafa hükümet tarafından kısıtlama getirilmiştir. Telgrafın içeriği şu şekildedir:

“Vatan ve mukaddesâtımız taht-ı tehdîdedir. Binâenaleyh İngiliz hükûmet ve idâresine de i'timâdımız kalmamıştır. Mukaddesât ve namusumuzun muhâfazası için Şâbân-ı şerîfin onuncu günü Kerbela'da hâzır bulunmanızı ricâ ederiz.”

Bu çağrı üzerine 150bini aşkın insan belirlenen yer ve tarihte toplanmıştır. Faysal'ın da toplantıya katılacağı bilgisi gayri resmi olarak söylene de, yazıya göre İngilizlerin talimatı üzerine Faysal bu toplantıya katılmamıştır. Bağdat'ı temsilen görevlendirilen kişiler ise Şeyh Ahmed Râvî, Nâib Abdülvehhâb ve Şeyh Ahmed Davud Efendiler olmuştur. Yazıda bu isimlerin ayrıntıyla zikredilmelerinin nedeni, bu kimselerin meşhur İngiliz casusları olarak nam salmalarındır. Yazıda iddia edildiğine göre bu isimler Abdülhamid'in huzuruna çıkarılmış ve Faysal'ın hizmetinde, dolayısıyla İngiliz hükümeti için çalıştıkları resmen ortaya konmuştur. Bu toplantıda alınan kararlar ise maddeler halinde rapor edilmiştir. Vehhâbîler ile cihad adı altında savaşılacak, devlet kademelerinde Faysal'ın emirleri bizzat uygulanacak, seçim yoluyla belirlenecek mebusların Meclis-i Mebusana katılımı sağlanacak kararlarına varılmıştır. Ayrıca Vehhâbîler'in uyguladığı şiddet ve soykırımı varan edimlerin de İngiliz desteğiyle yapıldığı, Vehhâbîler'e en sert bicinde verilecek cevabın tüm dünyaya açıkça gösterileceği üzerinde sıklıkla durulmuştur. Vehhâbîler'e karşı savaşta, her fert tek tek sorumludur ve bu savaşa Allah

¹⁵⁹ *Sebilürreşâd Dergisi*, “İngilizlerin Vehhâbîleri Tahrîki ve Irak Üzerine Taarruz Ettirmekteki Maksad ve Menfaatleri” (h. 29 Haziran 1338), 507 Basım, 154.

için, vatanları için ve kıyılan onca masumun canı için katılmak zorundur ifadesinin altı çizilmiştir.¹⁶⁰

Yazının sonunda, İngiliz hükümeti için bu toplantı ve Müslüman halk için etkilerinin bir sürpriz olduğu belirtilmiştir. Özellikle Şîu ulemanın halk üzerindeki tesirinin de göz ardı edildiği ön görülememiştir. Sonrasında İngiliz güçleri bölgeye asker ve mühimmat sevkiyatı gerçekleştirmişlerdir. Görülüyor ki, İngiliz hükümeti bölgenin sosyal etüdünü tam manasıyla gerçekleştiremediği görülmektedir. Ayrıca İngiltere'nin taraf arasında garantör görevi üstlendiği de yazıda üzerinde durulan bir diğer husustur.

1.9.“Vehhâbîlerin Harekâtı ve Hicâz'ın Mukadderâtı” Başlıklı Yazı

İsimsiz olarak yayımlanan bu yazıda, Vehhâbî kuvvetlerinin başlattığı harekâtın neticelendiği haberi verilmiştir. Geçen haftalarda Vehhâbîler'in Mekke-i Mükerrreme'ye girdiklerini ve bu haberin tüm İslam aleminde infiale neden olduğu söylenmiştir. Bu kutsal mekânın sürekli el değiştirmesi, şüphesiz ki tüm İslam dünyasını etkilemiştir. Bütün Müslümanların tek isteği Hicaz'da Müslüman bir yönetim kurulması, bu yönetimde herhangi bir dış kuvvetin etkisinin olmaması ve İslam kaidelerinin tam anlamıyla uygulanmasıydı. Osmanlı Devleti'nin bölgede takip ettiği usul ve idaresi tüm Müslümanları memnun etmekteydi. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne isyanı ve sonrasında Osmanlı ile Türkiye arasındaki sınır bağının kopması, sonrasında gelişen süreç Türk kuvvetlerinin Hicaz'ı müdafaa etmesinin güçleştirmiştir. Şerif Hüseyin'in faaliyetleri de sadece Arap Yarımadası ve Hicaz'ı değil tüm İslam dünyasını etkilemiştir. Şerif Hüseyin'in hayalini olan, Suriye, Mısır, Filistin ve Irak'ı içine alan bir devletin kurulması fikrini İngilizlere ve Mac Mahon'a açmıştır. İngilizler ve Mac Mahon da Şerif Hüseyin'e bu fikrin ancak Osmanlı Devleti'nin aradan çekilmesiyle sağlanacağını haber vermiştir. Şerif Hüseyin de İngiliz

¹⁶⁰ *Sebilürreşâd Dergisi*, “İngilizlerin Vehhâbîleri Tahrîki ve Irak Üzerine Taarruz Ettirmekteki Maksad ve Menfaatleri”, 154-155.

Hükümeti ve Mc Mahon'u arkasına alarak Osmanlı Devleti'ne isyan bayrağını açmıştır. Şerif Hüseyin'in bu isyanı, yalnız Arap halkının değil tüm İslam aleminin huzurunu kaçırmıştır.¹⁶¹

Yazıda, Şerif Hüseyin'in boş bir vaade kanarak İngilizlerin peşinden gittiği söylenmektedir. İngilizler bölgede gerekli hakimiyeti kurduktan sonra Şerif Hüseyin'e sağladıkları desteği çekmiştir. Bu destekten yoksun kalan Şerif Hüseyin kalkıştığı isyandan ötürü pişman oluş ancak oldukça geç kalmıştır. Bundan sonraki süreçte devreye Vehhâbîler girmiş ve Mekke'yi ele geçirmişlerdir. Yazının son kısımlarında Hicaz'ın akıbetinin ne olacağı ve bundan sonraki zaman zarfında kutsal toprakların hangi devletin kontrolünde kalacağı merak konusu olduğu söylenmiştir. Resmi olmayan bazı haberlere göre, İbn Suud'un bir İslam kongresi toplayarak bölgede İslam kaidelerini tekrar tesis edeceğinin, bu amaçlar için çeşitli görüşmeler yapacağı söylenmiştir.¹⁶²

Vehhâbîler'in Mekke başta olmak üzere işgal ettikleri yerlerde uyguladıkları harekatta ise daha önce izledikleri aşırılıklar ve kaba kuvvetten uzak duracaklarının özellikle altı çizilmiştir. Bu haberin tüm Müslüman alemi için memnuniyet verici olduğu yazıda belirtilen bir diğer husustur. Ancak tüm bunların yanında Hicaz bölgesinin durumunun ve akıbetinin oldukça belirsiz olduğu aşikardır. Yazar, Hicaz'da bir an önce istikrarın sağlanması ve İslam'ın tesis edilmesi dileklerini bildirerek makaleyi sonlandırmıştır.¹⁶³

Yine aynı sayıda *Mekke-i Mükerrreme'de Son Vaz'iyet*¹⁶⁴ başlıklı kısa bir yazı kaleme alınmıştır. 18 Teşrînevvel tarihli Daily Telegraph'tan alınan bilgiye göre Vehhâbî kuvvetlerin Mekke'de hiçbir yağma ve şiddete başvurmadıklarını aktarmaktadır. Dini hassasiyetlerinden dolayı Vehhâbîlerin mukaddes emanetlere karşı da oldukça hassas davrandıkları haber

¹⁶¹ *Sebîlürreşâd Dergisi*, "Vehhâbîlerin Harekâtı ve Hicaz'ın Mukadderatı" (h. Rebîü'l-evvel 1343), 622 Basım, 382.

¹⁶² *Sebîlürreşâd Dergisi*, "Vehhâbîlerin Harekâtı ve Hicaz'ın Mukadderatı", 382-383.

¹⁶³ *Sebîlürreşâd Dergisi*, "Vehhâbîlerin Harekâtı ve Hicaz'ın Mukadderatı", 383.

¹⁶⁴ *Sebîlürreşâd Dergisi*, "Mekke-i Mükerrreme'de Son Vaz'iyet" (h. Rebîü'l-evvel 1343), 622 Basım, 384.

verilmektedir. Ayrıca gelen bilgilere göre Mekke-i Mükerrreme’de Vehhâbî sayısının gittikçe arttığı ifade edilmektedir. Her ne kadar Vehhâbîlerin bölgede herhangi taşkınlık yapmadığı haber verildiyse de yazarın bölgede Vehhâbî sayısının arttığından endişe etmesi gösteriyor ki Vehhâbîlere hiçbir surette güven duyulmamaktadır. Necid Sultanı İbn Suud da bu durumun farkında olmalıdır ki Mekke’ye bir mektup yazarak hiçbir şekilde korkuya kapılmamaları gerektiğini belirtmiştir. Yazarın Daily Telegraph’tan aktardığı son malumat bu yöndedir.¹⁶⁵

1.10. “Vehhâbîlerle Haşimîlerin Mücâdelesî” Başlıklı Yazı

Sebîlürreşâd dergisinde İslam coğrafyasının nabzını tutan ve bu coğrafyayı oluşturan ülkelerde neler olduğunu mercek altına alan “İslam Alemi” başlıklı müstakil bölümde de bu sayıda Vehhâbîlik konusu işlenmiştir. Vehhâbîlik ile Haşimîlerin mücadelesinin işlendiği bu yazı silsilesinde, Vehhâbî- Haşimî çatışmasının gittikçe uzadığı belirtilmiştir. İbn Suud ve Şerif Hüseyin’in oğlu olan Emir Ali, emrindeki birliklerle Hicaz üzerinde hakimiyet kurmak için sürekli bir çekişme halindedirler. İki tarafında bu emelden vazgeçmemesi ve sürekli olarak birbirlerine karşı savurduğu tehditlerin bir sonuca varmaması, bölge halkının huzuruna gölge düşüren bir olay olduğu yazıda üzerinde durulan bir diğer husustur. Yazıda masum Müslümanların kanın akmasından duyulan endişe ifade edilmektedir. Yazıda İbn Suud’un Şerif Hüseyin ve oğullarına göre elinin daha güçlü olduğu aktarılmaktadır. Şerif Hüseyin’in kuvvetleri düzenli olamayan kabilelerden oluşmaktadır. Ayrıca Şerif Hüseyin ve oğulları halk üzerinde nüfuz sahibi de değildir. İbn Suud ise tam tersi konumdadır. Yazıda aktarılan bir diğer bilgiye göre, İbn Suud’un Hindistan’daki Müslümanlar ile görüşmeyi talep etmiş ve bu talebine olumlu dönüt almıştır. Ayrıca Mısır’dan gelen bir postada İbn Suud’un tüm İslam alemine yönelik bir davet oluşturduğu haber verilmiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁵ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Mekke-i Mükerrreme’de Son Vaz’iyet”, 384.

¹⁶⁶ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Vehhâbîlerle Haşimîlerin Mücâdelesî” (h. Teşrînisân 1340), 626 Basım, 30-31.

Dergide yayımlanan bu yazı silsilesinin diğer makalesinde ise Vehhâbî- Haşimi çekişmesinin devam ettiği bildirilmektedir. Geçen zaman zarfında Vehhâbîler'in Kurfuda ve Rabiğ'de bir isyan hareketi başlattıkları, bu sayede bölgedeki çekişmeyi kendi lehlerine sonuçlandırmak istedikleri ancak henüz bu haberin neticesi ile bir haberin Sebîlürreşâd kadrosuna ulaşmadığı belirtilmiştir. Yazının ilerleyen kısımlarında bazı bilgiler aktarılmış ancak bu bilgiler de teyit edilmediği için net malumatlar verilmemiştir. ¹⁶⁷

Vehhâbî kuvvetlerinin Mekke'ye taarruzundan sonraki süreçte Vehhâbîlerin Sultanı Abdülaziz İbnüssuud'un tüm İslam alemine yönelik bir beyannamesi Kahire'de yayımlanmakta olan el-Ehram gazetesinde yayımlanmıştır. Bu beyanname şu şekildedir.

“Ordularımız, Beyutullâh'a karşı ifâsı lâzım gelen her hürmeti şayân-ı iftihâr bir şekilde gösterdikden sonra Mekke'ye dâhil olmuştur. Askerlerimiz, Kery vak'asından sonra Mekke-i Mükerrerme'yi zapt edebileceği halde müslüman kanı dökmek ve hurumât-ı ilâhiyyeyi hetk etmek için ilerlememiştir. Elhâletü hâzihî zulm ve i'tisâf hükûmeti kalkmış bulunuyor. Bizim bütün hedefimiz Harem-i ilâhînin hürriyetini ve emâkin-i mukaddese-i İslâmiyye'nin âmâl-i İslâmiyye'ye muvâfık bir şekilde idâresini te'mîn etmektir. Mekke-i Mükerrerme'ye müteveccihen hareket ediyor ve huccâc ile Beytullâh'a mücâvir olan her müslümanın istirâhatını te'mîn edecek tedâbîrin kâffesini ittihâz husûsunda bize yardım etmek üzere bütün akvâm-ı İslâmiyye'nin Mekke-i Mükerrerme'ye murahhâs göndermesini bekliyoruz. Bu beyânnâmelerin bütün akvâm-ı İslâmiyye'ye tebliğini te'mîn için tertîbât-ı lâzimeyi ittihâz etmenizi ayrıca ricâ ederiz” ¹⁶⁸

¹⁶⁷ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “İslâm Âlemi: Hicaz” (h. Teşrînisân 1340), 627 Basım, 48.

¹⁶⁸ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “İslâm Âlemi: Hicaz”, 48-49.

Necid Sultanı'nın bu beyannamesi tüm İslam aleminde büyük bir ehemmiyetle karşılanmıştır. Ayrıca Hindistan Müslümanlarından oluşan özel bir heyetin de Mekke-i Mükerrerme'ye hareket etmekte olduğu da yazıda aktarılan son bilgidir.¹⁶⁹

Yayımlanan bir sonraki sayıda da Vehhâbî-Haşimi çekişmesinin devam ettiği, ancak bu sefer herhangi bir çatışma olmadığı ancak bir barış ortamının da sağlanmadığı belirtilmiştir. İngiltere'den posta yoluyla gelen son haberlere göre Şerif Ali İngiltere'den helikopter satın almış ve Hicaz'a getirmiştir. Buna mukabil Şerif Hüseyin'de mühimmat toplama yoluna gitmiş gitmiştir. Ancak yazıda her iki tarafından fiilen bir taarruz yoluna gitmediği belirtilmiştir. Makalede artık bu çekişmenin bir nihayet bulması ve savaş halinin bitmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Derginin bir sonraki sayısında çıkan habere göre Şerif Hüseyin'in asker toplamak adına bir süre Akebe'de beklediği aktarılmıştır. Yazıda Şerif Hüseyin ile ilgili detaylı bilgilerin olduğu, ancak Vehhâbîlerin yürüttüğü faaliyetler ile ilgili detaylı bilgilerin alınmadığı ifade edilmiştir. Yazıda, Vehhâbîlerin bazı askeri faaliyetler yürüttüğüne dair bilgi olmadığı, ancak böyle bir faaliyet içinde olduklarının kuvvetle ihtimal olduğu belirtilmektedir. Makalede üzerinde durulan son husus ise Vehhâbîlerin askeri birtakım uğraşlara girseler dahi bu hareketin zamanı hakkında açık bilgi olmadığı da aktarılan bilgiler arasındadır.¹⁷⁰

Derginin sonraki sayısında ise bölgedeki olaylara yakinen şahitlik eden bir kimseden alınan bilgiler haber verilmiştir. Yazıda belirtildiğine göre, Kalküta halkı Şerif Hüseyin'i Hicaz'dan çıkardığı İbn Suud'a tebriklerini iletmektedirler. Bu yazıda aktarılan bilgiye göre, bölgede Vehhâbîliğin siyasi bir yanı olduğu kadar dini bir tarafı da bulunmaktadır. Buna karşın bölgede bir mezhep çatışmasının da söz konusu olduğu belirtilmektedir. Bölge halkının İbn Suud'a olan minnetinin sebebi ise İbn Suud'un bir Müslüman olması ancak Şerif Hüseyin'in

¹⁶⁹ *Sebîlürreşâd Dergisi*, "İslâm Âlemi: Hicaz", 49.

¹⁷⁰ *Sebîlürreşâd Dergisi*, "İslâm Âlemi: Hicaz" (Kânûnisân 1341), 632 Basım, 128.

ecnebi bir devletten destek alması, bu devletin himayesinde olması ve İslam'a değil bu devlete hizmet etmesi sebebiyledir. ¹⁷¹

Bir sonraki sayıda, Vehhâbîlerin harekâtından bahsedilmektedir. Geçen haftalarda meydana gelen harekatta Vehhâbîler Cidde'de keşif harekâtına çıkmışlardır. İngiliz gazetelerinden alınan bilgiye göre Vehhâbîler Cidde'yi ellerinde tutmak amacıyla 20bin kişilik askeri kuvvet görevlendirmiştir. Bu asker sayısı, Ciddeyi geri almak için uğraş veren Haşimi kuvvetlerinden çok fazladır. Haşimilerin bölgeden Vehhâbîleri çıkarmak amacıyla kazdıkları siperler, ördükleri tel örgüler de kar etmemiş, Vehhâbîler durduramamıştır. Bir önceki makede bilgisi verilen Şerif Hüseyin'in İngiliz Hükümetinden temin ettiği helikopterler de işlevsiz kalmıştır. Bunun sebebi ise helikopterlerin iç aksamının çok eski olmasıdır. Vehhâbîlerin Cidde üzerine yaptığı hareketin dışında Irak yönünde de bazı taarruzlara kalkıştığı yazıda geçen bir diğer önemli malumattır. Irak'taki kabilelere karşı Vehhâbî kuvvetlerin taarruzu geri püskürtülemedince İngiliz kuvvetleri devreye girmiş ve Vehhâbîler önemli güç kayıpları yaşamıştır. Ayrıca bu Vehhâbî akınlarının devam etmesi üzerine İngiliz hükümeti Necid sınırına bir helikopter karargâhı kurmuştur. Bunun ardından ise İbn Suud'a kesin ve sert bir muhtıra göndererek kabilelerini zapt etmesi söylenmiştir. ¹⁷²

Derginin sonraki sayılarında ise Vehhâbî kuvvetlerin Cidde haricinde tüm Hicaz'ı "istila" ettikleri belirtilmiştir. Vehhâbîlerin bu harekâtını ise Tevhid-i Efkâr muhabiri haber vermiştir. Şerif Hüseyin'in bölgede etkisiz hale gelmesinin sebebi ise Vehhâbîlerin zamansal olarak Şerif Hüseyin'in kuvvetlerinden daha öne hareket etmesidir. Yazının ilerleyen kısımlarında ise Vehhâbîlerin Hicaz'ı nasıl ele geçirdikleri ve bu yollar hakkında bilgi verilmiştir. Vehhâbîlerin bu harekâtını yaz günlerinin en hararetli günlerinde muazzam bir hızla

¹⁷¹ *Sebîlürreşâd Dergisi*, "İslâm Âlemi: Hicaz" (Kânûnisân 1341), 633 Basım, 444.

¹⁷² *Sebîlürreşâd Dergisi*, "İslâm Âlemi: Hicaz" (Kânûnisân 1341), 634 Basım, 160.

gerçekleştirmeleri ve başarıya ulaşmaları, tarihte eşine az rastlanılmış bir askerî harekât olarak nitelenmiştir.¹⁷³

Derginin bir sonraki sayısında Vehhâbîlerin Cidde'yi kuşattı haberi verilmektedir. Vehhâbîlerin bu kuşatmanın ardından çok daha büyük bir harekât hazırlığında olduğu haberleri ulaşırsa da bu haberler gayri resmi olduğu için iddiadan ileri gitmemiştir.¹⁷⁴

Görüldüğü üzere Sebîlürreşâd dergisinden Vehhâbîlerin her hareketi, hem sahadan bizzat haber veren muhabirler sayesinde, hem de İngilizlerin haber kaynakları bizzat incelenerek kamuoyuna duyurulmuştur. Derginin sonraki sayılarında ise İslam Alemi başlığı altında tüm coğrafyadan haber verilmiş, Vehhâbîlerin Hicaz'da ve tüm İslam Coğrafyasında giriştikleri faaliyetler detaylıca okurlara aktarılmıştır.

1.2. Türk Yurdu Dergisi'ndeki Yazılar

Zâkir Kâdirî'nin Yazıları

Osmanlı basın yayın hayatında Vehhâbîlik konusunun çok fazla üzerinde durulduğu, çalışmanın ilk kısımlarında belirtilmişti. Bu konu üzerinde yazılar yayımlayan bir diğer dergi de Türk Yurdu dergisidir. Dergi kadrosunda yer alan Zâkir Kâdirî'nin Vehhâbîlik başlıklı iki kısımdan oluşan yazısı, bu yazılardan biridir. İki kısımdan oluşan bu yazı 7 bölüm şeklinde düzenlenmiştir.

Zâkir Kâdirî¹⁷⁵, üslup olarak diğer mütefekkirler gibi Vehhâbîliği müstakil bir konu olarak ele almayıp farklı bir açıdan konuya yaklaşmıştır. Diğer mütefekkirler, Vehhâbîlik

¹⁷³ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnisân 1341), 635 Basım, 176.

¹⁷⁴ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnisân 1341), 192.

¹⁷⁵ Zâkir Kâdirî (Ugan), 1878 yılında bugünkü Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Kazan şehrinde doğmuş, 22 Ekim 1954 Ankara da vefat etmiş ve Ankara Yenimahalle mezarlığına defnedilmiştir. Arapça ve Türkçe yayımlanan çeşitli dergi ve gazetelerde yazılar yazmıştır. Zâkir Kâdirî, aynı zamanda Rusya'da yaşayan Türk ve Tatar halkın kendi topraklarında bağımsız kalması ve Müslüman-Türk kültürünü rahatça yaşamaları için fikri-siyasi mücadeleler vermiştir. Zâkir Kâdirî, Türkiye'de çeşitli görevler almış ve Türk Yurdu dergisinde yazılar kaleme almıştır. *İlm-i Kelâm Dersleri, Türk Tarihi Sabâkları, Hayat-ı Muhammed Aleyhisselam, Kızlar Dünyası, Kuvvet Hem Ruh* gibi kitapları, birçok tercüme ve telif eserleri mevcuttur. Daha detaylı bilgi için bk.: Huhammed Allam Mustafa, “Zakir Kadiri Ugan Cenapları”, *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti*

konusunu yalnızca Vehhâbî tarihi açısından ve Osmanlı toprakları ile İslam coğrafyasında Vehhâbîliğin nasıl karşılık bulduğu bağlamında işlemişlerdir. Ancak Zâkir Kâdirî, Vehhâbîlik konusunu ele almadan önce yazısının ilk bölümünde, İslam dininin oluşturduğu medeniyetinin ilkelerini tartışmıştır. İran ve Yunan felsefesi, İslam medeniyetini ne ölçüde etkilemiş bunu açıklamaya çalışmıştır. Sonrasında günümüzde oluşan İslam medeniyeti algısı ile Arap felsefesinin durumunu incelemiştir. Makalenin ilerleyen kısımlarında Zâkir Kâdirî, Ehli Sünnet mezheplerinin karşılaştırmıştır. Mutezilenin kurulması ve Hasan Basri'nin düşünceleri etrafında Mutezile'nin fikrîsel alt yapısının temellerini açıklamıştır.¹⁷⁶

Zâkir Kâdirî, kaleme aldığı yazının ilerleyen kısımlarında dört hak mezhebin oluşum safhalarından ve kelim tartışmalarından bahsetmiştir. Bu kelim tartışmaların akabinde İslam fikhının ortaya çıkışından bahsetmiştir. Ayrıca mütefekkir, özellikle Hz. Osman döneminin üzerinde detaylı durarak dört halife döneminde İslam hukukunun gelişim seyrinin üzerinde detaylıca durmuştur. Yazar bu makalesinde, bidat inançlar ve ehli bidat taraftarlarının da fikirlerine değinmiştir. Ehli bidatın İslam fikhı karşından ne tür bir gelişim gösterdiği ve bu fikirlerin nüvelerinden de bahsetmiştir.¹⁷⁷

Zâkir Kâdirî, İslam düşüncesi ile ilgili kısmen detaylı bir çerçeve çizdikten sonra makalesinin ikinci kısmına geçmiştir. Bu bölümde Kâdirî, nihayet Vehhâbîlik konusuna geçiş yapmıştır. Zâkir Kâdirî, Vehhâbîliği şu şekilde tanımlamıştır:

“Ehl-i bidat“a karşı kelim mücadelesi ile iktifa etmeyerek cihad-ı mukaddes ilan etmiş bir mezheptir.”¹⁷⁸

Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri, (1996), 435-438; Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*. (Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989); Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*. (İstanbul : İslam Medeniyeti Vakfı, 1993).

¹⁷⁶ “Vehhâbîler -I”, 122-123.

¹⁷⁷ “Vehhâbîler -I”, 125.

¹⁷⁸ “Vehhâbîler -I”, 125-126.

Zâkir Kâdirî, Vehhâbîliğin temel amacının, İslami düşüncüyü her türlü biatten arındırıp Hz. Peygamber ve sahabe döneminde yaşanan İslam'a döndürmek olduğunu söylemiştir. Bu amaç doğrultusunda birçok tarikat doğmuş ancak kendilerine zemin bulamadıkları için kaybolup gitmişlerdir. Zâkir Kâdirî, Vehhâbîlik'in bu tarikatlardan farklı olmasının sebeplerinden biri olarak Muhammed b. Abdulvehhab'ın Vehhâbîlik düşüncesini İbn Teymiyye'nin oluşturduğu epistemolojiye dayandırması olduğunu söylemiştir. Moğol istilaları döneminde Suriye ve Mısır'da Hanbelî alimler, İslam'ı bidatlerden temizleme mücadeleleri yürütmüşlerdir. Zâkir Kâdirî'nin Vehhâbîlik özelinde değindiği bu konu, Vehhâbîlik ve çeşitli diğer mezhep veya tarikatlara ilgilenen Osmanlı mütefekkirlerinin de ele aldığı bir husustur. Zâkir Kâdirî, İbn Teymiyye'nin Vehhâbîlik ile ilgili epistemolojinin İbn Abdulvehhab'a kadar bir teori olarak kaldığını, İbn Abdulvehhab ile pratiğe dökülüp taraftar topladığını belirtmiştir.¹⁷⁹

Zâkir Kâdirî, makalesinin üçüncü bölümünde Muhammed b. Abdulvehhab'ın ailesi ve doğduğu ortam, Necid bölgesinin fiziksel yapısından bahsetmiştir. Zâkir Kâdirî, İbn Abdulvehhab'ı Ömer Rıza'nın aktardığı gibi "bir çobanın oğlu" olarak tanıtmıştır. Ayrıca Zâkir Kâdirî İbn Abdulvehhab'ın amacının İslamiyet'i Hz. Peygamber'in ve sahabe döneminin saf haline döndürme amacı güttüğünü yinelemiştir. Zâkir Kâdirî bölümün ilerleyen kısımlarında Muhammed b. Abdulvehhab ve Suud ailesinin nasıl tanıştığı konusunda da çeşitli bilgiler vermiştir. Zâkir Kâdirî, Vehhâbîlik ile ilgili makaleler kaleme alan ve Osmanlı mütefekkirlerinin aksine, İbn Suud ve İbn Abdulvehhab'ın çevre kabileleri Müslüman yapmak için uğraş verdiklerini belirtmiştir. İlerleyen kısımlarda Zâkir Kâdirî, Vehhâbî idaresinde olan yerler için devlet ibaresini kullanmıştır. Ayrıca yazar Arabistan'daki Vehhâbî ve Suud iş birliğinde gelişen hareketler sonucunda ilhak ve işgal edilen yerleri, Vehhâbî "hükümetine" geçmiş yerler olarak ele almıştır. Bu kısımların idaresinin elinde bulunduran yöneticiler için de

¹⁷⁹ "Vehhâbîler -I", 125-126.

sultan nitelemesini yapmıştır.¹⁸⁰ Çalışmanın önceki kısımlarında belirtildiği üzere, Osmanlı coğrafyasında Vehhâbî olmak, adeta bir hakaret gibi algılanmıştır. Ancak Zâkir Kâdirî, Vehhâbîliğe çok daha farklı bir anlam ile ele almış ve Vehhâbî yayılmacılığına pozitif bir anlam yüklemiştir.

Zâkir Kâdirî, sonraki sayılarda yayımlanan Vehhâbîlik ile ilgili diğer makalesinde, Vehhabiler'in hareketlerinden bahsetmiştir. Bu kısımda Vehhâbî- Osmanlı çarpışmalarından bahsedilmiştir. Zâkir Kâdirî, Vehhâbîlik ile ilgili olarak Avrupalı seyyah ve yazarların bu konuyu nasıl değerlendirdikleri ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Kâdirî Vehhâbîlik ile ilgili bu tür kaynaklara başvurarak diğer mütefekkirlerden farkını bir kez daha ortaya koymuştur. Zâkir Kâdirî, bu yazarların aktardığı bilgileri referans alarak Vehhâbî düşüncesinin değişim ve gelişim safhalarını irdelemiştir. İlerleyen bölümlerde yazar, Avrupalı seyyahların ve devletlerin Vehhâbîler ile ilgili konularla bu kadar yakından ilgilenmelerinin sebebi olarak, bu devletlerin ve seyyahların Vehhâbîliği bir tarikat, cemaat ya da mezhep olarak değil siyasi bir oluşum olarak görmelerine bağlamaktadır. Zâkir Kâdirî sadece Avrupalı devletleri değil Ruslar'ın da Vehhâbîlik ile ilgilendiğini, bu oluşumun siyasi tabanını ve Osmanlı'ya karşı etkileri ve tutumlarını incelemiştir.¹⁸¹

Zâkir Kâdirî, makalesinin altıncı ve son bölümü olan kısımda Vehhâbî düşüncenin itikadı ile ilgilenmiştir. Zâkir Kâdirî bu konuyu incelerken Vehhâbîler ile ilgili oluşan literatürü de değerlendirmiş, bu eserler ışığında Vehhâbî akide hakkında bilgi vermiştir. Zâkir Kâdirî, bu eserlerden bazılarında Vehhâbîler ve bu düşünce ilgili ön yargılı davranıldığı ve bu ön yargının bilerek oluşturulduğunu ifade etmiştir. Özellikle Arap müelliflerin kaleme aldığı eserlerde Vehhâbîlik ile ilgili objektif bilgiler verilmediği üzerinde durmuştur.¹⁸²

¹⁸⁰ Zâkir Kâdirî, "Vehhâbîler -II", *Türk Yurdu Dergisi* (Şubat 1341), 5 Basım, 389.

¹⁸¹ "Vehhâbîler -II", 392.

¹⁸² "Vehhâbîler -II", 396-397.

Zâkir Kâdirî, yazısını sonlandırırken Vehhâbîlik ile ilgili üzerinde durduğu hususları ve Vehhâbîliğin diğer mezheplerle arasında bulunan nüansları maddeler halinde sıralamıştır. İlk olarak Vehhâbîliğin diğer mezheplerle itikat açısından hiçbir farkının olmadığını belirtmiştir. Vehhâbîliğin ortaya çıkmasından sonra bu mezhebin çizgisini takip eden çeşitli akım veya cemaatlerin ortaya çıktığını söylemiştir. Ayrıca mütefekkir, İslam dünyasında dinsizlik üzerine bazı düşüncelerin de büyük bir sahaya yayıldığını belirtmiştir. Zâkir Kâdirî, bu düşüncelerle İslam'ı savunan düşüncenin sürekli bir cihat halinde olduğunu ve Vehhâbî düşüncenin de bu cihat içerisinde aktif bir rol oynadığını, siyasi, tarihi ve içtimai tabanda Vehhâbîlik düşüncesinin de olduğunu altını çizmiştir. Zâkir Kâdirî, Vehhâbîlik mezhebinin Arabistan topraklarında sınırlı kalan bir mezhep olduğunu, Vehhâbîliğin bu sınırlar dışına çıkamayacağını, çünkü asrın cevaplarına yanıt niteliğinde bir fikirsel oluşum olmadığını ifade ederek makalesini sonlandırmıştır.¹⁸³

Zâkir Kâdirî, Vehhâbîlik ile ilgili yazılarında kendisinden önceki mütefekkirlerden farklı bir sonuç ortaya koyamamıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın fikirleri etrafında şekillenen Zâkir Kâdirî'nin fikirleri, önceki mütefekkirlerden farklı olarak Vehhâbîliğe çok sert eleştiriler yöneltmek yerine daha yumuşak bir geçişi tercih etmiştir. Ayrıca Vehhâbîliği müstakil bir konu olarak ele alıp kapsamlı yaklaşması da Zâkir Kâdirî'yi diğer mütefekkirlerden ayıran birkaç farklılıktan biridir.

1.3. Gazetelerde Yayınlanan Yazılar

Eyüp Sabri Paşa'nın Tercümân-ı Hakîkât Gazetesindeki Yazıları

Vehhâbîlik, Osmanlı basınında dergilerin yanı sıra gazetelerde de üzerine fikir yazıları yazılmış önemli bir konudur. Söz konusu gazetelerden biri de Tercümân-ı Hakîkât gazetesidir. Dönemin önemli mütefekkirlerinden Eyüp Sabri Paşa, Tercümân-ı Hakîkât'te Vehhâbîlik ile

¹⁸³ "Vehhâbîlik -II", 401-402.

ilgili yazılar kaleme almıştır. Bu yazılar elliye aşkın sayıda bir yazı dizisi olarak yayımlanmıştır. Sonraki dönemlerde bu yazılar kitaplaştırılmıştır. 1879 (h. 1296) yılında kitaplaştırılan bu yazı dizisi, İstanbul'daki Kırk Ambar Matbaası'nda basılmıştır.¹⁸⁴

Eyüp Sabri Paşa, döneminde Osmanlı Coğrafyasında yaşanan birçok sorunun içinde Vehhâbîlik ile ilgilenmiş ve bu konuda eserler ortaya koymuştur. Eyüp Sabri'nin bu konuyla özel olarak ilgilenmesinin sebebi, Vehhâbîliğin yayıldığı alanlarda önemli görevler alması ve bölgeyi bizzat inceleme fırsatı bulmasından ötürüdür. Eyüp Sabri, Hicaz bölgesinde memuriyet görevinin yürüttüğü sırada, Vehhâbî tarihiyle yakından ilgilenmiş, ileri seviye Arapça bilgisi sayesinde burada Vehhâbîlik ile ilgili kaleme alınmış eserleri de incelemiştir.

Eyüp Sabri Paşa, dinî ve siyasî açıdan geleneksel Sünnî düşünceye sahip bir tarihçi kimliği kimliğine sahiptir. Bu durumun izlerini Eyüp Sabri Paşa'nın söz konusu eserinde görmek mümkündür. Eyüp Sabri, eserinde yer yer mezhepçi ve bazı kısımlarda da bu yaklaşımına bağlı olarak ötekileştirici bir dil kullanmıştır. Eyüp Sabri Paşa, Tercümân-ı Hakîkât'te yayımlanan bu yazılarıyla bilimsel bir faaliyette bulunmayı hedeflememiştir. Eyüp Sabri'nin öncelikli amacı, Vehhâbîlerin yaptıklarıyla ilgili halkı bilgilendirmek, bu konu ile ilgili kamuoyu oluşturmak ve Vehhâbîlerin inançlarını detaylı bir şekilde açıklayıp Vehhâbîleri tanıtmaktır. Halka Vehhâbî düşünceyi anlatarak kamuoyunu Osmanlı Devleti'ne karşı konuşlanmaktan alı koymak ve Vehhâbî yayılcılığına karşı Sünnî düşünceyi savunmak, Eyüp Sabri'nin eserini kaleme almasındaki en önemli etkenlerdendir. Zaten Tercümân-ı Hakîkât gazetesinin de yayın prosedürleri arasında bünyesinde yayımlanan yazıların “menafi-i umumiyeye” olması kati suretle belirtilen bir husustur. Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhâbîlik ile ilgili yazı dizisi de bu kapsamda değerlendirilmelidir.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*. (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2011), 33.

¹⁸⁵ Örnek olarak *Tercümân-ı Hakîkât* (05 Temmuz 1296), 331 Basım, 1.; Ayrıca bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve tarihçiliği*.; Eyüp Sabri Paşa, *Vehhâbîlik Tarihi*. (İstanbul : Önsöz Yayıncılık, 2016), 7-10.

Çalışmanın bu kısmına kadar üzerinde durulan eserlerden farklı olarak Eyüp Sabri Paşa'nın söz konusu yazılarında, sübjektif yaklaşım dikkat çekmektedir. Eyüp Sabri Paşa'nın yazılarında Vehhâbî düşünceye ve Vehhâbîlere karşı nefreti açıkça görülmektedir. Eyüp Sabri, bu eserinde duygularıyla hareket etmiştir denilebilir. Sürekli olarak sorun çıkararak, kendi dininden ve egemenliği altında olan devlete sürekli olarak isyan edip düşmanlarıyla ortaklık kuran bu topluluğa karşı Eyüp Sabri'nin tolerans göstermeden eleştirilerde bulunmuştur. Hatta bu eleştiriler yer yer hakaret seviyesine ulaşmıştır. Eyüp Sabri Paşa'nın bu tutumunda, Osmanlı Devleti'ne olan derin bağlılığının etkisi oldukça büyüktür.¹⁸⁶

Eyüp Sabri Paşa'nın Tercümân-ı Hakîkât'te yayımlanan Vehhâbîlik konulu yazıları, günümüzde üzerinde çalışmalar yapılan bir eserdir. Aynı şekilde Eyüp Sabri Paşa söz konusu yazı dizisini yayımladığında da oldukça dikkat çekmiştir. Bu durumun en büyük sebebi olarak Tercümân-ı Hakîkât gazetesinin oluşturduğu kamuoyu olarak gösterilebilir. Tercümân-ı Hakîkât gazetesi, tüm toplumu kucaklayan bir gazete olmuştur. Halka okuma yazma öğretmek gibi bir gayesi vardı. Bu amaca sahip gazeteler ilgili dönemde sınırlıydı. Bu sebepten ötürü Tercümân-ı Hakîkât gazetesi halk arasında okunan bir yayındır. Ayrıca gazetenin kurucusu Ahmet Mithat, çoğunlukla devleti destekleyen ve devleti merkeze alan yayınlar yapan bir kimsedir. Ayrıca Ahmet Mithat, dinamik bir kamuoyu oluşturma amacı güdüyordu. Bu nedenle gazetesinde her toplumu ilgilendiren ve merak uyandıran her türlü konuya yer vermekteydi. Bu da Tercümân-ı Hakîkât'in popüler bir yayın olmasının bir diğer önemli sebebidir.¹⁸⁷

Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhâbîlik ile ilgili yazıları 24 Temmuz 1879 (h. 5 Şaban 1296) tarihli Tercümân-ı Hakîkât sayısında yayımlanmaya başlanmıştır. Gazetede öncelikle bir takdim yazısı yazılmış, akabinde gazetenin üçüncü sayfasında ilk bölüm yayımlanmaya başlanmıştır. Belli aralıklarla bölümler halinde yayımlanan yazı dizisi, 10 Kasım 1879 (h. 25 Zilkade 1296)

¹⁸⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbîyan: Vehhâbîler Tarihi*. (İstanbul : Bedir Yayınevi, 1992), 10-12; Eyüp Sabri, *Vehhâbîlik Tarihi*, s. 10.

¹⁸⁷ Orhan Koloğlu, *Osmanlılar'da Basın ve Kamuoyu* (İstanbul: İz Yayınları, İstanbul), C.VI, 187, 195, 203.

tarihinde yayımlanan sayıda 421. nüshada son bölüm ile tamamlanmıştır. Eyüp Sabri Paşa, söz konusu yazı dizisini düzensiz aralıklarla yayımlamıştır. İlk başlarda her gün yayımlanan makaleler, sonraları git gide daha uzun aralıklarla yayımlanmaya başlamıştır. Bazı sayılarda ise iki bölüm birden basılarak oluşan aksaklıklar telafi edilmeye çalışılmıştır.

Eyüp Sabri Paşa, eserinin mukaddime bölümünde Vehhâbilik ile ilgili bazı açıklamaların zorunlu olduğundan söz ederek konuya giriş yapmıştır. Vehhâbilik ve Karmatîler arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışarak genel bir çerçeve çizmeye çalışan Eyüp Sabri, olayları kronolojik olarak aktarmaya özen göstermiştir. Bu nedenle öncelikle Karmatîler'den bahsetme gereği duymuştur. Eyüp Sabri Paşa Karmatîler'in nasıl ortaya çıktığını, doğduğu dönemdeki devlet otoritesini, nasıl bir araya geldiklerini, Mekke'ye saldırılarını ve Karmatîler ile vuku bulan büyük veya küçük çaplı bazı çatışmaları etraflıca anlatmıştır. Ayrıca Eyüp Sabri, Karmatîler'e "Karmat"¹⁸⁸ isminin verilmesinin sebeplerine değinmiş ve bu topluluğun inanç esaslarını da açıklamaya çalışmıştır.¹⁸⁹

Eyüp Sabri Paşa, Karmatîler'e "Karmat" isminin verilmesinin bazı muhtelif nedenleri olduğunu söylemiştir. Bir sebebe göre, Karmatîler'i ihada sevk eden kişi olan Ebû Sa'id Cennâbi'nin ismi "Karmat" olarak anılmaktadır. Ebû Sa'id Cennâbi, kısa boylu ve tıknaz bir kimseydi. Bu görünüşüne binaen kısa adımlarla yürürdü. Onun izinden giden kimselerin de bu

¹⁸⁸ Karmatîlik, genel olarak aşırı Şîî İsmâîlîliğe mezhebine bağlı bir zümre olarak tanımlanabilir. Genel kabule göre Karmatîler, 255 (869) yılında Zenc İsyanı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Kurucusu olarak ise İsmâîlîliği'nin davetinin Irak'taki baş dâisi Hamdan Karmat gösterilir. 899 yılında Hamdan, liderlik ve doktrin konusundaki farklılıklardan dolayı İsmâîlî hareketle bağlarını koparmıştır. Sonrasında Karmatî hareketi güçlenmeye ve Suriye-Mezopotamya'da yayılmaya başlamıştır. İleriki dönemlerde ise Bahreyn'e gönderilen daî Ebu Said el Cennabî, Bahreyn'de bir Karmatî devleti kurmuştur. Sonrasında ise misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle söz konusu hareket büyük bir alana yayılmıştır. Selçuklular ve Gazneliler de Karmatîler ile mücadele etmiştir. 1077- 1078 yılında uzun bir kuşatmanın ardından el-Hasa, Selçuklu desteği ile yerel kabileler tarafından ele geçirildi. Böylece yaklaşık iki yüz yıl süren Karmatî hakimiyeti de son bulmuş oldu.

Karmatîlik, İslam dünyasını sarsan güçlü bir hareket olmuştur. Karmatîler'in 280/893'lerden itibaren Abbasi iktidarına karşı olan isyanları, hacıların yollarını kesmeleri ve kabilelerini yağmalamaları, Kâbe'ye saldırmaları Hacerü'l-Esved'i kaçırmaları, Kûfe ve Basra'y saldırıp hakimiyetleri altına alarak Bağdat'ı kuşatmaları, İslam dünyasına karşı olan tehditlerinin başında gelmektedir. Daha Detaylı bilgi için bkz.: Ali Avcu, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. (Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, 2011); Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten XXIV/94* (1960), 209-232; Abdullah Ekinci, *IX.-XI. Yüzyıllarda Karmatîlerin Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).

¹⁸⁹ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyân : Vehhabiler Tarihi*, (İstanbul : Bedir Yayınevi, 1992), 24.

küçük ve belirsiz adımlardan yürümesi, aynı şekilde sapık ve mesnetsiz düşüncelerin izinden gittikleri için, bu kimselere de Karâmita denmiştir. Bu kişinin ismine ve görünüşüne nispetle Karmatî adlandırması yapılmıştır. Bir diğer sebep ise, Ebû Sa'id Cennâbi, Karmatî düşüneyi yaymak için Kufe'nin köylerinin birer birer gezdiği esnada köylerden birinde hastalanıp "Kermetiyye" yani Kırmızı Gözlü olarak lakaplandırılan birinin evinde kaldığı ve evin sahibine atıfla "Şeyhu'l Kerâmite" seslenilmiştir. Zamanla bu adlandırma "Karmatî" şeklini almış ve söz konusu topluluğun ismi olmuştur. Diğer bir sebebe göre ise, Karmatî büyüklerinde biri "Mukarmat (hatt-ı girift) Hattı" konuşanda oldukça meşhur biri olarak tanınmıştır. Bu şahsa nisbetle "Karmatî" adlandırılması yapılmıştır.¹⁹⁰

Eyüp Sabri Paşa, Karmatî ile Vehhâbî düşüncenin arasındaki başlıca benzerliğin her iki oluşumunda Batınî fikirlere dayanma konusunda olduğunu belirtir. Bu konuda Eyüp Sabri'nin düşüncesini şu şekilde açıklamıştır:

"....bu tâifenin tarih-i mahvlarından Muhammed bin Abdülvehhab'ın zamân-ı zuhûru arasında güzerân eden 804 sene içinde Karâmita mezhebi ne sûretle neşr ü muhâfaza edilmiş olduğuna dâir ma'lûmât-ı tarihiyye itâsına hacet yokdur. Zira, Necd ve Yemen ve Hicaz bâdiyelerinde hay- me-nişin-i hayat olan aşâir-i Urbaniyye'den bazı cemâ'ât ricâlinin diyânet ve mezhepleri tâ o vakitden kalma bir i'tikad-ı bâtila olup fikra-i mahsusa-i atıye, insanı bu efkarda olan Urban'ın Karamita bozuntusu cümlesinden olduğuna inandırır."¹⁹¹

Bu sözlerinden yola çıkarak denilebilir ki, Eyüp Sabri, Vehhâbiliği Karmatîler'in bir devamı olarak görmektedir. Urban, yani Çöl Arapları sekiz yüz seksen dört yıl boyunca Karmatî düşüncenin akidelerini fikirsel olarak muhafaza etmiştir. Sekiz yüz seksen dört yıl sonra Muhammed b. Abdülvehhab önderliğinde Karmatî düşünce uyandırılmış ve kaldığı yerden devam etmiştir. Aslına bakılırsa, Karmatîler ile Vehhâbîler'in birbirine aşırı benzer iki grup

¹⁹⁰ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyân*, 23-24.

¹⁹¹ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyân*, 24-25.

olduğundan söz etmek pek olanaklı değildir. Bunun en belirgin ilk sebebi, Karmatîler'in aşırı Şîî İsmâîlîliyye koluna bağlı bir topluluk olduğudur. Vehhâbîlik ise Selefî ve Hanbelî yorumu benimsemiştir. Diğer bir sebep ise Karmatîler'in siyasî yorumu, döneminde meydana gelen eşitsizlik üzerine inşa edilmiştir. Vehhâbîler ise sosyal eşitsizlik gibi konuları daha geri plana atmıştır. Vehhâbîler, İslam'ı yeniden yorumlayarak Asr-ı Saadet devrindeki duru İslam'a dönmeyi hedeflemişlerdir. Bu nedenle yeni fikirler ortaya koymuşlar ve epistemolojilerini de buna göre düzenlemişlerdir.

Eyüp Sabri, gazetenin ilerleyen sayılarında çıkan yazılarında Vehhâbîliğin ortaya çıkışı ve inanç akidelerinden bahsetmektedir. Eyüp Sabri, bu konuları oldukça detaylı şekilde ele almıştır. Öyleki şahıslar arasında geçen diyaloglara yer vermiş, bu diyalogları hem Osmanlı Türkçesi olarak hem de Arapça olarak zikretmiştir.¹⁹²

Eyüp Sabri Paşa, eserinde çok çarpıcı ve şaşırtıcı bilgiler vermektedir. Örneğin, Vehhâbîler'in bazı faaliyetleri ve İslam'a olan saygısızlıklarını şu satırlarla açıklamaktadır:

“Kütüb-i nefise bahsine gelince, cünüd-i şekâvet-nümüd-i mela'in, gerek kütübhâne ve gerek zevâyâ ve tekâyâ ve menizil dolaplarından tefâsir ve ehâdise ve ulûm-i saireye müte'allik havsala-i hesabdân hâric kütüb-i şerife-i nâdi- de itiskbryla, kaffesini parçalayup zemin-1 hakaret ve melete atdılar ve cildleri müzeyyen ve müzehheb olan Me- sahi-i Şerife cülüdundan çarıklar yapup murdar ayakla- rına giydiler ki bu cildlerin üzerinde ba'zi ayat-i şerife ve esimi- i mübareke dahl mestür ve menküş idi.”¹⁹³

Eyüp Sabri, yazılarına son verirken bazı konulara hatalar yapabileceğini, mükemmellik iddiasında olmadığını belirtmiştir. Bizzat Hicaz'da yaşayan yaşlı kimselerle konuşup onlardan belli başlı bilgiler aldığı için bazı hususlarda çelişkiler olabileceğinin altını çizmiştir. Bu tür bir kaynak kullandığı için çok detaylı ve objektif bilgilere ulaşamadığının altını çizen Eyüp Sabri,

¹⁹² Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabîyan*, 38-51- 60-63-67- 83 vd.

¹⁹³ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabîyan*, 48.

çok daha detaylı çalışmanın ne denli zor olduğunu da zikrederek okuyucunun affına sığınmıştır. Eserinin sonunda ise imza mahiyetinde “Rüşdiye-i Bahriye Mektebi Müdürü Binbaşı Eyüp Sabri” şeklinde kendini tanıtmış ve eserine son vermiştir.¹⁹⁴

Eyüp Sabri Paşa'nın bu eseri, gayri resmi tarih yazıcılığı başlığı altında değerlendirilebilir. Eyüp Sabri, tarihe olan ilgisinden dolayı kurumsal bir tarih yazıcılığı yerine kendi araştırmaları ve gözlemleri neticesinde eserini şekillendirmiştir. Eyüp Sabri'nin aslında bir yazı dizisi olarak ortaya çıkan bu eseri, sonrasında kitaplaştırılmıştır. Bu eserinden önemli noktalarından biri, Eyüp Sabri'nin bizzat sahadan bilgiler aktarmasıdır. Olayları, olaylara şahit olan ilk ağızdan dinlemiş ve dinlediklerini kendi fikirleriyle harmanlayarak yazıya aktarmıştır. Eyüp Sabri'nin söz konusu eseri için elbette tamamıyla objektif ve sıhhatli kaynaklara sahip bir eserdir denilemez. Zaten bu eserin kaynakları hususunda Eyüp Sabri'nin bir değerlendirmesi de mevcuttur. Ancak ilgili döneme muhtelif yönleriyle ışık tuttuğunu ve Eyüp Sabri'den sonra Vehhâbîlik konusu ile ilgilenen, bu alanda fikirlerinin yazıya dönüştüren müellif ve mütefekkirler için önemli bir başvuru kaynağı olduğu da inkâr edilemez.

Cumhuriyet Gazetesi'nde Yayımlanan “Asrî Esliha ile Mücehhez Azîm Bir Vehhâbî Kuvveti ‘Meân’ Havalisinde Manevra Yapmaktadır” Başlıklı Yazı

Cumhuriyet gazetesi, Yunus Nadi¹⁹⁵ tarafından 1924 yılında kurulan bir gazetedir.

Yunus Nadi, Cumhuriyet gazetesi için hükümet kanadından olmayan ve tarafsız bir yayın

¹⁹⁴ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyân*, 120.

¹⁹⁵ Yunus Nadi (Abaloğlu) 1 Temmuz 1879 tarihinde evvelce ismi Mekri olan, günümüzde Fethiye olarak bilinen bölgede doğmuş; 28 Haziran 1945 tarihinde de İsviçre'nin Cenevre kentinde ölmüştür. Çocukluğundan itibaren okumaya ve yazmaya düşkünlüğü ile tanınmıştır. Mekteb-i Sultani'den ayrılarak St. Benoit lisesinden diploma aldığına dair bilgiler mevcut olsa da, tam olarak teyit edilebilmiş değildir. Liseden sonra Hukuk Fakültesine girmiş ancak tahsili uzun sürmemiştir ihtilalci olduğu gerekçesi ile gizli örgüt kurma suçundan birkaç arkadaşı ile birlikte cezaevine gönderilmişler. Sonrasında çeşitli basın-yayın ürünleri çıkararak yayın hayatına devam etmiştir. İlk ciddi adım olarak lise yıllarında *Malumat* dergisini çıkarmaya başlamıştır. Aynı zamanda çeşitli yazılar kaleme almıştır. Bu yazılarından ötürü sansüre uğramış, bir dönem giriştiği şiddetli tartışmalardan ötürü sürgüne yollanmış ve tutuklanmıştır. Sürgün dönüşünde siyasete atılmış ve son Osmanlı mebusan meclisinde İzmir mebusu olmuştur. Bu esnada *Yeni Gün* gazetesi'ni çıkarmaya başlamıştır. Kurtuluş savaşı yıllarında *Anadolu'da Yeni Gün* adıyla çıkardığı gazete ile halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Bu gazeteyi 1924 yılına kadar çıkaran Nadi, aynı yıl Cumhuriyet gazetesinin neşrine başlamıştır. Nadi, bu gazetenin hükümet gazetesi veya yayanlı bir gazete olmadığını belirtmiş ve 1945 yılına kadar bu gazetennin baş yazarlığını yapmıştır. Yine 1945 yılında Muğla milletvekilliği sırasında Cenevre'de hayata gözlerini yummuştur. *Artemiz, İhtilal ve İnkılâb-ı Osmanî, Ankara'nın İlk Günleri, Ali Galip Hadisesi, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyânlar, Çerkez Ethem Kuvvetlerinin*

vizyonunu benimsemiş, yazılarını bu motto ile kaleme almıştır. Cumhuriyet gazetesindeki söz konusu yazısı da 1928 yılında yayımlanmıştır. Vehhâbîlerin Kuveyt ve Irak'a olan taaruzlarını konu alan bu yazı, Ma'an isimli bir şehirde Vehhâbîlerin yaptıkları bazı manevralardan bahsetmektedir. Hicaz Demiryolu'nun bulunduğu Ma'an kenti, Osmanlı birlikleri için önemli bir geçiş noktasıydı. Bunun farkında olan Vehhâbî kuvvetler, bu bölgede özellikle demiryolu çevresinde çeşitli taaruzlar gerçekleştirmekteydi. Söz konusu yazıda İngiliz kaynaklardan alınan bilgiler ışığında Vehhâbîlerin bu manevraları hakkında bilgiler verilmektedir. İngiliz basının dikkatini ziyadesiyle çeken Vehhâbîlerin söz konusu akınlarının Londra basınında çokça malumatları mevcuttur. Bu malumatları barındıran basın organlarından biri de Times'tır. Times'ın Bağdat muhabirinin aktardıklarına göre, Vehhâbîlerin Arabistan akınları düzenli birlikler ve planlı akınlar değildir. Times gazetesinde Vehhâbî akımları için istikrarsız ve dengesiz nitelmesi yapılmıştır. Times muhabirinin aktardıklarında dikkat çeken husus ise, Hicaz'ın Vehhâbî kuvvetlerinde eline geçmesinin müsebbibi Suud ailesidir. Muhabir, Abdulaziz b. Suud'un kılıcının kuvveti sayesinde Hicaz'da otorite sağlandığının aaltını çiiizzmiştir. Öyleki muhabir, Suud ailesini bu topraklar için üst düzey bir otorite olarak görmektedir.¹⁹⁶

Yazının ilerleyen satırlarında Vehhâbîlerin ortaya çıkış tarihleri ve itikatları hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Buna göre Vehhâbîlerin akideleri İslam akidesinden başka bir şey değildir. Aradaki ufak nüanslar da Vehhâbîlerin girişirleri tevil faaliyetlerinden ileri gelmektedir. Bu hususta Vehhâbî ulemasından bir zatın sözlerine yer veren yazıda, ulemanın sözleri de aktarılmıştır.

İhaneti, Mustafa Kemal Paşa Samsun'da, Kurtuluş Savaşı Anıları gibi bir kısmı ölümünden sonra yayımlanan eserleri de mevcuttur. Daha detaylı bilgi için bkz: Ferhat Eroğlu, *Yunus Nadi*. (Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2021); Pelin Böke, *Yeni Gün'den Cumhuriyet'e Yunus Nadi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994.

¹⁹⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Asrî Esliha ile Mücehhez Azîm Bir Vehhâbî Kuvveti 'Meân' Havalisinde Manevra Yapmaktadır" (08 Mart 1928), 4 Basım, 1.

Ulemanın bu görüşünü aktaran yazı, Vehhâbîlerin resim konusundaki tutumlarını örnek olarak vermiş ve XX. yüzyılda Vehhâbî düşüncenin canlanmasına en büyük katkının İhvan olduğunu ifade etmiştir. Yazıda Vehhâbî düşüncenin ve İhvanın Kur'an'ı Kerim'i Muhammed b. Abdulvehab'ın tefsir ettiği şekliyle yorumladıklarını ifade etmektedir. Vehhâbîlerin İslamı uygulama konusunda son derece şiddet gösterdiklerini ifade eden yazıda son derece hasta bir kimsenin ibadetlerini yerine getirmediğinde çeşitli cezalar alacağı ifade edilmiştir. Vehhâbîlerin gözünde İslam hükümlerini uygulamayan, ehli küfrdür. ¹⁹⁷

Yazının ilerleyen kısımlarında da İbn Suud'un fikirleri ve Vehhâbî zihniyet hakkında bazı küçük örnekler verilmiş ve bu örneklerle Vehhâbîler ve İbn Suud'un zihin yapısı, İslam ile paralellikleri somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda yer alan söz konusu bu yazı, Cumhuriyet döneminin henüz başlarında kaleme alınmıştır. Görülmektedir ki, İngiltere çeşitli şekillerde destekledikleri Suud ailesi ve dolayısıyla Vehhâbî kuvvetlerini bölgeden çekilmesine/ çekilmiş görünmesine rağmen hâlâ desteklemekte ve bu konuyla kapsamlı şekilde ilgilenmektedir. Vehhâbî akidenin şiddeti ve Kur'an-ı Kerim'i tefsir etme metodu dâhil çok çeşitli açılardan Vehhâbîleri tanımlamaktadır. Aynı zamanda bu yazı gösteriyor ki Batı yalnızca Hicaz ve çevresi ile değil, tüm Orta doğu'yu yakından takip etmektedir. Bunu söz konusu yazıda Mısır kökenli İhvan hareketi ile Vehhâbî düşüncüyü paralel kabul edilmesi ve Vehhâbîliğin yanı sıra İhvan hakkında da çeşitli bilgiler verilmesinden anlayabiliyoruz.

¹⁹⁷ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Asrî Esliha ile Mücehhez Azîm Bir Vehhâbî Kuvveti 'Meân' Havalisinde Manevra Yapmaktadır", 1.

Vakit Gazetesinde Yayımlanan “Vehhâbilik Bir Rönesans Mıdır?” Başlıklı

Yazı

Vakit gazetesi, ilk olarak 15 Mayıs 1875 tarihinde Diyarbakırlı Filip Efendi tarafından yayımlanmaya başlamıştır. İstanbul'da yayın hayatına başlayan Vakit gazetesinin başyazarlığını ise Kemalzâde Lastik Said Bey üstlenmiştir. Çalışmamızda yer bulan “Vehhâbilik Bir Rönesans Mıdır?” başlıklı yazı ise Latin harfleriyle kaleme alınmış bir makale olup 1929 yılında yayımlanmıştır.

Söz konusu yazı “Bundan sonra Rönesansı kum tepelerinin ardından değil, zeplin ve tayyarelerin pençeleri ardından beklemeliyiz” şeklinde çarpıcı bir giriş cümlesi ile başlamaktadır. Yazı öncelikle Abdulaziz İbn Suud’un söz konusu tarihte Hicaz’ın reisi olduğundan bahsetmedir. İbn Suud’un rakibi İbn Reşid’tir. Bu zaman zarfında İbn Suud ile İbn Reşid arasında yaşanan çatışmalar sonucunda İbn Suud, rakibini mağlup ederek mağlup ederek Reşidilerin merkezi Hail’i ele geçirmiştir. Yazıda Vehhâbilik ve gelişi hakkında çok kısa durulduktan sonra Muhammed b. Abdulvehhâb sonrası Vehhâbiliğin gelişimi hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Verilen bilgilerden biri şudur:

“Muhammed bin Abdulvehhâb’ın vefatından sonra yerine, emir Muhammed bin Suud geçmiştir. Mahiyetinde neşir ve irşat gibi bir vazife mündemiç bulunan Vehhâbiliğin başına bir de cismani kuvvete filen sahip bir İmam geçince, Vehhâbîler derhal tecavüze koyulmuşlardır.”

198

Mehmet Fuat, yazısında Vehhâbiliğin İslam’ı ilk dönemlerdeki saf hâline ulaşmak gibi bir hedefinin olduğuna değinir. Ayrıca Batı’da Vehhâbiliğe çokça kıymet verildiğini ve üzerine konuşulduğu da yazıda belirtilen bir diğer önemli husustur. Sünusilik ve Babilik gibi İslam’ı olduğundan çok farklı yorumlayan akımların Vehhâbilikten hâsıl olduğunu iddia edenler

¹⁹⁸ Mehmet Fuat, “Vehhâbilik Bir Rönesans Mıdır?”, *Vakit Gazetesi* (21 Aralık 1929), 4292 Basım, 10.

mevcuttur. Bu verilen bilgiler neticesinde, Batı'nın Vehhâbîliği İslamiyet için bir Rönesans yani "hayırlı bir doğuş" olarak addettikleri belirtilmektedir. Ayrıca bazı Arap aydınları da Vehhâbîliği heyecanla karşılamaktadır. Mehmet Fuat, Arap aydınlarının Vehhâbîliği akıldan ziyade hisleriyle yorumladıklarını söylemektedir. Aslında Arap münevverleri, Vehhâbîliğin kendisinden değil İbn Suud'un kuvvetli şahsiyetinden etkilenmektedir.¹⁹⁹

Mehmet Fuat, Vehhâbîlik ile İslam'ın arasından bazı benzerlikler kurmaktadır. Yine çölde meydana gelen Vehhâbîliğin ortaya çıkması, Hz. Muhammed'in İslam'ı tebliğ vazifesine benzetilmektedir. Mehmet Rauf, Vehhâbîliğin ve İslam'ın kılıç ile yayıldığını söylemektedir. Hem Vehhâbîliğin hem de İslam'ın insanları esaretten kurtarma gibi ereklere olduğunu belirten Mehmet Fuat, bu durumların Araplar'ın gururunu okşayan haller olduğunu söylemektedir. İleriki satırlarda Mehmet Rauf, Vehhâbîliğin İslam'a göre daha cazip olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Vehhâbîlik, bid'atları söküp atmak istemesi bakımından İslam'dan daha cazip bir yerde olduğunu belirtir. Ancak Mehmet Fuat bir sonraki cümlesinde Vehhâbî düşüncenin bazı durumları abes karşılamasını akılla da kavranabileceğini ve bunun için Vehhâbîliğe gerek olmadığını da ifade etmektedir. Tüm bunların akabinde Mehmet Fuat, Vehhâbîlik için "temeli çürük bir esasa dayandığı" sonucuna varmaktadır. Mehmet Fuat, İslamiyet'in Rönesans'ını Vehhâbîlikten bekleyenlerin olduğunu söylemektedir. Ancak kendisi bu dönüşümün Vehhâbîlik temelli olmayacağını savunmaktadır. Mehmet Fuat, bundan sonraki peygamberin kum tepelerinin ardından değil, zeplin veya teyyarenin ardından çıkacağına savunan kısımda olduğunu belirterek yazısını tamamlamaktadır.²⁰⁰

Vakit gazetesinden yer alan Mehmet Fuad'ın bu yazısında ilk göz çarpan husus Vehhâbîlikten bahsedilirken mezhep nitelemesinin yapılmamasıdır. Vehhâbîlik, Mehmet Fuat'ın bu yazısından tarihsel bir süreç olarak ele alınmış ve Vehhâbîlik bu bağlamda

¹⁹⁹ "Vehhâbîlik Bir Rönesans Mıdır?", 10.

²⁰⁰ "Vehhâbîlik Bir Rönesans Mıdır?", 10.

tanımlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın son bulduğu yıllarda dâhi Vehhâbilik konusunun üzerinde yazılar yazılan bir konumda olması, bu konunun ehemmiyetini gözler önüne sermektedir. Söz konusu yazıda Vehhâbilik için Rönesans gibi bir dönüşümün müsebbibi olarak addedilmekte, üstelik İslam ve İslam peygamberi ile Vehhâbilik ve üstlendiği misyon paralel görülmektedir. Mehmet Fuad'un söz konusu bu yazında da görülüyor ki, Batı'nın düşünceleri aynı şekilde Türk ve İslam düşünce yapısına yön vermektedir. Aynı şekilde genç Türkiye Cumhuriyeti'ndeki aydın yazarlar, Batı'yı yakından takip ettikleri kadar Vehhâbiliğin köklerini araştırmak gibi bir faaliyete girmemişlerdir.

Akşam Gazetesi'nde Yayınlanan “Vehhâbiler Kuveyt Üzerine Yürümeye Başlıyor” Başlıklı Yazı

Çalışmamızda yer verdiğimiz diğer bir gazete yazısı ise Vehhâbî kuvvetlerin Kuveyt üzerine yaptığı harekâtı konu alan Akşam gazetesi yazısıdır. Akşam gazetesi hem Osmanlı Dönemi'nde hem de Cumhuriyet Dönemi'nde yayınlanmaya devam etmiştir. Günümüzde de yayın hayatını sürdüren Akşam gazetesi, Necmettin Sadak, Kazım Şinâsi Dersan (1891-1964), Falih Rıfkı Atay (1894-1971) ve Ali Naci Karacan (1896-1955) tarafından 20 Eylül 1918 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Akşam gazetesi, 1924 yılında Fransızca olarak, *Akcham* ismiyle yayın yapmıştır. Sonraları yazar kadrosunda birtakım değişiklikler olmuş ve Kazım Şinâsi Dersan başyazarlık görevini üstlenmiştir. Harf Devrimi ile gazetenin yarısı Osmanlı Türkçesi ile yarısı da Latin harfleri ile yayınlanmıştır.²⁰¹

Çalışmamıza konu olan yazı ise Akşam gazetesinde 1928 yılında kaleme alınmıştır. Anonim olarak basılan bu yazı, gazetenin ilk sayfasında yerini almıştır. Yazıda Vehhâbî kuvvetlerin bölgeye akınlar düzenledikleri esnada tütün kullanırken yakaladıkları Irak halkının

²⁰¹ Alpay Kabacalı, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Sanayii* (İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık, 1998); Tahsin Yıldırım, “Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 1 (Haziran 2009), 297-298; Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası, 1991), 15.

katlinin vacip olduğu hükmünün verilmesi üzerinde durmuştur. Yazar, kaleme aldığı yazısında bölge halkının Vehhâbî kuvvetler tarafından kılıçtan geçirildiği haberini vermiştir. Vehhâbîlerin bölgede yaptığı bu katliamdan sonra İngiliz kuvvetleri Vehhâbîleri takip etmiş ancak Vehhâbîlerin bu faaliyetleri İngilizler bunun önünü alamamıştır.²⁰²

Bu yazıda yazar, Vehhâbîlerin mensup olduğu kabile hakkında da bilgiler verilmiştir. Yazar, Vehhâbîlerin Beni Mutayr kabilesi²⁰³ denilen gayet vahşi ve mutaassıp bir kabileyeye mensup olduğu bilgisini vermektedir. Sonraki satırlarda yazar Londra merkezli ve dünyaca ünlü olan *Reuters*'ten aldığı bilgileri okuyucularına aktarmaktadır. *Reuters*'in haberine göre, Şerif Faysal komutasındaki Vehhâbî kuvvetiler, İngilizler 'in hakimiyeti altında bulunan Kuveyt'e yaklaşmıştır. İngilizler de bu akını karşılamak için yeni bir savunma hattı kurup akabinde Vehhâbî kuvvetleri püskürtmek için harekete geçmişlerdir. Ardından yazar Irak ve çevresinin tarih boyunca Batı ile Doğu arasında bir köprü vazifesi gördüğünü anlatmıştır. Bu nedenden ötürü şiddetli çarpışmalara da sahne olmuştur. Bu defa da Irak'ta son derece feci ve kanlı bir çarpışma vuku bulacaktır. Yazıda bahsedilen diğerk husus da Vehhâbî kuvvetlerin gücüdür. Irak haricinde Vehhâbî kuvvetler Hicaz bölgesinde resmen terör estirmiş ve bölgedeki yerel yöneticileri silip süpürmüştür. Yazıda bahsedildiğine göre Vehhâbî kuvvetler bölgede Arap kökenli tüm güçleri sindirmiş ve sıradaki hedefe, yani İngilizlerin elindeki Kuveyt ve Irak'a yönelmişlerdir.²⁰⁴

Yazıdan anlaşıldığı üzere Vehhâbîlerin Irak'a saldırılarının sebebi bu bölge halkının tütün kullandığı bilgisidir. Tütün, keyif verici madde olmasından ötürü Vehhâbîlerin haram kategorisinde değerlendirdiği bir maddedir. Bu nedenle tütün kullanan kişilerin dine aykırı işler yürüttüğü hükmü verilmiş ve derhal katledilmesi gerektiği kararı alınmıştır. Bu örnekte de

²⁰² *Akşam Gazetesi*, "Vehhâbîler Kuveyt Üzerine Yürümeye Başlıyor" (Şaban 1346), 1.

²⁰³ Beni Mutayr kabilesi, Medine yakınlarında Hicaz bölgesinde ortaya çıkan bir Arap kavmidir. Necid bölgesinde bulunan birçok kavinden biri olan Beni Mutayr kabilesi, kuvvet ve cesaretiyle nam salmıştır.

²⁰⁴ *Akşam Gazetesi*, "Vehhâbîler Kuveyt Üzerine Yürümeye Başlıyor".

görüldüğü üzere, Vehhâbî zihniyeti gayet sert ve tekfirci bir tutum içerisindedir. İbn Abdulvehhâb, küfür, haram, mekruh kavramları arasındaki farklı ortadan kaldırarak katı ve sert bir anlayışla çoğu durumu haram olarak nitelemiştir.²⁰⁵ Bunun sonucunda da korkutma ve uyarı olmaksızın, Vehhâbî zihniyetin getirdiği gereklerden ötürü kaideye uymayanın katli vacip sayılmıştır. İbn Abdulvehhâb'ın mekruh görülen fiilleri dahi haram kısmına alması, şirk kavramının anlamını ve muhtevasını genişletmesinden ötürü olabilir. İbn Abdulvehhâb'a göre ameller imanın bir parçası olmaktan öte, tevhidin de bir parçasıdır. İslam düşüncesinde insanı İslam inancı dışına çıkaran yegâne fiil şirk kabul edilirken İbn Abdulvehhâb şirkin sınırlarını genişleterek gelenek içerisinde mekruh veya nahoş dahi sayılabilecek fiilleri şirk kapsamında değerlendirmiştir. Bu durum da İslam dairesi dışına çıkmayı kolaylaştırdığı gibi kişiyi kafir/inkârcı konumuna sokmuş, kanını helal hale getirmiştir.

1.4. Vehhâbîlik'le İlgili Telif Edilen Eserler

1.4.1. Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'inde Vehhâbîlik

Vehhâbîlik konusu, Osmanlı literatüründe üzerinde çokça tartışmalar yapılmış bir konudur. Basın yayın organlarının yanı sıra bağımsız eserler veren mütefekkirler de Vehhâbîlik konusu üzerinde çokça durmuşlardır. Vehhâbîlik ile ilgili kalem oynatan yazarlardan biri de Ahmet Cevdet Paşadır.²⁰⁶ Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı döneminde yaşamış önemli tarihçilerden biridir. Devlet ile alakalı muhtelif işlerin içinde bizzat bulunmuş ve yakından takip

²⁰⁵ Ebru Koçak, *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbîliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, 462.

²⁰⁶ Ahmet Cevdet Paşa, 1822 (h. 1238) yılında doğmuş ve 1895 yılında (h. 1312) vefat etmiştir. Yaşamı boyunca Osmanlı Devleti'nde önemli mevkilerde yer almıştır. Bunlardan bazıları Encümen-i Daniş azalığı, İstanbul'da müderrislik, Meclis-i Ali-i Tanzimat azalığı, Adliye Nazırlığı, Maarif Nazırlığı gibi nazırlıklar ve Sadrazam vekilliği bu görevlerden bazılarıdır. Ayrıca Ahmet Cevdet, devletin resmi vakanüvisliğini de yapmıştır. Asıl olarak Ahmet Cevdet'in adının duyulması, Mecelle'yi yazan komisyonun başkanlığını yapması ile olmuştur. 1868-1876 yılları arasında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye veya kısa adıyla Mecelle, İslam özel hukuk kuralları kodeksidir. Osmanlı Devleti, son yarım yüzyıllık tarihinde Şer'i mahkemelerde hukuki dayanak olarak bu kuralları baz almıştır. Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında yazılan bu hukuk kuralları kodeksi, İslam coğrafyasında özel hukuk alanında yapılan ilk çalışmadır. Bu nedenle sadece Osmanlı Devleti için değil, tüm İslam hukuk literatürü için büyük önem taşımaktadır. Kaleme aldığı bazı eserler, şunlardır: *Kavaid-i Osmaniye*, *Tezahir-i Cevdet*, *Maruzat*, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, *Huliisat'ül Beyan fi Te'lif'il-Kur'an*. Daha detaylı bilgi için bk.: Osman Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *AÜİF Dergisi* XIV (1966), 221-233; Cevdet Kudret, *Ahmet Mithat*, (Ankara : Türk Dil Kurumu, 1962).

edebilme imkanına sahip olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Ahmet Cevdet'in Vehhâbilîği tepkisiz karşılaması düşünülemez. Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet* adlı 12 ciltlik eserinde Vehhâbilîği ve bu düşüncenin ortaya çıkış sürecini ele almış, bu konuda düşüncelerini dile getirmiştir. Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet* adlı eserinde 1774 yılından 1853 yılına kadar olayları anlatır. Bu yıllar da Osmanlı tarihinin dönüm noktası olan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile yine Osmanlı devleti açısından çok önemli olan 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar olan dönemi ihtiva etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın Vehhâbilik başta olmak üzere çeşitli konularda çok mühim fikirleri vardır. Bu nedenle Osmanlı mütefekkirleri Vehhâbilik ile ilgili çalışmalarında ve düşüncelerinde Ahmet Cevdet Paşa'yı merkeze alan bir yaklaşım sergilerler.

Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*'te Vehhâbilik konusunu irdelemeye 5.ciltte başlamaktadır. Öncelikle Arabistan ve çevresinde meydana gelen olayları ele alarak konuya giriş yapmaktadır. Arabistan'da ortaya çıkan olayları, Cezzar Ahmet Paşa'nın ve dolayısıyla Osmanlı'nın bu bölgedeki faaliyetlerini, Fransa ve diğer devletlerin bu olaylardaki rollerinin neler olduğunu değerlendirmektedir. *Vekayi'-i Arabistan ve Ahvâl-i Cebel-i Lübnan* ve *Ahvâl-i Medine-i Münevvere ve Haleb ve Vak'a-i Timur* olarak başlıklandırılan bu bölümlerde Ahmet Cevdet, konuları kronolojik olarak ele almaktadır. Ayrıca salt bilgi aktarmayıp kendi fikirlerini de belirtmektedir.²⁰⁷

Ahmet Cevdet Paşa, yine beşinci ciltte nihayet Vehhâbilik konusuna giriş yapmıştır. *Vehhabilerin Zuhûr-ı Mukaddimât-ı Fesâdâtı* başlığı altında konu hakkındaki fikirlerini belirtmeye başlayan Ahmet Cevdet, öncelikle Muhammed b. Abdulvehhab'dan bahsetmiştir. Ahmet Cevdet, Vehhâbîlerden bahsederken İbn Abdulvehhab için “ne idüğü belirsiz şahıs” nitelmesini yapmaktadır. Öncesinde Arap Yarımadasında gerçekleşen olaylarda Vehhâbîlerin ne tür roller üstlendiğinden bahseden Ahmet Cevdet, Vehhâbî sorunun ortaya çıktığı sırada

²⁰⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (Dersâadet : Matbaa-i Osmaniye, 1309), C. 5, 327- 343.

Timur adında bir aşiret reisinin de bölgede bazı sorunlar çıkardığından bahsetmektedir. Timur, Milo aşiretinin iskânbaşısıdır, günümüz ifadesiyle aşiret reisi, aşiretlerin her türlü ihtiyacını bilen ve gidermeye çalışan zat konumundadır. Ancak bir süredir hayli güçlenmiş ve bu gücünü devlete karşı kullanmaya, eşkıyalık yapıp halka zulmetmeye başlamıştır. Timur'un Rakka ve Diyarbakır'da çıkardığı karışıklıklardan faydalanan Vehhâbî güçler, Lahsa taraflarında faaliyetlerinin iyice arttırmaya başlamışlardır. Ancak Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın müdahalesiyle Timur'un askerleri dağılmış ve Bük adlı bir yere sığınmıştır. Timur böylece gücünü yitirmiş ve Osmanlı güçleri Timur'un peşini bırakmamışlardır. Ancak bu esnada Vehhâbî kuvvetleri Bağdat'ta bazı yerleri tutmak suretiyle yağmaya başlamışlardı. Cezzar bu bölgeye asker sevk etmek istediye de askerleri kuvvetlerin önemli kısmı Timur olayı için görevlendirildiğinden dolayı gerekli kuvvet toplanamamıştır.²⁰⁸

Vehhâbîlerin bu faaliyetlerini görüşmek ve Vehhâbî kuvvetlerin daha fazla güç toplayarak Hicaz'ı ele geçirmelerini önlemek amacıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Dönemin sadrazamının da özel bir mektup ile fikirlerini belirttiği bu toplantıdan tatmin edici bir sonuç çıkmamıştır. Üstelik toplantıya katılan bazı kimseler durumdan haberdar olduklarını, bu toplantının yersiz bir kuruntu sonucu toplandığını ifade etmişlerdir. Toplantıdan çok çeşitli fikirler çıkmış, Vehhâbîlik ve bu düşüncenin siyasi, dini, toplumsal boyutları detaylıca tartışılmıştır.²⁰⁹

Ahmet Cevdet, kitabında ek olarak verdiği kısımda Vehhâbîlik ve Vehhâbîlik düşüncesinin nasıl ortaya çıktığını kaleme almıştır. Bu mezhebin inanç akidelerinden bahsetmiş ve bu akideleri maddeler halinde özetlemiştir. Ahmet Cevdet, bu olayın Arap Yarımadasında çok çabuk yayıldığını belirtmektedir. Henüz olayın en başında, Abdulhamid Han döneminde ortaya çıkan bu olay üzerinde çok durulmamış ve sürekli üzeri kapatılmaya çalışılmıştır.

²⁰⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, 341.

²⁰⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, 345-346.

Meşveret meclisleri toplandığında bu olayı gereği gibi araştıran, eleştiren kimse olmamış Vehhâbîler Kadızadeliler'e benzetilmiştir. Ahmet Cevdet, Vehhâbîlik ile ilgili değerlendirmelerini bu ciltte bitirmiştir. Konu ile alakalı değerlendirmelerine yedinci ciltte devam etmiştir.²¹⁰

Ahmet Cevdet, Vehhâbîlik konusuna eserinin yedinci cildinde *Lahsâ Vukû'âtı* başlığı altında incelemeye devam etmiştir. 1211 yılında Lahsa'da gerçekleşen olayda, Vehhâbîler iki yüz kadar muteber alimi idam etmiş, Kutayf ve Acired'in tüm toprakları Vehhâbî güçlerinin eline geçmiştir. Bu olay üzerine Osmanlı Devleti harekete geçmiş ve Bağdat'da bulunan Ali Paşa'yı görevlendirmiştir. Ali Paşa komutasındaki Osmanlı güçlerinin bölgeye sevki sırasında meydana gelen sıkıntılardan bahseden Ahmet Cevdet, on bin kadar deveden dokuz bininin sevk esnasında telef olduğu bilgisine de eserinde yer vermiştir. Ayrıca sevk sırasında çekilen su sıkıntısı, askerlerin bölgeye ulaşmasının zorluğu hakkında çeşitli bilgiler vermiştir.²¹¹

Ahmet Cevdet Paşa, eserinin yedinci cildinin ilerleyen sayfalarında, *Mezheb-i Vehhâbî'nin Keyfiyyet-i Zuhûrî ve İntişârı* başlıklı kısımda Vehhâbî düşüncenin ihdası ve Ehli sünnete karşı konumundan bahsetmiştir. Ahmet Cevdet, Vehhâbîliğin Ehli Sünnet düşüncesine muhalif bir mezhep olduğunu söylemiştir. Ahmet Cevdet, Vehhâbî düşüncenin ortaya çıktığı Necid bölgesiyle alakalı şu bilgileri vermiştir:

“Ol vakit Necid Urbânı zulemât-1 cehl' ve nâ-dânî içinde kalarak kendülerinde İslâm'ın yalnız resmi ve îmânen hemân bir ismi kalub merkûmun sözlerini red ve kabule mihekk olacak ma'lumât olmadığından kimi Şâm-ı Şerîf'de tahsil-i ulûm itmiş ulemâdan bir zat olduğu cihetle sözüni kabûl ider ve kimi tâbi oldukları mezheb-i Hanbeli'ye muhalif görünmek hasebiyle ana Müseylemetu'l-kezzâb nazarıyla bakar imiş.”²¹²

²¹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 6, 347.

²¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 7, 99-100.

²¹² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 7, 282.

Ahmet Cevdet, bu sözleriyle aslında Vehhâbiliğin bölgede birden ortaya çıkmadığına dikkat çekmiştir. Bu bölgede daha önce Müseylemetü'l-Kezzâb (öl.12/633), Secah, Tuleyhau'1-Esedî gibi peygamberlik iddiasında bulunan kimseler olmuştur. Yani bu bölge halkının dine değişik yönlerden bakma durumu yeni bir olay değildir. Ahmet Cevdet Paşa, bu minvalde, Osmanlı Devleti'ni ve devlet adamlarını ağır eleştirilere tâbi tutmaktadır. Ahmet Cevdet, altıncı cildin ilgili bölümünde de bu mezhebin ortaya çıktığı dönemde kimse layıkıyla eleştiride bulunmamış ve araştırmalar yapılmamıştı. Aynı durumu bu kısımda da ele alan Ahmet Cevdet, zaten bölgenin ilk zamanlardan beri sorunlu itikadî görüşlere sahip olduğunu, ancak bu durumun göz önünde bulundurulmadığını belirtir. Osmanlı uleması ve devlet yetkililerinin eleştiriye tâbi tutmuştur.²¹³

Ahmet Cevdet Paşa, ilerleyen kısımlarda Vehhâbiliğin itikadî görüşleri üzerinde durmaktadır. Ayrıca Ahmet Cevdet, Vehhâbîlik ve Muhammed b. Abdulvehhab ile ilgili kaleme alınan eserleri ve bu eserlerde ulemanın bu mezhebe yönelik tavırlarını da ele almıştır. Ahmet Cevdet, bu eserlerden oldukça geniş şekilde bahsetmektedir. Söz konusu eserlerden bazıları Ahmed Kabani, Süleyman b. Abdülvehhab, Süleyman bin Muhammed bin Sehim gibi isimlerin reddiyeleridir. Ahmet Cevdet, bu o reddiyelerden yola çıkarak Vehhâbîlerin inanç ve itikatlarına dair meseleleri tartışmıştır²¹⁴

Ahmet Cevdet, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in Vehhâbîlik açısından önemi üzerinde özellikle durmuş, bu iki ismi uzun uzun tartışmıştır. Ahmet Cevdet, bu iki önemli alimin, Vehhâbî akidesinde öne çıkan türbe ziyaretleri, şirk, bidat gibi konular hakkındaki fikirlerini belirttikten sonra Vehhâbî düşüncede bu inançların nasıl yorumlandığını açıklar. Ahmet Cevdet'e göre İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in fikirleirinde yanlış noktalar mevcuttur. İbn Abdulvehhab, bu yanlış kısımları düzeltip güncelleyerek ele almamıştır. Aksine bu yanlış

²¹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, 282-283.

²¹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, 284-287.

kısımları abartarak yeniden ele almış hatta bazı noktalarda İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in fikirleri içinde olmayan kısımlar ortaya atarak ifrat ve tefrit noktasına ulaşmıştır. Bu durum doğal olarak tekfirci bir anlayış ortaya çıkarmıştır. ²¹⁵

Ahmet Cevdet Paşa, eserinin ilerleyen kısımlarında Vehhâbiliğin siyasi boyutuna değinmiştir. Ahmet Cevdet Paşa, Muhammed b. Suud'un siyasi amacı hakkında da bazı malumatlar vermiştir. Bu malumatlar arasında Muhammed b. Suud'un Vehhâbiliğe olan desteğinin nedeni de vardır. Ahmet Cevdet'e göre Muhammed b. Suud, bu "yeni mezhebi" Arap Yarımadasında hükmetmek için kullanmıştır. Yani dini açıdan pek bir amacı yoktur. Ayrıca Vehhâbiler, ortaya çıktıkları zaman zarfında tüm siyasi stratejilerini dikkat çekmemek üzerine kurmuşlardır ve bunu da başarmışlardır. Osmanlı Devleti de yeterince iç ve dış sorunu olduğu için Vehhâbileri fark edememiştir. Ahmet Cevdet, bu duruma sitemkâr ve hayretle yaklaşmaktadır. İslam'ın doğduğu bu kutsal yerlerde yeni ve sapık bir mezhebin ortaya çıkması, gözden kaçacak bir durum değildir. Bu olay ortaya çıktığında tüm ulema ve devletin bu duruma eğilmiş ve çözüm üretiyor olması gerekiyorken bu konunun arka plana atılmasını Ahmet Cevdet hayretle karşılamaktadır. ²¹⁶

Ahmet Cevdet, farklı başlıklar altında Vehhâbilik konusunu işlemeye devam etmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Vehhâbilik siyasi bir harekettir. Bu hareketi destekleyen kimseler, güç elde etmek amacı ile Vehhâbiliği desteklemişlerdir. Ahmet Cevdet, Osmanlı mütefekkirleri içerisinde müstesna bir yere sahiptir. Bu nedenle onun kaleme aldığı eserler ve fikirleri hem yaşadığı dönemde hem de günümüzde önem arz etmektedir. Vehhâbilik konusunda fikirleriyle de diğer mütefekkirleri etkilemiştir. Vehhâbilik konusunu işleyen tüm mütefekkirlerin temel aldığı isim Ahmet Cevdet olmuş ve Ahmet Cevdet'in Vehhâbilik düşüncesine göre

²¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 7, 288-290.

²¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 7, 300-303.

konumlandırılmışlardır. Sonuçta ise tüm düşünürler son tahlilde Ahmet Cevdet Paşa'nın düşüncelerine dönmektedirler.

1.4.2. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam'ında Vehhâbî Meselesi

Vehhâbîlik konusunu ele alan bir diğer Osmanlı mütefekkeri de Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi'dir ²¹⁷. Filibeli Ahmet Hilmi, bu eserinde iki cilt şeklinde yayınlamıştır. İlk kısımda tarih, din, felsefe gibi konularda umumi bilgiler vermekte, bazı filozofların din tasniflerini değerlendirmektedir. Ayrıca tarihin, hurafe ve öykü ile farkını ele alan Ahmet Hilmi, sonraki kısımlarda dinleri tasnif ederek bunların kritiğini de yapmaktadır. İkinci ciltte ise İslam Tarihi'ne tam bir giriş yaparak Hz. Peygamber sonrası dönemi mercek altına almıştır. Ancak esas Ahmet Hilmi bu eserini Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği Dozy'nin (ö.1300/1883)²¹⁸ eserine yönelik bir eleştiri olarak kaleme almıştır. Filibeli yeri geldikçe

²¹⁷ Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, M. 1865 / H. 1281 yılında doğmuş ve 19 Ekim 1914 tarihinde ölmüştür. Bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Filibe şehrinde dünyaya gelen Ahmet Hilmi, memleketine nispetle "Filibeli" olarak anılmıştır. Osmanlı Devleti'nde çeşitli memuriyet vazifeleri üstlenmiştir. Bir ara Fizan'a sürülmüş ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'a dönmüş ve burada İkdâm, Tasvîr-i Efkar gazetelerinin yayın kadrolarında yer almıştır. Ayrıca Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi matbaasını kurmuş ve burada kendi dergisinin muharrirliğini yapmıştır. Filibeli, bir ara Darülfünun' da felsefe müderrisliği de yapmıştır. Eserlerinde Ahmet Hilmi'nin bu felsefi ve tasavvufî yönleri de açıkça görülmektedir. Filibeli, çok gayretli ve üretken bir yazardır. Öyleki, çeşitli dergilerde fikir yazı yazmış, kendisi de birkaç mizah ve fikir yayını çıkarmıştır. Mütefekker'in bazı önemli eserleri şunlardır: *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür?*, *İki Gavs-ı Enâm*, *Â-mâk-ı Hayâl*, *Akvâm-ı Cihan*, *Tarih-i İslâm*. Daha detaylı bilgi için bk.: Ahmet Hilmi, *İslâm Târîhi (Hz Peygamber'de Zamanımıza Kadar)*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974); Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, (İstanbul: Eskin Matbaası, 1979) C.1, 11-26.

²¹⁸ Reinhart Pieter Anne Dozy, 1821 yılında Hollanda'nın Leiden kentinde doğmuş ve 1883 yılında 30 Nisan 1883'te Leiden'de ölmüştür. Dozy henüz lise yıllarındayken edebiyata ilgi duymuştur. Bu sayede üniversitede İslam edebiyatıyla tanışmış, akabinde Arapça el yazmalarını incelemiş ve Arapça öğrenmeye başlamıştır. Hocasının tavsiyesiyle şark tarihi üzerine araştırmalar yapmaya başlamıştır. Doktora döneminde Endülüs kaynaklarına yönelerek "Arap Kaynaklarına Göre Abbâdiler" başlıklı çalışmasıyla doktorasını bitirmiştir. Endülüs tarihi ve edebiyatı ile daha yakından ilgilenmek için İspanyolca öğrenmiş ve İspanyol tarihçilerinin çalışmalarını incelemiştir. Bu çalışmalarda bazı yanlışlar bulan Dozy, bu eserle yeniden düzenlemek ve yeni bir tarih yazmaya karar kılmıştır. Aynı zamanda Şark yazmaları bölümünde müdür yardımcılı yapan ve bu bölümdeki ilgili eserleri katologlama faaliyeti yürüten Dozy, yine aynı yıllarda Leiden Üniversitesi genel tarih kürsüsünde yardımcı profesör olarak atanmıştır. Dozy, iyi derecede Almanca, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca, Latince, Arapça bilmekte; aynı zamanda belli başlı bazı Sami dilleri üzerinde de çalışıp bu dilleri inceleyecek kadar aktif bir düşünüdür. Önemli eserlerinden bazıları şöyle sıralanabilir: *Dictionnaire Détaillé Des Noms Des Vêtements Chez Les Arabes*, *Dissertatio De Institutis Arabum Erudiendae Juventutis*, *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*, *Spanish Islam*. Daha detaylı bilgi için bkz: Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tarih-i İslamiyet*. (Kahire : Matbaa-i İctihad, 1908); Reinhart Pieter Anne Dozy, *İslam tarihi*. (İstanbul : Gri Yayınevi, 2006); Ahmet Zahid Özcan, *Spanish Islam Eseri Bağlamında Dozy'nin Endülüs'e Yaklaşımı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

Dozy'ye ve eserine göndermeler yaparak geniş bir pencereden İslam Tarihine bakmaya çalışmıştır.

Filibeli Ahmet Hilmi, Vehhâbilik ile ilgili düşüncelerini eserini yedinci bahsinde kaleme almıştır. “Vehhâbililer ve Bazı Teşebbüsler” şeklinde başlıklandırılan bu bölümde, Nadir Şah ve ittihad arzuları, şikayetler ve yanlış çareler, Sultan Mahmud'un inkılabı, Vehhâbililerin zuhuru, Vehhâbilik ve Protestanlık gibi alt başlıklar açmıştır. Bölümün en başlarında İslam dünyasının içinde bulunduğu durum betimlenmiştir. Sonrasında ise çalışmanın konusunu oluşturan bölüm, yani Filibeli'nin Vehhâbilik ile ilgili düşünceleri yer almaktadır.

Filibeli Ahmet Hilmi, İran ve Vehhâbilik özelinde, Ortadoğu'da yaşanan mezhep çatışmaları üzerinde durmuştur. Nadir Şah'ın tahta geçmesiyle oluşan gergin ortam ve bu dönemde meydana gelen çatışmalardan bahsetmiştir. Bu çatışmaların ise mezhep ihtilafıyla had safhaya ulaşmıştır. Filibeli, hâli hazırda bulunan bu çatışmaları ortadan kaldırmak için ne gibi girişimler yapıldığını sıralamış ve bunları değerlendirmiştir.²¹⁹

Filibeli, son asırlar din ve mezhep adına ortaya çıkan hareketin Vehhâbilik olduğunu belirtmiştir. Bu mezhep, önceleri alelâde konuşmalarla üstü kapatılan bir mevzu iken sonraları üzerinde çokça durulan ve mahiyeti anlaşılan bir konu haline gelmiştir. Özellikle Avrupalı araştırmacılar ve oryantalistler Vehhâbiliğin üzerinde çokça durmuşlardır. Filibeli, bu konuda Avrupalı araştırmacıların Vehhâbilik ile Protestanlık arasında ilişki kurduğunu belirtmektedir. Kurulmaya çalışılan bu benzerlik, bazen hayalperestlik ve zorlama benzetmelerin ötesine gitmezken, bazen de Türklere ve Müslümanlara olan düşmanlığın bir sebebidir. Filibeli, Vehhâbilik ve Protestanlık arasında hiçbir benzerliğin olmadığını bilhassa belirtmektedir. Dozy'nin de bu benzetmeyi yaptığını belirten Filibeli, bunun sebebi olarak Dozy'nin Türklere ve İslam'a olan düşmanca tutumunu göstermektedir.²²⁰

²¹⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Târihi*, (Hz. Peygamber'de Zamanımıza Kadar), C.2, 572-575.

²²⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Târihi* (Hz. Peygamber'de Zamanımıza Kadar), C.2, 576.

Filibeli Ahmet Hilmi, Dozy'nin söylediği Luther'in Hristiyanlık karşısında kıyamının Muhammed b. Abdulvehab'ın durumuna benzerliğini kabul etmemektedir. Bunun bir sebebi, Vehhâbîliğin çok yerel kalmasıdır. Protestanlık Hristiyanlıkta büyük bir çatlak oluşturmuştur. Ancak Vehhâbîliğin İslam'da bu denli büyük bir yorum farkı ortaya çıkardığını söylemek mümkün değildir. Diğer bir sebep ise, Vehhâbîliğin bir "put kırıcı" olarak ortaya çıkmasıdır. Tevessüle ve idollere asla yer vermeyen Vehhâbîliğin, bir put dini olan Protestanlığa benzetilmesi mümkün değildir. "Vehhâbîlik, İslam 'protestanizminin' put kırıcılarıdır."²²¹

Ahmet Hilmi, Dozy'nin Vehhâbîlik ile ilgili akidevi konuları bakışını da eleştirmektedir. Dozy, mezhebin esas akidelerine bakmak yerine hiç ehemmiyeti olmayan kısımlarına değinmiş ve ısrarla bu noktalar üzerinde durmaktadır. Filibeli, Dozy'nin bu bakış açısı için, sığ ve cehaleti ortaya çıkaran bazı fikirler demektedir. Dozy'nin bu görüşleri, en cahil bir Müslümanda bile yoktur. Ayrıca Dozy, Karamita ve Vehhâbîlik hakkında da bazı fikirler ortaya koymuş ve Filibeli bu konuya da değinmiştir. Dozy, Karamita ve Vehhâbîliğin çok farklı olduğunu ifade etmektedir. Dozy Vehhâbîlerin, Karamita'nın dokuz asır evvel yaptığı gibi Haccı tasdik etmeme ve engel olma gibi bir durumları olmadığını belirtmektedir. Ancak Dozy, ilerleyen satırlarda Vehhâbîlerin de tıpkı Karamita gibi, hacca engel olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştır. Tek fark, Vehhâbîler Hac yapmaya engel olan müstehcen durumlarda hac yapılmasını yasaklamış ve ısrar edenlere de karşı çıkmış, Hac ibadetini yapmalarına müsaade etmemiştir.²²²

İlgili başlığın sonlarına doğru Filibeli Ahmet Hilmi, Dozy'nin Protestanlık ve Vehhâbîlik arasında kurmaya çalıştığı benzerliği şu şekilde çürütmeye çalışmıştır:

"Protestanlık, en medeni ve terakkiperver bir muhit de zuhur etmiş "Müfrit bir terakki hatvesi'dir. Bu mezheb'in bütün ruh ve düsturları ve katolik mezhebinin razı olamayacağı

²²¹ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Târihi (Hz. Peygamber'de Zamanımıza Kadar)*, C.2, 578.

²²² Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Târihi (Hz. Peygamber'de Zamanımıza Kadar)*, C.2, 579-580.

derecede terakki ve tekamülü câmidir. Vehhâbîlik ise, en bedevi, en idi bir cehalet muhitinde meydana gelmiş "Müdhiş bir irtica hatvesi'dir. İki mezheb'in saikleri arasındaki büyük fark nazar-ı itibare alınırca ıslahat ve sadelik talebi hususundaki benzerliklerinin ne kadar sathi olduğu tezahür eder. Protestanlık, müzeyyen ve mutantan ve manasız alayış derecesine çıkarılmış merasimi ve binaları (bazı mezheplerinde) tenkid ediyorsa da bu, çirkin ve bayağı, bediiyatı seven ruhun, hissiyatını tahrik edemeyecek kadar âdi binaların mabed ittihazı fikriyle müsavi değildir. Protestanlık, resmi ruhbanîyetin cehil ve israf aleyhinde kıyam etmişti. İslam'da ise ruhbanîyet olmadığından Vehhâbîliğin böyle bir davası olamaz. O vakit en ileri bir memleket olan Almanya'nın, daha az ileri olan İspanya'ya rehberlik etmesi ve ıslahat yolları göstermesi mantikî ve tabîdir. Lâkin henüz bedevilik halinde kalan Necid' in medeni İslam âlemine rehberliği tasavvur edilebilir mi?"²²³

Ayrıca Filibeli, Vehhâbîliğin oluşmasını sağlayan fikir insanlarının dinî değil siyasî amaç güttüklerini, Protestanlık için ise salt dinî bir emel olduğunu belirtmektedir. Filibeli, eserinde bu siyasî noktaları açıklamaktan kaçınmaktadır. Bunun nedenini ise, eserin siyasî bir eser olmadığı şeklinde açıklamıştır.²²⁴

Filibeli, bölümün bundan sonraki kısmında Vehhâbîliğin oluşum sürecini anlatmış, bu mezhebin oluşmasında katkısı bulunan tüm fikir insanlarını detaylı bir şekilde açıklamıştır. Son olarak ise Vehhâbî isyanı tarihsel olarak açıklamış, ardında da Vehhâbîliğin akidelerini sıralamış ve bunları açıklamıştır.²²⁵

Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre, Avrupalı düşünürler ve oryantalistler Protestanlık ve Vehhâbîlik arasında bir benzerlik olmadığını bilmekte, ancak olayın siyasî boyutu gereği iki konu arasında ısrarla münasebet kurmaya çalışmaktadırlar. Filibeli, bu durumu Dozy'nin

²²³ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Târihi (Hz. Peygamber'de Zamanımıza Kadar)*, C.2, 580-581.

²²⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Târihi (Hz. Peygamber'de Zamanımıza Kadar)*, C.2, 581.

²²⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Târihi (Hz. Peygamber'de Zamanımıza Kadar)*, C. 2, 581-612.

eserini baz alarak açıklamaya çalışmış ve Ahmet Cevdet Paşa gibi olayın siyasi boyutunu üzerinde özellikle durmuştur.

1.4.3. Vakanüvis Süleyman İzzî “Târîh-i İzzî” Adlı Eserinde Vehhâbîlik

Osmanlı tarihçiliği bakımından XVIII. ve XIX. Yüzyıllar, oldukça hareketli ve önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemde vakanüvislik kurumunun oldukça etkin olduğu görülür. Vakanüvisler, hem olayları gözlemleyip yazıya aktarma görevi üstlenmiş, hem de çağdaş oldukları diğer vakanüvislerin eksik bıraktığı kısımları tamamlamışlardır. Bu sayede olaylar kesintisiz bir şekilde kayda alınması sağlanmıştır. Vakanüvislik, devletin ayrıcalıklı bir hizmeti olarak değer görmüştür. Bu nedenle bu hizmete memur olanların olayları sağlıklı bir bakış açısıyla değerlendirmesi için devlet vakanüvislerden hiçbir şey esirgemez, hatta birçok gizli hususlar hakkında onlara haber verilirdi. Sultan III. Selim devrinde bu kurumun ıslahı yoluna gidilmiştir. Sultan Selim, 1791 yılında rikap vakanüvisi olarak görevlendirdiği Edip’ten ciddi davranıp dalkavukluk yapmadan, açık ve objektif bir şekilde olayları kaleme almasını istemiştir. Ayrıca Sultan Selim, “esrar-ı devlettir” denilerek olayların Edip’ten saklanmamasını emir ve tembih etmiştir.²²⁶

Vakanüvislik kurumu, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemi yitirmeye başlamıştır. Her ne kadar Sultan III. Selim bu kurumu ıslah etmeye çalışsa da bu faaliyetler pek karşılık bulmamıştır. III. Mahmut’un dahi çabaları ve ıslah girişimleri de sonuçsuz kalmış, resmi tarih yazıcılığı bu dönemde giderek gözden düşmüştür. Bunun en önemli sebebi olarak gazeteciliğin Osmanlı coğrafyasında gelişmeye başlamasıdır. Resmî yayın organı Takvim-i Vekayi’nin yayın hayatına başlaması, ayrıca çeşitli yayın organlarında meydana gelen birçok gelişme de vakavünislik kurumunun gözden düşmesinin önemli nedenleri arasındadır. Bu

²²⁶ Necdet Öztürk, *İmparatorluk Tarihinin Kalemler Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî’den Ahmed Refik’e)*, 152-154.

neticeler ışığında vakanüvislik önemi kaybederek tarihe karışmıştır. XX. yüzyılın başlarında Abdurrahman Şerif Efendi, son Osmanlı vakanüvisti olarak tarihe yerini almıştır.²²⁷

Tüm bunların akabinde Süleyman İzzî²²⁸, Osmanlı Devleti'nde resmî tarih yazıcılığının son zirve yaptığı dönemde, XVIII. yüzyılda vakanüvis görevini üstlenmiştir. Daha önce de üzerinde durulduğu üzere, İbn Abdulvehhâb ve İbn Suûd arasında 1745'te yapılan antlaşma sonrasında Vehhâbîliğin gelişimi başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde bu tarihte vakanüvislik görevini yürüten Süleyman İzzî'nin yazdıkları bizler için oldukça önem taşımaktadır.

Izzî tarihinde göze çarpan ilk husus, eserinde üslubu olmaktadır. Süleyman İzzî, seleflerine göre nispeten sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Babinger, İzzî'nin dilinin çok ağır ve ağıdalı olması hasebiyle diğer vakavünüslerden hoş olmayan bir biçimde ayrıldığını ifade etse de²²⁹ Vehhâbîlik ile ilgili kısımda kullandığı dil, nispeten anlaşılırdır. Süleyman İzzî, Vehhâbîliği çok büyük bir tehdit olarak görmemektedir. Bu nedenle eserinde Vehhâbîlerin sapık bir topluluk olduğunu, Vehhâbîliği de ibret alınacak ve İslam dairesi dışında bir oluşum olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle uzun uzadıya tahlillere girmemiş, "kıssadan hisse" düsturuyla hareket ederek bilgileri aktarma yoluna gitmiştir.

²²⁷ Necdet Öztürk- Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemler Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî'den Ahmed Refik'e)*, 193-196.

²²⁸ 1745'te (h. 1157) İstanbul'da doğmuş, 1753'te (h. 1165) hacdan dönerken vefat etmiştir. Süleyman İzzî, devlete ve yönetim kadrosuna oldukça yakın olan bir ailede dünyaya gelmiştir. Kabiliyeti ve babasının desteğiyle Divanihümayun kâtibi olarak devlet hizmetine girmiştir. Sonraları da devlet kadrolarında çeşitli mevkilerde görev yapmıştır. Süleyman İzzî'nin en önemli görevi olan vakavünüsliğe getirilmesi ise Subhî Mehmet Efendi'nin görevden affını istemesiyle olmuştur. Reüsülküttap Mustafa Efendi, bu işi yapabilecek kimseleri araştırmış ve yazıya olan kabiliyeti, ailesinin seçkin bir zümreden olması ve eğitimi hasebiyle Süleyman İzzî'yi göreve layık görmüştür. Süleyman İzzî, 30 Temmuz 1158'de (h. 1 Recep 1158) vakanüvislik görevine getirilmiş ve Subhî Mehmet Efendi'nin bıraktığı yer olan 1157 muharremi başından (15 Şubat 1744) itibaren yazmaya başlamıştır. 1753 yılında hacca gitmiş ve döndüğünde teşrifâtçılık görevine devam etmiştir. Ancak 1755 yılında gittiği hac yolculuğunda vefat etmiştir. Mezarı bugün İstanbul'da Eyüp Nişancılar semtinde bulunmaktadır. Süleyman İzzî'nin bazı önemli eserleri eserleri: *İzzi Tarihi, Belgrad'ın Geri Alınışına dair Risalesi, İzzî Divanı*. Daha detaylı bilgi için bkz: İzzi Süleyman Efendi, *İzzi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752): (inceleme metin)*. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019); Necdet Öztürk, *İmparatorluk Tarihinin Kalemler Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî'den Ahmed Refik'e)*; Feridun Emecen, "Süleyman İzzî" (İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2001); Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982), 314-315.

²²⁹ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 315.

Süleyman İzzî, iki cilt olarak kaleme aldı eserinin ilk cildinde 1744-1747 yılları arasındaki olayları anlatmıştır. İkinci ciltte ise 1748-1752 yılları arasındaki olayları kaleme almıştır. Eserin 1162 (1748/1749) yılının vukuatlarında bahsedilen bölümünde Mekke Emîri Şerif Mes'ûd b. Saîd'in Vehhâbilerle ilgili İstanbul'a verdiği bir bilgidен bahsedilmektedir. İzzî'nin ifadesine göre e Mekke Emîri Şerif Mes'ûd b. Saîd, İstanbul'a resmî bir yazı göndermiştir. Yazıda, doğu yönünden Uyeyne'de dört hak mezhebe aykırı görüşler ileri süren Muhammed b. Abdulvehhab adında bir kimsenin ortaya çıktığını, bu kişi hakkındaki bilgilere Mekke'ye gelen hacılar aracılığıyla ulaştığını ve bu kişinin insanları inançlarından saptırdığını haberi verilmiştir. Ayrıca Mekke Emîri Şerif Mes'ûd b. Saîd bu konuda ne gibi önlemler alınabileceğine dair Mekke ulemasının çeşitli fetvalar verdiğini söylemiştir. Mekke Emîri Şerif Mes'ûd b. Saîd, yazısında İstanbul'u önleme davet etmektedir. İstanbul'dan Şerife verilen cevapta ise bu kişiyi bu faaliyetlerinden vazgeçirilmesi emri verilmiştir. Eğer Abdulvehhab bu konuda ısrarcı olursa zor kullanılmalıdır. İzzî, *Tarih'inde* bu olaydan bahsetmektedir.²³⁰

Süleyman İzzî Efendi'nin eserinde İstanbul'un Mekke Emîri Şerif Mes'ûd b. Saîd'e cevabı dışında, Vehhâbiliğe dair çok mühim bilgiler yoktur. Bunun sebebi olarak da, daha önce değindiğimiz gibi Vehhâbiliğin tam olarak algılanamaması ve henüz siyasî veya dinî bir tehdit olarak görülmemesi olabilir.

İzzî, eserinde sadece Vehhâbiliğe veya İstanbul'a odaklanmamış Osmanlı coğrafyasındaki tüm olaylara ve konulara yer vermiştir. Resmî tarih yazıcılığı görevi gereğinde dönemin coğrafyasında meydana gelen tüm olayları kaleme almıştır. Süleyman İzzî Efendi'nin vakavünislik yaptığı dönem, Osmanlı devletinin büyük karışıklar içerisinde olduğu bir dönemdir. Bu nedenle İzzî, tek konuya veya bölgeye odaklanmayıp Osmanlı ülkesinde gerçekleşen tüm olayları tüm yönleriyle anlatmaya çalışmıştır.

²³⁰ İzzî Süleyman Efendi, *Tarih-i izzî*. (İstanbul : Raşid Ve Vasıf Efendiler Mat., 1784); İzzî Süleyman Efendi, *İzzi tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752, 821)*.

1.4.4. Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin “Şânîzâde Târihi” Adlı Eserinde Vehhâbîlik

18.yüzyılda, yani Vehhâbîliğin ortaya çıkıp gelişmeye başladığı dönemde vakavünlük yapan bir diğer önemli müellif Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'dir. ²³¹ Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, yazdığı *Târih* eserini *Âsım Târihi*'ne zeyl olarak kaleme almıştır. Şânîzâde, eserinde 1808-1821 yılları arasında gerçekleşen olaylardan bahsetmektedir. Kitap II. Mahmud'un cülus tarihi olan 28 Temmuz 1808'den başlamak üzere yazmıştır. Şânîzâde'nin bu önemli eseri daha sonra dört cilt halinde basılmıştır.

Şânîzâde Mehmed Efendi'nin eserinde ilk olarak dikkati çeken nokta, başvurduğu kaynaklardır. Şânîzâde Mehmed Efendi, görüp duyduklarının ve kendisine iletilen olayların yanı sıra resmî belgeleri de kullanmıştır. Ayrıca Şânîzâde Mehmed Efendi, kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini de ayrıntılı şekilde incelemiş, Avrupa'daki neşredilen gazete ve dergilere de kaynak olarak başvurmuştur. Bunun haricinde, Şânîzâde Mehmed Efendi'nin eserinde kullandığı dil oldukça anlaşılırdır. Bunun sebebi olarak da yaşadığı dönemde meydana gelen sadeleşme hareketleri gösterilebilir.

²³¹ Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin ne zaman doğduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, bazı araştırmalar neticesinde 1184 (h.1771) olarak kabul görmüş, 5 Ağustos 1826'da (h. 1 Muharrem 1242) ölmüştür. Varlıklı bir ailenin üyesi olarak İstanbul'un Ortaköy semtinde bir yalıda doğmuştur. Halıcıoğlu Mühendishanesi ve Süleymaniye Tıp Medresesi'nde eğitim görmüştür. Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, ileri görüşlü ve öğrenmeye fevkalde açık bir düşüncededir. Bunu Şânîzâde'nin Arapça ve Farsçanın yanında Rumca da öğrenmiş, bu sayede hem tıp hem mühendislik tahsilini tamamladığını görüyoruz. İleriki dönemlerde müderrislik ve kadılık görevlerini yürüten Şânîzâde, 27 Kasım 1819'da (h. 9 Safer 1235) Mütercim Âsım Efendi'nin vebadan ölmesi üzerine vakavünlüğe tayin edilmiştir. İlerleyen dönemlerde, Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi Sultan II. Mahmud'un gözünden düşmüş ve azledilmiştir. Bu sırada gerçekleşen Vak'a-yı Hayriye olayı neticesinde, Bektaşîliğe karşı alınan tedbirler neticesinde, Şânîzâde'nin de Bektaşî olduğu ileri sürülmüştür. Bunun akabinde Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi 15 Haziran 1826'da (h.9 Zilkade 1241) arpalığı olan Tire'ye sürülmüştür. Bir süre sonra da burada vefat etmiştir. Önemli eserleri arasında *Şânîzâde Tarihi*, *Hamse-i Şânîzâde*, *Tenbîhât-ı Hükümrân bâ-Ser'askerân* gibi eserleri zikredilebilir. Daha detaylı bilgi için bkz.: Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi : (1223-1237/1808-1821)*, (İstanbul : Çamlıca Basım Yayın, 2008), C.I-II; *Hekim Şanizade Ataullah : 1771-1826*. (Kayseri : Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1989); Çetin Aykut, *Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2001); Advıye Rabia Çipiloğlu, *Şânîzâde Mehmed Atâullah ve Divanı* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005).

Şânîzâde Mehmed Efendi, eserinin birinci cildinde bulunan Vekayi-i Sene Erba'in ve 'İşrin ve Mi'eteyn ve Elf başlığı altında Hicrî 1240 yılında geçen olaylardan bahsederken değinmiştir. Bağdat'tan gelen habere göre, Fırat Nehri üzerinde Vehhâbî kuvvetleri ile Bağdat Valisi Süleyman Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri arasında bir çatışma yaşanmıştır. Şânîzâde'nin ifadesine göre Vehhâbî kuvvetleri Osmanlı karşısında başarı elde edememiş ve dağılmıştır.²³²

Şânîzâde Mehmed Efendi, eserinde Mehmed Ali Paşa ve oğlu Tosun Paşa'nın Vehhâbîler üzerine ordu göndermek için İstanbul'u bilgilendirmesi ile ilgili bilgiler de vermektedir. Yine Mehmet Ali Paşa'nın bu dönemde Vehhâbîlerle olan mücadeleleri, Dir'eye üzerine yapılan saldırı hazırlıkları, Hicaz'da Mehmet Ali Paşa'nın ve oğullarının Osmanlı emri dahilinde yaptığı faaliyetler de Şânîzâde'nin eserinde bilgi verdiği olaylar arasındadır.²³³

Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, eserinde Vehhâbîler ve faaliyetleri hakkında Dersaadete ulaşan resmî belgelere de yer vermektedir. Aynı zamanda 1334 yılında Dir'eye'nin yeniden Osmanlı güçlerinin eline geçmesi ve Abdullah b. Suud'un Mısır'a, oradan da İstanbul'a gönderilerek idam edilmesi ve bu süreçte yaşanan bilgilere de eserinde yer vermiştir. Şânîzâde Mehmed Efendi, Vehhâbîlerin Hicaz'da yağmalar yapıp bu bölgedeki halk üzerindeki baskılarını ve kutsal emanetlerin durumu hakkında bilgiler vermiş, Dersaadet'in bu konudaki tutumuna da eserinde yer vermiştir.²³⁴

Vakanüvislerin yazdıkları eserler, ilgili dönemde meydana gelen olaylar ve bu olaylarda ismi geçen şahısları öğrenmek açısından oldukça elzem kaynaklardır. Şânîzâde'nin bu eseri de Vehhâbîlik tarihi açısından en önemli eserler arasındadır. Ancak her vakavinüs gibi Şânîzâde

²³² Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi: (1223-1237/1808-1821)*. (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008) C. I, 253-254.

²³³ Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi* C. I, 524-526, 691.

²³⁴ Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, C.I, 298, 634.

Mehmed Efendi de eserinde düşüncelerine yer vermemiş, olayların fotoğrafını çekip önemli hususları hakkında yazılar yazmakla yetinmiştir.

2.Yazılarda Vehhâbîliğin Ele Alınışı

2.1.İsimlendirme Meselesi

Bir mezhebi tanımlamak için kullanılan isimlerin veya kavramların hangi anlamı ifade ettiği, kimler tarafından ve ne amaçlı kullanıldığı soruları, bir Mezhepler tarihçisi için mühim mühim sorulardır. Bu soruların cevaplandırılması için yapılan araştırmalar neticesinde ulaşılan hususlar, bir mezhebin tamamlayıcı parçalarından en önemlisi olan isimlendirme konusu açısından büyük önem arz etmektedir. Araştırmaya konu olan mezhebe bu ismin verilmesinin nedeni, karşıladığı mana, mezhebi isimlendirme sürecinde etkili olan şahısların mezhep üyesi olup olmadığı gibi hususların analizi oldukça önemlidir.²³⁵ Çalışmamızın mutelif yerlerinde Vehhâbî konusunun isimlendirme konusu hakkında bazı bilgiler verilmişti. Bu başlık altında, çalışmamızda incelenen yazılarda Vehhâbîlik hangi isim veya nitelendirmelerle ele alınmış, Osmanlı coğrafyasında mütefekkirler Vehhâbîliği nasıl adlandırmış veya nitelendirmiş gibi konular üzerinde durulacaktır. Öncelikle genele bakmak ve yazılarda mütefekkirlerin beyan ettiği fikirleri anlamlandırmak, fikir hadise irtibatını koparmamak ve şahıslar üzerinde derinleşmek adına Osmanlı döneminde Vehhâbîlik konusunda isimlendirmenin nasıl yapıldığı oldukça önemlidir. Zira, Kalaycı'nın da belirttiği gibi Mezhepler Tarihi alanında araştırma yapan biri için öncelik sözcüklerde değil bağlamdadır. Söz, kendi bağlamına oturtulmadığı sürece doğru anlaşılabilir, doğru açıklanamaz.²³⁶

Muhtelif kaynaklar incelendiğinde *Vehhâbî* kavramının en erken dönemde kullanıldığı yerin Mısırlı Tarihçi Abdurrahmân el-Cebertî'nin (ö.1237/1822), 1220/1805 yılında kaleme aldığı *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* isimli eseri olduğu görülebilir. Daha sonra ise

²³⁵ Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu (Sempozyum)", (ts.), 397.

²³⁶ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 47.

1229/1814 yılında Hicaz bölgesine gelen John Lewis Burckhardt'ın 1246/1831 yılında yayınladığı *Notes on Bedouins and the Wahabys* adlı eserinde Vehhâbilik ile ilgili bilgiler alındığı kaydedilmiştir.²³⁷

Muhammed b. Abdulvehhâb tarafından ortaya atılan Vehhâbilik fikrinin, ilk çıktığı dönemlerde Osmanlı'da “Şeyh Necdî ve avâneleri” şeklinde anılmışlardır. Vehhâbilik, zamanla toplumsal tabana yayılma ve toplum tarafından fark edilmesine binaen farklı şekillerle de anılır olmaya başlamıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken şiddet ve aşırılık ile özdeşleştirilen *Hâricî* tanımlamasıdır.²³⁸ Vehhâbîlerin şiddet ve aşırılık içeren faaliyetleri, halkın Vehhâbî zihniyet ile bir paralellik kurmasına sebebiyet vermiştir. Halkın Vehhâbilik için *Hâricî* adlandırması yapması şiddet içeren faaliyetler sergilemelerinin yanı sıra, fikirlerini sergileme hususunda oldukça fazla aşırıya kaçmaları, merkezî idare ile anlaşamayıp isyan halinde olmaları ve fikirlerinin kabul ettirme sürecinde halkın üzerinde kurdukları baskı etkili olmuştur. Vehhâbîler ise kendilerini *Muvahhidûn*, *Ehlü-Tevhîd* ve *Ehlü'd-Dîn*, gibi isimler kullanarak tanımlamışlardır. Dikkat edilirse bu tanımlamalar bünyesinde tevhid ilkesine vurgu barındırmaktadır. Aynı zamanda tevhid ilkesinin Vehhâbî düşünce için temel kavram olduğunu ve tüm fikirlerin bu ilke önünde şekillendiği, çalışmamızın ilgili kısmında üzerine durulan önemli bir konudur.

Belirtilen isimlendirme faaliyetlerine ve isimlere bakıldığında akla şu soru gelebilir: Neden Vehhâbilik, kurucusunun adına nispetle Muhammediyye ismiyle değil de Muhammed b. Abdulvehhâb'ın babasının ismi olan *Vehhâbî* ismiyle anılmıştır? Bu temel soruya Ebru Koçak, doktora tezinde Muhammediyye isminin muhtemel etki gücünün önüne geçilmesi kastıyla, Vehhâbî isimlendirmesinin mezhep kurucusu olan Muhammed b. Abdulvehhâb

²³⁷ Ebru Koçak, *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbiliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, 33-34.

²³⁸ Mehmet Evkuran, *Sünni Paradigmayı Anlamak: Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 71.

tarafından bilinçli olarak yapıldığını söylemiştir.²³⁹ Koçak'ın bu tespiti, yerinde bir tespittir. Bu tespite ek olarak Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirlerini Muhammediyye adı altında ortaya atması halkın Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirlerine karşı ön yargı hatta tekfire varan bir düşünce ile yaklaşmalarına neden olabilirdi. Çünkü halk İbn Abdulvehhâb'ın fikirlerini Hz. Muhammed'e nispet ettiğini düşünebilir, hatta belki İbn Abdulvehhâb yalancı peygamberlikle dâhi suçlanabilirdi. Bu nedenle Koçak'ın *Vehhâbî* isimlendirmesinin Muhammed b. Abdulvehhâb tarafından bilinçli yapıldığını belirtmesi anlamlıdır.

Vehhâbîlik isimlendirmesi Osmanlı Devleti'nde özetle anlattığımız minvalde yer bulmuştur. İlerleyen zamanlarda, Vehhâbî düşüncenin Osmanlı mütefekkirleri tarafından anlamlandırılıp anlaşılmaya başlandığında ve bu konu üzerine fikir yazıları kaleme alınmaya başlandığında Vehhâbîliğin isimlendirme nitelenme serüveni yeni bir sürece girmiştir. Bu süreç, isimlendirme ile birlikte niteleme, sıfat kazandırma ve betimlemeyi de içinde barındırmaktadır. Bu sürecin detaylanması, şüphesiz Vehhâbîliğin Osmanlı topraklarında mütefekkirler tarafından tanınmış ve belli standartlara yerleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızda ele alınan yazılarda, mütefekkirler Vehhâbîlik için çeşitli tanımlamalar yapmıştır. Bunlardan en önemlileri arasında yer alan Eyüp Sabri Paşa'nın Tercümân-ı Hakikât gazetesinde yayınlanan yazılarında Vehhâbîlik ile ilgili "taife-i bagiyye" adlandırmasını yapmıştır.²⁴⁰ Bu adlandırma da yoldan çıkmış, azmış, asi anlamlarına gelmektedir. Eyüp Sabri Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı, Hicaz'da bulunma sebebinin de devletin kendine yüklediği memuriyet vazifesi olduğu varsayılırsa, Eyüp Sabri'nin bu tarafgir yaklaşımına şaşırılmaması gerekmektedir. Eyüp Sabri Paşa'nın bu yaklaşımı, Ahmet Cevdet Paşa'da da görülmektedir. Osmanlı Devleti bünyesinde görev alan ve Vehhâbîlik hakkında yazılar kaleme

²³⁹ Ebru Koçak, *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbîliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, 32.

²⁴⁰ Eyüp Sabri Paşa, *Târih-i Vehhâbîyân*, 32.

alan hemen hemen tüm bürokrat kesim Vehhâbilik ile ilgili olumsuz tanımlamalarda bulunmuştur. Mezhepler Tarihi açısından bakıldığında bu tanımlamalar, bizi objektif değerlendirmelere götürmemektedir. Çünkü mezhepler veya akımlar, bazı dönemlerde söz konusu mezhebe mensup kişiler tarafından değil, üçüncü şahıslar tarafından kavramsallaştırılmaktadır/ isimlendirilmektedir. Bu nedenle Vehhâbilik konusunu yalnızca bu kimselerin eserlerine bakarak tanımlamak son derece yanlış değerlendirmelere sebebiyet verebilmektedir.

Hususi örneklerde konuya devam edecek olursak, bir diğer tanımlama da Haydarîzâde İbrâhim Efendi tarafından yapılmıştır. İbrâhim Efendi, bir tespitte bulunarak *Vehhâbî* isminin tamamen Muhammed b. Abdulvehhâb tarafından yapıldığını, mezhebin Muhammed b. Abdulvehhâb'ın babası ile hiçbir bağının olmadığını altını çizmiştir.²⁴¹

Bir diğer örnek ise Vehhâbî düşünceye daha ılımlı yaklaşan Zâkir Kadirî (Ugan)'nin Vehhâbilik tanımlaması üzerine verilebilir. Zâkir Kadirî, Tatar asıllı mütefekkindir. Zâkir Kadirî, Vehhâbilik meselesini sınırları içinde doğduğu Orta Asya üzerinden okumuştur. Bu nedenle Zâkir Kadirî'de diğer Osmanlı mütefekkirlerinde görülmeyen bir yaklaşım mevcuttur. Değerli hocam Sönmez Kutlu, bu yumuşak ve nispeten daha rasyonel yaklaşımın Zâkir Kadirî'nin Vehhâbîleri Müslüman ortak paydasında ele aldığını, bu nedenle daha yapıcı ve kapsamlı şekilde Vehhâbilik zihniyetini irdelediğini belirtmiştir.

İncelediğimiz diğer yazılarda Vehhâbilik konusunun ele alınışı ve isimlendirilmesi bahsini açıklamaya çalıştık. Görüldüğü üzere, Osmanlı mütefekkirleri Vehhâbilik ve Vehhâbîler aşırı fikirleri ve İslam'ı yorumlama şekilleri açısından ele alınmış ve sert eleştirilere tâbi tutulmuştur. Buna binaen Vehhâbiliğin isimlendirilmesi/ kavramsallaştırılması da incelenmesi gereken bir husus haline gelmiştir.

²⁴¹ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, "Vehhâbilik -I", *Sebilürreşâd Dergisi* (22 Eylül 1335), 441 Basım, 203.

2.2. Yazılarda Kullanılan Kaynaklar

Muhammed b. Abdulvehhâb fikirleri etrafında şekillenen Vehhâbîlik, zamanla siyasi bir şekle bürünmüştür. Vehhâbîlik fikri ortaya çıktığı dönemde Osmanlı kuvvetleri bu akımı siyasi olarak kısa süreli bastırma da dini olarak bu akım bertaraf edilememiştir. İlerleyen dönemlerde Muhammed b. Abdulvehhâb'ın İbn Suud ile ittifak kurması da bu hareketin siyasi temellerinin atılmasına ve bu fikrin siyasi tarafının daha ağır basmasına sebebiyet vermiştir. İbn Suud ile İbn Abdulvehhâb'ın bu anlaşması analiz edildiğinde, İbn Suud'un dini otorite vasıtasıyla siyasi nüfuzunu genişletme amacı güderken İbn Abdulvehhâb'ın siyasi otorite ile dini nüfuzunu genişletme amacı güttüğü söylenebilir. Yani taraflar arasında karşılıklı bir iş birliği mevcuttur. Bu iki lider bu anlaşmayı uygularken Osmanlı sınırları içinde olduklarından Osmanlı güçleri bu ikiliyi takip etmiştir. İlk zamanlar pek ciddiye alınmayan bu konu zamanla çevresini de tehdit eder hale gelmiş ve Osmanlı Devleti, bu bölgeye yoğunlaşmaya başlamıştır. Ayrıca zamanla bu bölgeden çeşitli haberler alınmaya başlanmış ve mütefekkirler de bu haberlerin üzerine eğilmişlerdir. XVIII. yüzyılın son yarısında bu konu Osmanlı devlet adamlarının ve bu dönemde yaşayan mütefekkirlerin konusu olmuştur.²⁴²

Mezhepler tek bir kişinin etrafında ortaya çıkan sıradan oluşumlar değildir. Bu nedenle mezhepleri tek kişinin fikirleri ve söylemleri bazı alınarak değerlendirilmemelidir. Mezhepler; ortaya çıktığı toplumun siyasi, tarihi, kültürel, askeri ve ekonomik ortamının bir ürünü olarak ele alınmalı, mezhepler ortaya çıktıkları toplumdan soyutlanarak ele alınmamalıdır.²⁴³ Bu açıdan bakıldığında Vehhâbî hareket de yalnız Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirleri ve eserleriyle sınırlı kalmamış, bu fikirler Vehhâbî hareketin ortaya çıktığı dönem ve koşullar da

²⁴² Rifat Türkel, "Osmanlı Vehhâbîlik Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XV/29 (2017), 220.

²⁴³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 28.

içerisine katılarak yeniden yorumlanmıştır. Ayrıca Vehhâbilik, yalnızca dini-siyasi olayları konu alan eserlerin konusu olmamış, tarih kitaplarında da yerini almıştır.

Çalışmamızda yer verdiğimiz kaynaklar ele alındığında, ilk çalışmamızın konusunu şekillendiren dergiler ve gazetelere verilmelidir. Çalışmamızda konu olan dergiler ve gazetelerde kaleme alınan yazılara bakıldığında ise, örneğin Sebîşürreşâd dergisinde yayınlanan eserler ele alındığında, bu derginin yazar kadrosunun da kaynak kritiği açısından sağlam temellere dayandığı söylenebilir. Örneğin derginin yazar kadrosunda olup aynı zamanda Mehmet Akif'in damadı olan Ömer Rıza (Doğrul) bölgede doğmuş ve Arapça ana dili olan biridir. Aynı zamanda bölgede çıkarılan gazetelerde çalışmış ve yazarlık yapmıştır. Bu nedenle pek çok kaynaktan beslenip süreci kendi dilinde takip etmiştir. Yine Sebîşürreşâd'ta yayınlanan anonim yazılarda, Arap kaynakların takibi ve bölgeden haber veren muhabirlerin yanı sıra Batılı muhabirler ve gazeteler de takip edilmiş, bu durum bizzat yazı akışı içinde belirtilmiştir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra çalışmamızda yer alan bazı yazılarda geçen cümleler, Vehhâbiligi hakir görmek amacıyla yanlış bilgiler de vermektedir. Örneğin, Ömer Rıza'nın yukarıda bahsettiğimiz söz konusu yazısında, Muhammed b. Abdulvehhâb için "Necid çobanlarından birisinin oğlu"²⁴⁴ bilgisini vermesi bu duruma misal teşkil etmektedir. Ömer Rıza gibi yıllarca Hicaz'da kalmış ve olayları yakından takip etmiş bir mütefekkirin İbn Abdulvehhâb'ın ailesini tanımaması mümkün değildir. Zira Muhammed b. Abdulvehhâb'ın babası dönemin ünlü âlimlerindedir. Bu yanlışa çalışmamızda bahsettiğimiz bir diğer mütefekkir olan Zâkir Kadirî de bu bilgiyi vermiştir.²⁴⁵ Bunun sebebi olarak da mütefekkirler tarafından Vehhâbî düşüncenin küçük gösterilmesi uğraşı denilebilir. Verdiğimiz bu örnekten çıkarılacak en somut sonuç, çalışmanın muhtelif yerlerinde belirttiğimiz üzere, Mezhepler Tarihi araştırmacısının isimlere,

²⁴⁴ Ömer Rıza, "Vehhâbilik: Tarihçesi ve Umdeleri", *Sebîşürreşâd Dergisi* (h. Safer 1343), 416 Basım, 217-221.

²⁴⁵ Zâkir Kadirî, "Vehhâbiler-I", *Türk Yurdu Dergisi* (Teşrin-i Sani 1340), 2 Basım, 122-125.

şahıslara koşulsuzca bağlı kalarak ve kaynak kritiği yapmadan vereceği bilginin doğruları saptırıcı bir hale gelebileceğidir.

Dergilerde ve gazetelerde yayınlanan yazıların faydalandığı önemli kaynaklardan biri de yabancı basın- yayın araçlarıdır. *Times*, *Reuters*, *Daily Telegraph* gibi önemli İngiliz gazetelerindeki haberler takip edilmiş, ayrıca Mısır basını gibi Orta Doğu'daki kaynaklar da göz ardı edilmemiştir. Bu iki önemli kaynağın yanı sıra Ruslar da bölgeyle yakından ilgilendikleri söylenebilir Zâkir Kadîrî, Osmanlı Devleti'ne etkilerini öğrenebilmek açısından Ruslar'ın da sahada olup bölgeden Rusya'ya çeşitli haberler verdiklerini ifade etmektedir.²⁴⁶ Akşam gazetesinde yayınlanan “Vehhâbiler Kuveyt Üzerine Yürümeye Başlıyor” başlıklı yazıda, *Reuters* gazetesinde bölgeden alınan haberler ve Vehhâbilerle ilgili yabancı basının fikirler ele alınmıştır.²⁴⁷ Sebîlürreşâd dergisinde yayımlanan “Vehhâbiler ve Vehhâbîlik” başlıklı yazıda ise Mısır basının Vehhâbîlik konusu üzerindeki tutumu ve Mısır ulemasının bu konuda fikirleri neler gibi sorular cevaplanmıştır.²⁴⁸ Ayrıca Sebîlürreşâd dergisinin yazar kadrosunda bulunan Ömer Rıza'nın (Doğrul) da Arap basınına bizzat kendi dilinde takip edip bu bölgedeki gazetelerde aktif olarak yazılar yazdığı konusuna da ilgili başlıkta detaylıca değinilmiştir. Basın ve yayın organlarında çıkan yazıların genel İngiliz basınına takip edip bu kaynaklara yöneldiği görülmektedir. Bunun nedeni olarak İngiliz basının bu bölgeye bizzat eğildiği ve tüm yönleriyle olayları takip edip analiz etmesi gösterilebilir. Ayrıca İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda bölgedeki faaliyetleri ve Suud hanedanıyla yakın ilişkileri, yürüttükleri iş birlikleri de Osmanlı basının İngiliz kaynaklara eğilmesinin diğer önemli nedenlerindedir.

Vehhâbîliğin ortaya çıktıkları ilk zamanlarda vakanüvislerin resmî tarih yazıcılığını yürüttüğü dönemlerdir. Bu nedenle vakanüvislik kurumu XVIII. yüzyıl ve XIX. 'ın başlarında oldukça etkin bir kurumdur. Aynı zamanda dönemin padişahları bu kuruma fazlaca önem

²⁴⁶ Zâkir Kadîrî, “Vehhâbiler-II”, 392.

²⁴⁷ *Akşam Gazetesi*, “Vehhâbiler Kuveyt Üzerine Yürümeye Başlıyor”, 1.

²⁴⁸ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Vehhabiler ve Vehhabilik” (h. Rebiülevvel 1343), 24 Basım, 335-336.

vermişlerdir. Bu nedenle vakanüvisler her olayı kayıt altına almaya çalışmış, kendilerinden önceki vakanüvislerin eksik bıraktıkları yerleri tamamlamışlardır.²⁴⁹

Çalışmamızda ele aldığımız mütefekkirler, Vehhâbîliğin geliştiği, faaliyetlerini ve faaliyet alanını maksimum seviyeye çıkardıkları zamanlara bizzat şahitlik etmişlerdir. Olaylar bizzat yaşadıkları tarih ve dönemde gerçekleşmiştir. Bu nedenle olayları bizzat kaynağından görüp fikirlerini kaleme alan müellifler ve mütefekkirler olmuştur. Bunun en bariz örneği Eyüp Sabri Paşa'dır. Eyüp Sabri Paşa, incelediğimiz *Târîh-i Vehhâbiyyân* isimli eserinin son kısmında yanlışları olabileceğini belirterek özür dilemiştir. Çünkü Eyüp Sabri, eserini oluştururken yerli halkın sözlerini, özellikle yaşlı kimselerin tanıklıklarını dinleyip eserine aldığını belirtmiş ve bazı yanlışlarını olabileceğinin altını çizmiştir.²⁵⁰ Çalışmanın ilgili kısmında bu kaynak kritiği ve Eyüp Sabri Paşa'nın kullandığı kaynakların sıhhati ile ilgili çeşitli bilgiler verilmişti. Bu örnek üzerinden hareket edilecek olursa, Eyüp Sabri gibi sahada bulunan birçok mütefekkir bizzat şahit olduğu olayları kaleme almıştır. Ancak mütefekkirlerin bu bilgileri halka yansıtma şekli farklılık göstermektedir. Birçok mütefekkir, Hicaz bölgesine devlet tarafından gönderilmiştir, bölgeye memur olarak atanmışlardır. Bu durumun bir sonucu olarak bölgeye giden kimselerin devletine sadık kimseler olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bundan mütevellit eserlerde devleti yeren ve Vehhâbîliği öven emare çok azdır. Bazı mütefekkirlerin eserlerinde Osmanlı Devleti'ne yöneltilen Vehhâbîliği en baştan hafife alıp takip etmeme eleştirileri olmakla birlikte²⁵¹, genel olarak tam manasıyla objektif bir tutum görmek oldukça zordur. Bu tavrı özellikle Mehmet Âkif'in çalışmamıza konu olan yazısında görmek mümkündür.²⁵²

²⁴⁹ Necdet Öztürk- Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemler Muhafızları*, 152-154.

²⁵⁰ Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbiyan*, 120.

²⁵¹ Bu yaklaşımın görülebileceği eserler için bkz.: Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbiyan*; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (Dersââdet : Matbaa-i Osmaniye, 1309).

²⁵² Mehmed Akif, "Hasbihal", *Strat-ı Müstakim* (h. Cemaziyelevvel 1328), 222 Basım, 91.

Yazılarını bizzat şahit oldukları olaylardan yola çıkarak anlatan diğer bir grup da vakanüvislerdir. Çalışmamızda ele aldığımız vakanüvisler, bizzat bölgeden haber getiren ulaklar veya bölgeden devlete gelen mektup gibi yazılı dokümanları incelemiş ve bu minvalde yazılar yazmışlardır. Çalışmamızın ilgili kısımlarında değinildiği üzere, devlet hiçbir bilgiyi resmî tarih yazıcılığı yapan vakanüvislerden saklamamış, hiçbir bilgiye sansür uygulamamış ve olayın olduğu gibi vakanüvislerin eserlerinde yerini alması sağlanmıştır. Ayrıca anlatılan bilgilerde kopukluk olmaması açısından devletin resmî tarihçisinin ölümü veya görevden azli söz konusu olduğunda derhal farklı bir vakanüvis göreve atanıp bir önceki meslektaşının kaldığı yerden aynen devam etmekteydi. Bu da vakanüvislerin eserlerindeki kaynakların sağlamlığını göstermektedir.²⁵³

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, çalışmamızda ele aldığımız mütefekkirler kaleme aldıkları yazılarında genel olarak bölgeden bizzat haber almış ve bu haberler doğrultusunda yazılarak bilgiler vermişlerdir. Bu nedenle de genel olarak yazarlar ile dönemde meydana gelen olayların tarihleri örtüşmektedir. Mütefekkirler, Osmanlı tarihçiliği anlayışına bağlı kalarak eserlerini kaleme almışlardır. Bu sebepten ötürü mütefekkirlerin neredeyse hepsi Vehhâbîliğin görüş ve düşüncelerini ayrıntılı olarak işlememiş, Vehhâbî hareketin devlete muhalif kısımları üzerinde bilhassa durulmuştur. Bunun akabinde üzerinde en fazla durulan konu Vehhâbîlerin bulunduğu bölgedeki davranışları ve faaliyetleri üzerinde çokça durulmuştur. Bu duruma binaen şu ilkeyi yeniden hatırlamak faydalı olacaktır: Özelde Vehhâbîlik genelde ise tüm mezhep ve akımları anlayabilmek için öncelikle bu oluşumları fikirleriyle temellendiren kimselerin görüşleri ve eserleri incelenmelidir. Daha doğru ve yansız bilgilere ulaşmak açısından bu ilke oldukça önem arz etmektedir.

²⁵³ Necdet Öztürk, *İmparatorluk Tarihinin Kalemlî Muhafızları*, 216.

2.3. Vehhâbîliğin Doğuşunda Etkili Olan Sebepler ve Tarihçe

Osmanlı Dönemi'nde yaşamış mütefekkirler, Vehhâbîliği bizzat anlayıp yorumlamak için bu fikrin nereden geldiğini, hangi koşullar altında olgunlaştığını ve bunun gibi münferit sebepleri öğrenmeye çalışmışlardır. Bundan dolayı Vehhâbîliğin doğuşu hakkında çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir. Mütefekkirlerin Vehhâbîlik ile ilgili öne sürdükleri temel düşünce, Vehhâbîliğin fikrîsel olarak Hanbelilik ve İmam Hanbel ve öğrencisi İbn Teymiyye'nin görüşlerine dayanmaktadır. Bu ortak görüşün akabinde mütefekkirlerin hemfikir olduğu diğer hususlar ise Vehhâbîliğin Hicaz'da ve Muhammed b. Abdulvehhâb tarafından ortaya atıldığı gibi nesnel bilgilerdir. Hem çalışmamızda yer verdiğimiz mütefekkirler hem de hemen hemen Vehhâbîlik konusunda kalem oynatan her araştırmacı bu konularda ortak kanıdadır. Ancak Vehhâbîliğin doğuşunda etkili olan sebepler hususu, mütefekkirler arasında farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Haydarizâde İbrâhim Efendi, Vehhâbîliğin doğuşunda ve gelişmesinde etkili olan sebeplerden en önemlisinin ekonomik hususlar olduğunu ileri sürmüştür. İbn Abdulvehhâb'ın halka oldukça cömert olması, geçim sıkıntısı çeken halk için İbn Abdulvehhâb'ı çok farklı bir noktaya taşımıştır. Meselenin daha teolojik tarafını barındıran bazı iddialar da İbn Abdulvehhâb'ın sıfırdan bir epistemoloji kurmak yerine İbn Teymiyye'nin oluşturduğu epistemolojiye Vehhâbîlik fikrini dayandırmasıdır.²⁵⁴ Bu durum da, Vehhâbîliğin mezhep olarak anılmasını kolaylaştırmış ve Vehhâbî düşünceye bir vizyon kazandırmıştır. Aynı zamanda Vehhâbîliğin gelişmesinin bir diğer nedeni olarak Avrupalı seyyahlar gösterilmiştir. Zâkir Kadirî, Avrupalı seyyahların Vehhâbîlere ve Vehhâbî düşünceye siyasi bir oluşum olarak baktıkları ve üzerinde çokça yazılar yazıp fikir belirttiklerine değinmiştir. Bazı mütefekkirler ise Vehhâbîliğin ortaya çıkması ve gelişmesi meselesine, Vehhâbîliğin ehl-i sünnete karşı olan konumu açısından bakmışlardır. Çalışmamıza konu olan bir diğer mütefekkir Ahmet Cevdet Paşa ise Vehhâbîliğin bölgede ortaya çıkması ve yayılması durumunu asabiyye üzerinden

²⁵⁴ Zâkir Kadirî, "Vehhâbîler-I", *Türk Yurdu Dergisi* (Teşrin-i Sani 1340), 2 Basım, 125-126.

değerlendirmektedir. Cevdet Paşa Vehhâbî hareketin toplumda akis bulmasını ve bölgede çokça tutulmasını kan bağı, intisap ve dini heyecan gibi sebeplerle açıklamaktadır.²⁵⁵ Bu sebeplerin yanı sıra Ahmet Cevdet, Hicaz'ın daha önceleri de yalancı peygamberler ile gündeme gelen bir yer olduğunu, Vehhâbîlik tarzında hareketlerin bu bölgede yayılıp tutulmasının çok da zor olmadığını ifade etmektedir. Bu açıklama, aynı zamanda Vehhâbî hareketin neden dünyadaki diğer akımlara/ hareketlere kıyasla bir bölgeye daha fazla yerleşip tutulduğunu ve uzun ömürlü olduğunu da bize açıklamaktadır.²⁵⁶

Ayrıca tüm mütefekkirler için ortak bir nokta da Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da otoritesinin sarsılması ve zamanla kaybolmasıyla çeşitli fikirler ve akımların bu bölgede zuhur etmesi hususu olmuştur. Bir fikir, bir otorite ve bir organizatör ihtiyaç duyan halk, devletin de topraklarından çekilmesiyle birlikte büyük bir boşlukla baş başa kalmıştır. Yalancı peygamberler, mehdiler, mesihler gibi iddialara çok kolay kanalize olabilen halk²⁵⁷, İbn Abdulvehhâb'ın liderliği, ekonomik refah vaadini, nüfuzunu kabullenmiştir. Bölgede yaşanan bu durumun bir diğer nedeni olarak da, bölgenin ilmî açıdan oldukça hareketli bir bölge olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin himayesi altına girdikten sonra Hicaz bölgesinde bulunan Mekke, Medine, Şam, Bağdat gibi şehirlerde ilim tahsili yapan öğrenciler tahsillerini tamamladıktan sonra şehirlerine geri dönerek burada müderrislik vazifesini üstlenmişler ve Hanbeli öğretinin bölgede yerleşmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin buraya gönderdiği alimler de bölgedeki inanç kültürünü değiştirmişlerdir.²⁵⁸

²⁵⁵ Fatih M. Şeker, "Vehhâbiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/21 (2012), 332.

²⁵⁶ Ebru Koçak, *Osmanlılar Dönemi'nde Vehhâbiliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, 142 ; Fatih M. Şeker, "Vehhâbiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri", 331-332.

²⁵⁷ Daha detaylı bilgi için bk.: Eyüp Öztürk, *II. Abdulhamid Döneminde Bir Mehdilik İddiası* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019); Eyüp Öztürk, "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Mehdilik (Peygamberlik) İddiası: Bosnalı Hafız Abdullah Efendi Olayı", *Toplum Bilimleri Dergisi* VI/11 (2012), 117-128.

²⁵⁸ Selda Güner, "On Sekizinci Yüzyıl Şam'ına Dair Bazı Gözlemler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2011), 137-138.

Vehhâbî hareketin bölgeye yerleşmesi ve yayılması hususunda birçok farklı sebep sayılabilir. Bu sebeplerden biri de, bölge halkının İslam dininden ve itikadından uzaklaşmasıdır. Bu minvalde İbn Gannâm (ö.1225/1810) verdiği bilgide, bölge halkının Vehhâbîliğin ortaya çıktığı zaman diliminde içlerindeki Allah nurunun söndüğünü, Allah'ın kitabına sırtlarını dönüp evliya ve Salihlere taptıklarını belirtmişlerdir.²⁵⁹ Buradan anlaşılmaktadır ki, bölge halkı zaten Vehhâbîlik gibi aşırı fikirlerin ortaya çıkmasına müsait bir ortam arz etmektedir. Ayrıca halkın bu kabullenışı yalnızca bahsettiğimiz bu nedenlerden kaynaklanmamış, Vehhâbîlerin halk üzerindeki baskıcı, aşırı tavrı, tekfirci anlayışı da Vehhâbîliğin doğuşu ve gelişmesi üzerinde oldukça etkili olmuştur.

2.4. Vehhâbî Lider Profili: Muhammed B. Abdülvehhâb ve Muhammed b. Suud

İnsan faktörünün içinde bulunduğu her olgunun hazırlayıcı etkenleri vardır. Tarihsel süreçte ortaya çıkan, belli zaman ve mekânda vuku bulmuş, belli liderler etrafında şekillenmiş olaylar silsilesi incelenirken bu olaylara yön veren liderlerin tarih sahnesine çıkmadan önceki hayat hikayeleri incelenmelidir. Buna göre, herhangi bir toplumsal oluşuma önderlik eden liderlerin, aniden ortaya çıktıkları da düşünülemez. Bu durum Vehhâbî hareket ve bu hareketin lideri Muhammed b. Abdulvehhâb için de geçerlidir. Şüphesiz Muhammed b. Abdulvehhâb'ın Vehhâbîliği bu bölgede tesis etmesinin ardında tıpkı bir peygamber gibi hareket etmesinin rolü vardır. Hatta bu nedenle İbn Abdulvehhâb peygamberlik iddiasında bulunmakla suçlanmıştır.

Dinî, ictimâî veya siyasî her olguyu hazırlayan, toplumu ilgilendire her olguyu hazırlayan bir ortam mutlaka mevcuttur. Vehhâbîliğin tam anlamıyla terimleşmesinin ardında da İbn Abdulvehhâb'ın Huleymila'dan önceki hayatı önemli bir rol oynamaktadır. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın yaşamının bu dönemine dair bilgiler yetersizdir. Ancak elde edilen veriler

²⁵⁹ Ebû Bekr Hüseyin b Gannam en-Necdi el-Ahsai İbn Gannam, *Târîhu Necd* (Beyrut : Dârü'ş-Şürûk, 1985), 11-13.

göstermektedir ki, İbn Abdulvehhâb toplumda etki gücü yüksek, kitleleri peşinden sürüklemektedir. Hatta İbn Abdulvehhâb bir kesim tarafından da kurtarıcı olarak görülmektedir. Buhranlarla dolu bu ortam, İbn Abdulvehhâb'ın bu şekilde lanse edilmesine yol açmıştır. Aslına bakılırsa, otoritesiz kalan toplum bu rolleri belirlemiş ve tanımlamak için uygun figür arayışındadır.

İbn Abdulvehhâb, asabiyet ve kabilecilik hususlarını da son derece işlevsel değerlendirmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın da üzerinde durduğu hususlar biri olan bu konu, çalışmamızda ele alınan mütefekkirler tarafından da üzerinde durulan hususlardandır. Örneğin Haydarizâde, İbn Abdulvehhâb'ın maddi ve manevi olarak ortaya çıkan boşlukları doldurduğu ve nüfuzunu bu yönde arttırdığını ifade etmektedir. Ayrıca Haydarizâde İbrâhim Efendi, Muhammed b. Abdulvehhâb için İslam toplumlarında lider statüsünü taşıyan “Şeyh” sıfatını kullanmıştır.²⁶⁰ Çalışmamıza konu olan bir diğer mütefekkir Zâkir Kadirî ise, Vehhâbîleri bir devlet, İbn Abdulvehhâb'ı da bu devletin başı olarak görmektedir. Bu devlete liderlik edip tüm ihtiyaçları karşılan kişi, İbn Abdulvehhâb olmuştur.²⁶¹ Ayrıca Vakıf gazetesinde Vehhâbîlik üzerine yazısını değerlendirdiğimiz Mehmet Fuad, Vehhâbî hareketin kurucusu İbn Abdulvehhâb'ı Rönesans hareketinin baş aktörü olarak ele almaktadır. Mehmet Fuad, Vehhâbîliği İslamî bir Rönesans addedip Muhammed b. Abdulvehhâb'ı da bu dönüşümü sağlayan ateşli bir lider olarak tanımlamaktadır.²⁶² Mehmet Fuad'ın bu yaklaşımını Sebîlürreşâd dergisinde anonim olarak kaleme alınan “Vehhâbîlerin Emîr Hüseyin'e Karşı Hareketleri” Başlıklı Yazıda da görmekteyiz. Yazar, söz konusu yazıda Vehhâbîlerin İslam

²⁶⁰ Haydarizade İbrahim Efendi, “Vehhâbîlik-III”, *Sebîlürreşâd Dergisi* (h. Teşrin-i Evvel 1335), 443 Basım, s.3-4.

²⁶¹ Zâkir Kadirî, “Vehhâbîler-I”, 125.

²⁶² Vakıf Gazetesi, “Vehhâbîlik Bir Rönesans Mıdır?”, 10.

kaidelerinden vazgeçip dinde reform yaptıkları ve bundan dolayı Muhammed b. Abdulvehhâb'ın da “Müslümanların Martin Luther'i” olduğu belirtilmiştir.²⁶³

Dergi, gazete ve kitaplarda Vehhâbiliğe ilişkin yazılarda siyasi alanda öne çıkan profil ise Muhammed b. Suud'dur. Buna göre İbn Suud'un tüm İslam alemine yönelik bir davet oluşturduğu²⁶⁴ üzerinde durulmakta ve bu hareketin serüveni açısından önemine yer verilmektedir.

2.5. Vehhâbiliğe Nispet Edilen Görüşler

Çalışmamızda ele aldığımız eserlerde yalnızca Vehhâbiliğin doğuşu ve konumu hakkında bilgi verilmemiş, itikâdî görüşleri de kaleme alınmıştır. Yazılarda genel olarak üzerinde durulan husus, Vehhâbîlerin şirk olarak kabul ettikleri davranış ve ibadetlerdir. Türbelerin yıkılması, ağaçların kesilmesi ve şirk sayılabilecek daha birçok faaliyetin sergilenmesiyle birlikte Vehhâbî hareket bölge halkının ilgisini çekmiştir. Ancak bu aşırı davranışlar yazılarına yer verdiğimiz mütefekkirler tarafından eleştirilmiştir. Mütefekkirler tarafından Vehhâbiliğin bu kadar eleştirilmesinin sebebi, bu fiillerin İslam ile herhangi bir bağının olmamasıdır. Sonrasında ise eleştirilerin bir diğer boyutu olan siyasî boyutu karşımıza çıkmaktadır. Bölgede bozguncu faaliyetler yürütmeye başlayan ve bölge halkının huzurunu kaçıran Muhammed b. Abdulvehhâb, bölgedeki devlet otoritesini delmeye çalışmıştır. Muhammed b. Abdulvehhâb, bölgedeki Osmanlı yanlısı aşiretlerle savaşa girişmiş ve bazı aşiretlerin Osmanlı Devlet ile olan bağının kopmasına sebep olmuştur. Bu sebepten ötürü de mütefekkirlerin eleştirisine tâbi tutulmuştur. Bazı mütefekkirler, İslam'ın kılıçla yayıldığı gibi Vehhâbî hareketin de kılıçla yayıldığını, insanlara zorla kabul ettirildiği üzerinde durmuştur. Bu mütefekkirlerden biri de

²⁶³ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Vehhâbîlerin Emir Hüseyin'e Karşı Hareketleri” (h. Cemazielahir 1337), 460 Basım, 215-216.

²⁶⁴ *Sebîlürreşâd Dergisi*, “Vehhâbîlerle Haşimîlerin Mücâdelesi” (h. Teşrînisân 1340), 626 Basım, 30-31.

yazısına yer verdiğimiz Mehmet Fuat'tır.²⁶⁵ Mehmet Fuat Vakıf gazetesindeki yazısında bu fikrini belirtmiştir. Vehhâbîlik onun nezdinde bir Rönesans hareketidir. Bu görüşü bazı Batılı yazarların eserlerinde görmekteyiz. Görüldüğü üzere, Vehhâbî hareketi bazı yazarlar İslam ile bir tutmuş ve İslam'ı Vehhâbîlik üzerinden okumaya çalışmışlardır.

Vehhâbî hareketin bölgeye etkisinden bir diğeri de, Arap milliyetçiliğini tetikleyen bir yönünün bulunmasıdır. Çalışmamızda yer verdiğimiz mütefekkirler, bu konuya direkt olarak vurgu yapmasa da, dolaylı yönden bu durumu anlatmaktadır. Örneğin Sebîlürreşâd dergisinde yayımlanan yazılarda Batılı devletlerin Vehhâbîlik konusuyla çok yakından ilgilendikleri üzerinde durulmuştur. Batılı muhabirlerin bu bölgeye olan ilgisinden bahsedilmektedir. I. Dünya Savaşı döneminde kendini büsbütün hissettiren bu durum, İbn Suud ve İbn Abdulvehhâb'ın anlaşmasıyla nüveleri atılmış bir durumdur.²⁶⁶

Mütefekkirler genel olarak Vehhâbîliğin tarihçesi hakkında bilgi verdikten sonra Vehhâbî hareketin inanç ilkeleri hakkında detaylıca bilgi vermişler ve fikir belirtmişlerdir. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın sistemleştirdiği Vehhâbîliğin inanç akideleri ve bu akideleri topluma benimsetmek için aşırı uygulamaları, mütefekkirler tarafından mercek altına alınmıştır. Haydarizâde İbrahim Efendi, Vehhâbîlerin Şirk olgusu etrafında şekillenen faaliyetlerini değerlendirmiştir. İbrâhim Efendi, Vehhâbîlerin Şirk-i Hafî ve Şirk-i Celî kavramlarını detaylıca açıklamıştır. Ayrıca yazısının ilerleyen satırlarında Vehhâbîliğe göre bidat ve şirk olarak değerlendirilen, İbn Abdulvehhâb'a ve Vehhâbîliğin Tevhid ilkesine aykırı olan şefaât, evliyalara saygı duyma ve kabir ziyaretleri gibi akideleri açıklamış ve bu konudaki fikirlerini de açıkça belirtmiştir.²⁶⁷ Çalışmamızda yazısına yer verilen Zâkir Kadirî de Vehhâbîliğin itikadı ile ilgi açıklamalarda bulunmuştur. Zâkir Kadirî'nin yazılarında dikkat çeken husus,

²⁶⁵ Mehmet Fuat, "Vehhâbîlik Bir Rönesans Mıdır?", 10.

²⁶⁶ Daha detaylı bilgi için bkz.: Yadulla Paşayev, "Vehhâbî ve Arab Milliyetçiliği", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 7 (2007), 157-161; Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhâbî Hareketi ve Etkileri*. (Ankara : Avrasya-Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2001).

²⁶⁷ Haydarizâde İbrâhim Efendi, "Vehhâbîlik -III", 3-4.

mütefekkirin Vehhâbîlik ve diğer mezhepler arasında itikadi açıdan herhangi bir fark bulunmadığını iddia etmesidir. Bu iddianın akabinde Zâkir Kadîrî Vehhâbîlik için dini bir oluşumdan ziyade siyâsî bir tabana sahip olduğundan bahsetmiştir.²⁶⁸

Çalışmamızın önemli başlıklarından olan Eyüp Sabri de yazılarından Vehhâbî hareketin itikadından bahsetmiştir. Vehhâbîliği Karmatîlik ile ilişkilendiren Eyüp Sabri, her iki mezhebin de batıl ve tümenden itikatlarının bozuk olduğunun altını önemle çizmiştir.²⁶⁹

Cevdet Paşa ise, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın kelime-i şehâdeti kendi fikrine göre yorumladığını belirtmiş ve bu düşüncüyü kabul etmeyen halkı da Tevhid ilkesine karşı geldikleri gerekçesiyle tekfir ettiğini söylemiştir.²⁷⁰

Ömer Rıza da Sebilürreşâd'daki yazısında Cevdet Paşa ile aynı minvalde fikirler ortaya koymuştur. Ömer Rıza, İbn Abdulvehhâb'ın halk üzerindeki etkisinden ve halkın Tevhid anlayışının Muhammed b. Abdulvehhâb'ın da baskısıyla zarar gördüğünün altını çizmiştir.²⁷¹

Çalışmamızda ele aldığımız mütefekkirlerden biri olan Filibeli Ahmet Hilmi'nin İslâm Tarihi adlı eseri de Vehhâbî hareketin bazı inanç akidelerinden bahsetmiştir. Özellikle tevessül düşüncesi üzerinde duran Filibeli, Vehhâbî düşüncenin “put kırıcı” olarak ortaya çıktığını ve tevessül konusunda oldukça katı bir düşünceye sahip olduğunu belirtmektedir.²⁷² Bu minvalde bakıldığında, ele aldığımız tüm mütefekkirler Tevhid inancı başta olmak üzere Tevessül akidesi üzerinde de detaylıca durmuşlardır. Vehhâbîlerin çeşitli türbeleri yıkmaları, Kerbela baskını ve burada Şîleri katletmeleri gibi birçok örnekten bahseden mütefekkirlerin dikkat çektiği konuların başında tevessül konusu gelmektedir.

²⁶⁸ Zâkir Kadîrî, “Vehhâbîler-II”, 401-402.

²⁶⁹ Eyüp Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, 24-25.

²⁷⁰ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 46.

²⁷¹ Ömer Rıza, “Vehhâbîlik: Tarihçesi ve Umdeleri”, 217-221.

²⁷² Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Eskin Matbaası, 1979), 578.

Görüldüğü üzere mütefekkirler, genel olarak Vehhâbîliğin oluşumu ve akideleri üzerinde mutlaka durmuşlardır. Ancak çalışmamızın birçok kısmında belirtildiği üzere, Vehhâbîlik öncelikle dini bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. İlerleyen zamanlarda siyasi bir kisveye bürünmüş ve Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tehdit etmeye başlamıştır. Buna binaen, çalışmamız Vehhâbî hareketin siyasi boyut kazandığı zamanı ve bu zamanda eserler üreten mütefekkirleri konu aldığından çalışmamızdaki eserler öncelikle Vehhâbî hareketin siyasi boyutunu, buna paralel olarak da dini boyutunu iki taraflı olarak ele almışlardır.

2.6. Yayıldığı Bölgelere Etkileri

Vehhâbîlik, genel olarak Necid, Hicaz, Ortadoğu, Anadolu, Mısır, Kuzey Afrika, Hint alt kıtası bölgelerine yayılmaya çalışılmıştır. Muhammed b. Abulvehhâb'ın telkinleri, diğer Vehhâbîlerin davetleri, bölgeye giden Hacıların döndüklerinde bu hareketten etraflarına bahsetmeleri gibi sebepler, Vehhâbî hareketin Arap Yarımadası dışında farklı bölgelere yayılmasına neden olmuş ve Vehhâbîlik bu bölgelerde merak uyandıran bir hareket haline gelmiştir.

İbn Abdülvehhâb, tek bir mezhebin görüşünün doğru olamayacağı anlayışından hareket etmesine karşın; doğrunun kendi görüşleri olduğu ve bunu kabul etmeyenlerin tekfir edilmesi gerektiği gibi radikal bir söyleme ulaşması, kendisini eletirilerin hedefi haline getirmiştir. Bu minvalde, çalışmamızda ele aldığımız mütefekkirler de Vehhâbîliğin yayılma alanları, neden bu denli geniş bir alana yayıldığı ve Vehhâbî hareketin bu bölgelerde bıraktığı etkiler hakkında fikirlerini belirtmişlerdir.²⁷³

Haydârizâde İbrâhim Efendi, İbn Abdülvehhâb'ın özellikle İbn Suud ile anlaşmasından sonra halk üzerindeki etkisinin artmasının sebebi olarak İbn Abdülvehhâb'ın oldukça cömert biri olmasını göstermektedir. Ayrıca İbrâhim Efendi, Yaşanan muharebeler sonucunda elde

²⁷³ Daha detaylı bilgi için bkz.: Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*; Ahmet Paşa, *Tarih-i Cevdet*.

edilen ganimetleri bir ya da iki kişi arasında dağıtan İbn Abdulvehhâb'ın bu sayede Der'iyye halkının kalbinde yer edinmiş ve fikirlerini rahatlıkla halka kabul ettirebildiğini ifade etmektedir. Öyle ki, Emir bile İbn Abdulvehhâb'ın sözünden dışarı çıkmamış ve İbn Abdulvehhâb'a karşı gelen herkesin öldürülmesinin hak olduğunu İbrâhim Efendi yazısında ifade etmiştir.²⁷⁴ Mütefekkirler, bir diğer neden olarak dönemin koşulları ve İslamî hassasiyetlerin çoğunun rafa kaldırılmış olmasını göstermişlerdir. Bu bölge uzunca zamandır İslam dinini yalnızca pratikte yaşamıştır. Bu nedenle İbn Abdulvehhâb'ın savunduğu gibi fikirler genellikle bölge yayılma alanı bulmuştur.²⁷⁵ Ayrıca Sebîlürreşâd'ın yazar kadrosundaki Ömer Rıza da İbn Abdulvehhâb'ın İbn Suud ile anlaşmaya vardıktan sonra bölgede nüfuzunu iyiden iyiye arttırdığını belirtmiştir. Bu anlaşma neticesinde İbn Abdulvehhâb, İbn Suud'un kızıyla evlenmiş ve ikili arasındaki anlaşma kan bağıyla da perçinleşmiştir. Bu durumun da İbn Abdulvehhâb'ın bölgedeki otoritesini arttırdığı ve nüfuz alanını genişlettiği savunulabilir.²⁷⁶

Çalışmamızda yer verdiğimiz yazılarda, özellikle Sebîlürreşâd dergisinde yayınlanan anonim yazılarda Vehhâbîlerin işgal ettikleri ve kontrol altına aldıkları bölgelerle ilgili yazılar yapılmış ve haberler veriştir. Bu yazılarda, İbn Abdulvehhâb'ın işgal ve kuvvet kullanmasının yanı sıra, bölgede görevli aşiret reisleri ile anlaşması neticesinde halk İbn Abdulvehhâb'ın fikirlerini benimsemiştir. Özellikle Tevhid konusundaki fikirlerini vurgulayarak halka fikirlerini anlatması, halkı deyim yerindeyse gafil avlamıştır.

²⁷⁴ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, "Vehhâbîlik -II", *Sebîlürreşad Dergisi* (25 Eylül 1335), 442 Basım, 216.

²⁷⁵ Daha detaylı bilgi için bkz: Eyüp Sabri Paşa, *Târih-i Vehhâbîyân*; Haydarîzâde İbrâhim Efendi, "Vehhâbîlik-II", 216.

²⁷⁶ Daha detaylı bilgi için bkz: "Vehhâbîlik: Tarihçesi ve Umdeleri", 217-221.

SONUÇ

Çalışmada ele alınan bilgiler, zaman ve dönem açısından sınırlandırılmıştır. Ayrıca söz konusu çalışmada, Osmanlı Dönemi'nde yayın hayatına başlayan süreli yayınlar ve gazeteler Mezhepler Tarihi yazıcılığı kapsamında ve bu tarih yazıcılığı yöntemi esas alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın ileride yazılacak diğer kapsamlı çalışmalara kapı aralaması ve literatürde mütevazı bir yerde bulunması, bazı sorulara cevap olması en büyük temennilerimiz arasındadır. Tarihi perspektiften bakıldığında Vehhâbilîğin incelenmesi, Orta Doğu'nun düşünce yapısının ve yine bu topraklarda süreklilik gösteren mezhep kavgalarının kodlarının çözümlenmesine yardımcı olacaktır.

Vehhâbilik, XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişerek varlık göstermeye başlayan, “asr-ı saadete dönüş ve sahih, geleneksel İslam anlayışının yeniden diriltilmesi” iddiası ile Arap Yarımadası'nda, Necid bölgesinde nüveleri atılmış, zamanla dinsel bir söylemden çok siyasi bir söyleme evrilmiş, selefî dönüş hareketi olarak tanımlanabilir. İslam dünyasını oldukça derinden etkileyen bu hareket, tarihsel, sosyolojik, jeo-politik, jeo-stratejik, belki de psikolojik pek çok unsur barındıran bir harekettir. Bu nedenle tüm bu perspektiflerden bakılarak analiz edilmelidir. Bu bağlamda, fikirlerin boşlukta doğmayıp ait olduğu yerlerin ve nispet edildiği kişilerin izlerini taşıdığı ilkesi baz alınarak konu üzerinde düşünülmeli ve bu ilke doğrultusunda hareket edilmelidir. Tüm bu bilgiler çerçevesinde Vehhâbilîğin gelişimi ve zihniyetini derinden etkileyen ve çalışmamızın da zamansal olarak sınırlarını belirleyen dönem kapsamında, bazı hususlar üzerinde durulmalıdır. Zaman içinde çeşitli olay ve olgulara bağlı olarak Müslüman zihninde kırılmalar ve bu kırılmalar neticesinde değişimler meydana gelmiştir. Bu süreçte de yeni sorular sorulmuş ve bu soruların cevaplanması beklenmiştir. Soruların cevapsız kalması veya tatminkâr cevapların elde edilememesi sonucunda çeşitli boşluklar doğmuştur. Boşluk kabul etmeyen insan zihni de bu boşlukları olabilecek en makul şekilde doldurmaya çalışmıştır. Fikir- hadise irtibatı ve fikirlerin boşlukta, nedensiz şekilde

doğmayacağı ilkesi çerçevesinde düşünülürse Vehhâbîlik gibi akımların ortaya çıkması için elverişli koşullar bu dönemde sağlanmıştır.

Vehhâbîliğin Selef akidesini benimseyen zihniyetin bir uzantısı olarak gösterdiği aşırılık ve diğer akım ve mezheplere karşı takındığı dışlayıcılık tutumu, daha ortaya çıktığı ilk dönemde tarihçilerin ilgisini çekmiş ve tarihçiler bu konunun üzerine eğilmişlerdir. Bu konunun ehemmiyetini anlayan tarihçiler, çeşitli gazetelerde bu konu üzerinde durmuşlardır. Vehhâbîliğin toplumda yankı bulması ile Osmanlı ülkesinde gazetenin yaygınlaşmaya başlaması hemen hemen aynı döneme denk gelmiştir. Buna paralel olarak mütefekkirler, gazeteleri halkı aydınlatmak ve ülke içinde olan biteni topluma anlatmak için araç olarak benimsemiş ve buna göre kullanmışlardır. Doğal olarak gazete ve bu gibi dönemin basın- yayın organlarında da Vehhâbîliğin ile ilgili çeşitli yazılar kaleme alınmıştır. Bu çalışmada söz konusu Vehhâbîlik üzerine yazıların ve dokümanların yayımlandığı gazete ve dergiler incelenmiştir.

Çalışmamızda, genel verilerden yola çıkarak özel sonuçlar çıkarma yöntemi kullanılmış, ele alınan konular bu yöntemle göre analiz edilmiştir. Bu nedenle öncelikle genel olarak tüm dönemden bahsedilerek konu hakkında bir perspektif oluşturulmuş, ardından konu açısından önemli olan zaman ve konu ele alınmıştır. Bu açıklamaya binaen, çalışmada öncelikle konu bütünlüğünü sağlamak, konuyu daha anlaşılır hâle getirmek ve konuyu sağlam temellere oturtmak için Osmanlı Dönemi'nde basın yayın hayatının temellerinin dayandığı gazeteler anlatılmıştır. Sonrasında Vehhâbîliğin Osmanlı coğrafyasında nasıl doğduğu, ortaya çıkışı ve Muhammed b. Abdulvehhâb'ın Vehhâbîliğin temellerini atması, fikirsel açıdan etkilendiği kimseler üzerinde durulmuş ve bu konular hakkında çeşitli bilgiler aktarılmıştır. Sonrasında ikinci bölüme geçilmiştir. Çalışmamızın asıl kısmını teşkil eden bu bölümde zamansal olarak çalışmanın kapsamına giren belgeler incelenmiştir. Bu basın- yayın organlarında Vehhâbîlik ile ilgili fikirlerini belirtmiş yazarlar ve yazıları, eserleri değerlendirilmiştir.

Vehhâbîlik, Osmanlı Dönemi'nin son ve en sıkıntılı dönemi olan XVIII. yüzyılın sonunda ortaya çıkmış, XIX. Yüzyılda İbn Suud'un da Muhammed b. Abdulvehhâb'ı desteklemesiyle gelişmiştir. I. Dünya Savaşı sürecinde de Ortadoğu'da açılan cephelerin dinamiklerini Osmanlı aleyhine değiştiren bir konuma gelmiştir. Vehhâbîliğin ortaya çıktığı ilk dönemlerde vakanüvisler, resmî tarih kapsamında ele aldıkları *Tarih* eserlerinde Vehhâbîliğin doğuşundan ve Arap Yarımadası'nda meydana gelen bazı olaylara yer vermişlerdir. Ancak o dönemlerde bu hareketler çok dikkate alınmamış, yerel aşiretler aracılığıyla kontrol edilen topraklar yine aynı yöntemle başvurularak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bir ara Vehhâbîlerin ortaya çıkardığı bu faaliyetler kontrol altına alınmış olsa da sonrasında tekrar ortaya çıkmıştır. Zamanla adeta bir etki- tepki hareketi olarak devam eden bu hareketlilik hem Vehhâbîlerin hem Osmanlı güçlerinin dozunu arttırmasıyla daha da şiddet kazanmıştır. En sonunda İbn Suud ve Muhammed b. Abdulvehhab'ın anlaşması ile Vehhâbîlik güç kazanmıştır. Bu güçlenmeye Osmanlı yöneticileri engel olmaya çalışmış ve çeşitli yollara başvurmuşlardır. İdama kadar varan bu önlemler arasında bölgeye askerî müdahalenin yanı sıra bölgeyi tanıyan, bu topraklarda doğmuş ve bu topraklar üzerinde ihtisasları olan, Arap ve Doğu kültürüne hâkim; aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne derinden bağlı ve devletin toprak bütünlüğünü savunan vatanperver kimseler görevlendirilmesi de yer almıştır. İşte bu kimseler, gayri resmî tarih yazıcılığı kapsamında yazılar yazmıştır. Bu yazıları İstanbul'a ulaştırmış, Osmanlı halkı da Arap Yarımadası ve özellikle Hicaz'da meydana gelen olaylar hakkında bilgi sahibi olabilmıştır. Söz konusu yazılar, kimi zaman telif eserler olduğu gibi kimi zaman da gazete ve dergilerde yazı dizisi olarak yayımlanmıştır. Bu eserlerde mütefekkirler, Vehhâbîliğin ne olduğunu halka anlatmak ve devleti bölge ile ilgili bilgilendirmekle birlikte kendileri de bu oluşumu anlamaya çalışmışlardır. Kimi mütefekkirler Vehhâbîliği bir mezhep olarak nitelerken, kimileri de bir akım olduğunu belirtmiş, kimileri ise bir cemaat veya bir hareket olduğunu altını çizmiştir. Bu nedenle çalışmada da Mezhepler Tarihi yazıcılığına uygun olarak konuyu objektif olarak ele

almak amacıyla mütefekkir ve müelliflerin Vehhâbîliği nasıl tanımladıkları anlatılmış ve Vehhâbîliğe de bu şekilde başlık açılmış, bu şekilde hitap edilmiş ve ele alınmıştır. Söz konusu dönemde mütefekkirler öncelikle bu hareketi anlamlandırmaya çalışmışlardır. Hicaz ve Necid bölgesinden gelen haberlere göre mütefekkirlerin de Vehhâbîliğe karşı olan fikirleri şekillenmiştir. Vehhâbîlerin Hicaz, Necid ve çevre bölgelerde yaptıkları tahribatlar ve Osmanlı ordusuna karşı giriştikleri karşıt hareketler neticesinde mütefekkirler doğal olarak Vehhâbî düşünceyi ve Muhammed b. Abdulvehhâb'ı “sapık” olarak sıfatlandırmıştır. Yalnızca devlete karşı bir başkaldırı olarak görülen Vehhâbîlik, İbn Suud ile anlaşmaya varıp gelişmeye ve güçlenmeye başladığında, Hicaz'da ve Arap Yarımadası'nda uyguladığı yayılmacı ve şiddetli baskıların neticesinde farklı şekillerde tanımlanmaya da başlamıştır. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirleri üzerine kurulan ve İslam'a yeni bir yorum getiren Vehhâbîlik zamanla bir mezhep olarak adlandırılmış ve mütefekkirlerin çoğu da bu konuda hemfikir olmuşlardır.

Osmanlı aydınları içerisinde Vehhâbîlik ile ilgili eserler kaleme alan yazarlar, eserlerini oluştururken bizzat tanıklık ettikleri bilgileri yazıya aktarmışlardır. Örneğin Mehmet Akif'in kurduğu *Sebîlürreşâd* (Sırat-ı Müstakim) dergisinin yazar kadrosunda olan Ömer Rıza, Kahire'de dünyaya gelmiş ve Mısır'da uzun zamanlar geçirmiş, Arapça'ya son derece hâkim bir mütefekkiridir. Çalışmamızda yer verdiğimiz Ömer Rıza'nın “Vehhâbîlik- Vehhâbîliğin Târihçesi ve Umdeleri” Başlıklı Yazısı da Ömer Rıza'nın Müslüman dünyasını çok yakından ve ana dilinde takip etmesi sonucunda meydana gelmiş bir eserdir. Sonrasında yine *Sebîlürreşâd*'da yayımlanan anonim yazılarda özellikle dikkat çeken husus Avrupa'da yayımlanan gazeteler başta olmak üzere Arap Yarışması'nda bulunan muhabirlerin bizzat aktardığı bilgilerde oluşmaktadır. Eyüp Sabri Paşa'nın *Tercüman-ı Hakikat*'teki yazı dizisi bu tür yazılardan biridir. Arap Yarımadası konusunda oldukça bilgili olan Eyüp Sabri, aynı zamanda bu bölgede yaşamış ve çoğu yazdıklarını sahadaki tecrübelerinden faydalanarak kaleme almıştır. Eyüp Sabri, yazılarının sıhhati konusunda ise kendini eleştirmiş, çalışmanın

ilgili yerlerinde değindiğimiz üzere, bizzat bölgede yaşıayan halktan bilgi aldığını ve bu açıdan bilgilerin eleştiriye açık olduğunun da altını çizmiştir. Yine Sebülürreşâd'da Haydarizâde İbrâhim Efendi de Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık yapmış bir kimse olarak düşünöldüğünde, Haydârizade'nin Vehhâbilik üzerine yazdığı yazıların da bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği görölebilir. Çalışmamızda ilgili yerlerde bu bağlamda çokça açıklama yapıldığından burada yalnızca dikkate değer örnekler vermekle yetinilmiştir.

Çalışmada incelenen eserlerde göze çarpan ilk husus, elbette dil ve üslup olmuştur. Osmanlı Devleti, yüksek zümreden halka yönelmeye başladığıça çeşitli kademelerde görölen halka arz durumu kullanılan dile de yansımıştır. Vakanüvislerin XVI-XVII. yüzyılda kullandığı ağdalı ve ağır dil yerini sade ve daha anlaşılır bir dile bırakmıştır. Resmî tarih yazıcığı esnasında kullanılan ciddi ve mesafeli dil, yerini daha samimi ve daha topluma dönük bir mizaca bırakmıştır. Bu olumlu gelişmelerin yanı sıra, devlet tarafından denetlenen ve bizzat devletin çıkardığı yayınlarda, sansür konusu çok fazla karşımıza çıkmaktadır. II. Mahmut döneminde değer atfedilen ve desteklenen kurumların başında tarih yazıcılığı kurumu gelmektedir. Bu bilgiye binaen bizzat padişahın emri ile vakanüvislerden hiçbir durumun ve olayın saklanmaması istenmiş ve her türlü bilgiyi olduğu gibi anlatmaları emredilmiştir. Ancak gazete ve dergilerin ortaya çıkıp popüler olduğu XVIII ve XIX. yüzyıllarda dergilerde yazar kadrosuna gelen bilgiler öncelikle devletin süzgecinden geçmiş, sonrasında halkın anlayacağı kademeye getirilmeye çalışılmıştır. Elbette vakanüvisler de padişah ve devleti ele alan konularda gayet hassas tavırlar sergilemişlerdir. Ancak süreli yayınlarda uygulanan sansür durumu çok daha ileri seviyede olup yazılar birçok yönden denetime tâbi tutulmuştur.

KAYNAKÇA

- Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda)*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 1. Baskı., 2015.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: TTK Yayınları, 3.baskı., 1991.
- Akdağ, Mustafa "Celâli İsyânlarının Başlaması". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* IV/1 (Ankara), 419-431.
- Akif, Mehmed. "Hasbihal". *Sırat-ı Müstakim*, C.4, S.91 (Cemaziyelevvel 1328), s.222.
- Akşam Gazetesi*, "Vehhâbîler Kuveyt Üzerine Yürümeye Başlıyor" (h. 30 Şaban 1346), 1.
- Akpınar, Ali. "Çok Yönlü Bir Kişilik Olarak Ömer Rıza Doğrul (1893-1952)". *I. Burdur Sempozyumu Bildiriler I* (2007), 439-447.
- Altundağ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*. Ankara: TTK, 1945.
- Altunsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülislamı*, (Ankara : Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1972)
- Aşar, Servet. *Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propagandası*, Ankara: Kim Yayınları, 1. baskı., 2004.
- Avcu, Ali. *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. (Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, 2011).
- Aydınlı, Osman. Yenilenme İhtiyacı ve İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarında Yöntem Arayışları, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, (Eskişehir 2009), 2/1: 235-248,
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Çorum : Hititkitap Yayınevi, 2008.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
- Bahtiyar, Akyılmaz. "Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/4 (1999), 127-156.
- Baş, Eyüp. "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşri'nin Anlatılarına Göre)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 55-84.
- Baykara, Tuncer. *Zeki Velidi Togan*. Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989.

Bayır, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.

Behnan, Şapolyo. Enver. *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*. Ankara: Güven Matbaası, 1969. Basım, Ankara.

Bostancı, Mustafa *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye- Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2013.

Büyükkara, Mehmet Ali. “Çağdaş İslami akımlar”. 2018

Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.

Cumhuriyet Gazetesi, “Asrî Esliha ile Mücehhez Azîm Bir Vehhâbî Kuvveti ‘Meân’ Havalisinde Manevra Yapmaktadır” (08 Mart 1928), 4 Basım, 1.

Çavdar, Tevfik. *İz Bırakan Gazeteler ve Gazetecilik / Babıali'den Ne Kaldı*, Ankara: İmge Kitabevi, 2007. Basım, 2007.

Çetin, Aykut. *Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2001.

Çipiloğlu, Adviye Rabia. *Şânîzâde Mehmed Atâullah ve Divanı*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Danişmend, İsmail Hami. İzahlı *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Demir, Kenan. “Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 32.

Demirci, Osman. *M. M. Futeyyih'in Necd El-İhvan Fırkası veya Bugünkü Vehhabilik İsimli Eseri Işığında Necd İhvanı Teşkilatı ve Son Suûd Devletinin Kuruluşu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Dündar, Ali Merthan. “Japan and Islamic World-I: British Incidement and Arap Revolt Against the Ottman Satate Relating to the Japanese Documents”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 355-367. Ankara: Turhan Kitabevi, 2008.

Dündar, Aydın. “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü”. 287. Ankara, 1985.

- Durmuş, Tosun Büşra. “Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devleti’ne Giriş Koşulları ve Tartışmalar”. *Gümüşhane Üniversitesi Dergisi* 5/2 (Eylül 2017), 962.
- Ecer, Ahmet Vehbi. *Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketinin Sebep ve Sonuçları*. Ankara: ASAM Yayınları, 2001.
- Efe, Adem. *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslâmcılar ve Modernleşme: 1908’den 1924’e*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Efendi, Haydarizade İbrahim. “Vehhabilik-III”. *Sebîlürreşâd Dergisi* (h. Teşrin-i Evvel 1335), s.3-4., 443 Basım.
- Efendi, Haydarizade İbrahim. “Vehhabilik-II”. *Sebîlürreşâd Dergisi* (25 Eylül 1335), 216, 442 Basım.
- Efendi, Haydarizade İbrahim. “Vehhabilik-I”. *Sebîlürreşâd Dergisi* (22 Eylül 1335), 203, 441 Basım.
- Efendi, Haydarizade İbrahim. “Vehhabilik-IV”. *Sebîlürreşâd Dergisi* (h. Teşrin-i Sani 1335), s. 64-66, 448 Basım.
- Efendi, İzzi Süleyman. *İzzi tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752) : (inceleme metin)*. İstanbul : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Efendi, İzzi Süleyman. *Tarih-i izzî*. İstanbul : Raşid Ve Vasıf Efendiler Mat., 1784.
- Efendi, Şani-Zade Mehmed Atallah. *Şânî-zâde Tarihi: (1223-1237/1808-1821)*. İstanbul : Çamlıca Basım Yayın, 2008.
- Emecen, Feridun. “Süleyman İzzî”. 23/565-566. İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2001.
- Er, Hamit. *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*. İstanbul : İslam Medeniyeti Vakfı, 1993.
- Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak: Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması* (Ankara: Ankara Okulu, 2016).
- Fidan, Mehmet Akif. *Eyüp Sabri Paşa ve tarihçiliği*. Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980.
- Fuat Mehmet, “Vehhâbîlik Bir Rönesans Mıdır?”, *Vakit Gazetesi* (21 Aralık 1929), 4292 Basım, s. 10.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.

- Goffman, Daniel. *Osmanlı Dünyası ve Avrupa (1300-1700)*. Kitap Yayınevi, 1. Baskı., 2004.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak*. İstanbul: Yeni Mecmua, 1918.
- Gözüberk, Yusuf İskender. *Arşiv Vesikaları Işığında İlk Vehhabî Devleti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Sanatları ve Tarihi Bilim Dalı, 2006.
- Gül, Serkan. *Armenian Question in Tasvir-i Efkâr Between 1914 and 1918, basılmamış yüksek lisans tezi*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gül, Adnan. “Batılılaşma Sürecinde Sebülürreşâd Dergisi”. *EKEV Akademi Dergisi* 31 (Erzurum 2007), 39-54.
- Güner, Selda. *Osmanlı Arabistanı 'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Güner, Selda. “On Sekizinci Yüzyıl Şam'ına Dair Bazı Gözlemler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2011), 131-148.
- Güz, Nurettin. *Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası, 1991).
- Hanadi, Yousef Ghawanmeh. *Hicaz Haşimî Krallığı (1910-1925)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Hekim Şanizade Ataullah : 1771-1826*. Kayseri : Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1989.
- Hilmi Ahmet. *İslâm Târîhi (Hz Peygamber'de Zamanımıza Kadar)*. 2 Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974.
- İbn Gannam, Ebû Bekr Hüseyin b Gannam en-Necdi el-Ahsai. *Târîhu Necd* (Beyrut : Dârü'ş-Şürûk, 1985).
- İzzi, Süleyman. *Tarih-i İzzi*. İstanbul: Müteferrika Matbaası, 1199.
- Kâdirî Zâkir. “Vehhabiler-II”. *Türk Yurdu Dergisi* (Şubat 1341), 389, 5 Basım.

Kadirî Zakir. “Vehhabiler-I”. *Türk Yurdu Dergisi* C.1/S.2 (Teşrin-i Sani 1340), s.122-125.

Kabacalı, Alpay. *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Sanayii* (İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık, 1998).

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik- Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2013)

Karlığa, Bekir - Onat, Hasan. “Dinî Yayınlarda Bilimsellik Sorunu (Çağdaş ve İslâmî Bilimler Açısından)”, *Dinî Yayınlar Kongresi*, (2004), 153-154.

Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1: Metinler ve Kişiler*. İstanbul: Dergah, 2014.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi, 6.baskı., 1999.

Karpat, Kemal H.. *İslam’ın Siyasallaşması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı., 2004.

Kaynakçı, Ahmet Gökhan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Konya*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

Keskioğlu, Osman. “Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri”. *AÜİF Dergisi* XIV (1966), 221-233.

Koçak, Ebru. Kimlik ve Tarihçilik Bağlamında Vehhâbiliğe Dair Mülâhazalar (Ahmed Cevdet Paşa ve Osman B. Bişr Örneği), *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Sy. 13, ss. 616- 649.

Koçak, Ebru. *Osmanlılar Döneminde Vehhâbiliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Koç, Yunus. “16. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğunda Suhte Olayları”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (Bahar) (2013), 147-159.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınevi, 1. Basım, 2020.

Koloğlu, Orhan *Osmanlılar’da Basın ve Kamuoyu*. I-VII Cilt. İstanbul: İz Yayınları, İstanbul.

Kudret, Cevdet. *Ahmet Mithat*. Ankara : Türk Dil Kurumu, 1962.

- Kurat, Akdes Nimet. *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*. Ankara: AÜDTCF Tarih Enstitüsü Yayınları, 1952.
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Kutlu, Sönmez, “Çağdaş Araştırmalarda Mezhepleri ve Selefilîği Anlamaya Dair Sorunlar”, 15.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. (İstanbul : Değerler Eğitimi Merkezi, 2008).
- Kutlu, Sönmez. “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu” (Sempozyum), (ts).
- Kütükoğlu, Mübahat Solmaz. *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri -1580-1838*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.
- Kıpçak, Mikail. *Sırat-ı Müstakim Mecmuası ve Muhammed Ferid Vecdi'nin Kelami Görüşleri*. Adana: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Lawrence, T.E. *Seven Pillars of Wisdom*. Delhi: Oxford University Press Bombay Calcutta Madras, ts.
- M. Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*. Ankara: İrşad Yayınları, 1978.
- Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*. Ankara 1979: Basın Yayın, 1979.
- Râşid, Mehmet. *Târîh-i Râşid*, İstanbul: Matba'a-yı 'Âmire, 1282.
- Mustafa, Muhammed Allam. “Zakir Kadiri Ugan Cenapları”. *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, s. 435-438.
- Onat, Hasan. *İslam Bilimlerinde Yöntem*. (Ankara : Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim (ANKUZEM), 2005)
- Onat Hasan. *Emeviler devri Şii hareketleri ve günümüz Şiiliği*. (Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2017).
- Onat, Hasan. *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*. İstanbul: Endülüs, 4. Basım, 2017.
- Oral, Osman. *Vehhabilik : Şeyhülislam Hayderizade İbrahim Efendi*. Ankara : Tiydem Yayıncılık, 2015.
- Özçelik, Tarık. *Modern İktisadın Osmanlı'ya Girişi ve Cerîde-i Havâdis 1840-1856*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Öztürk, Eyüp. *II. Abdulhamit Dönemi'nde Bir Mehdilik İddiası* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019)

Öztürk, Eyüp. “Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Mehdilik (Peygamberlik) İddiası: Bosnalı Hafız Abdullah Efendi Olayı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* VI/11 (2012), 117-128

Öztürk, Necdet. Yıldız, Murat *İmparatorluk Tarihinin Kalemlî Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî'den Ahmed Refik'e)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

Öztürk, Mustafa. “Selçuklu- Osmanlı Merkezî Otoritesinin İktisadî Kontrol Aracı Olarak Ahilik”. Kırşehir: Kırşehir Valiliği ve Ahi Evran Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi, 2006.

Paşa, Ahmed Cevdet. *Tarih-i Cevdet*. Dersaâdet : Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Paşa, Eyüp Sabri, *Tarih-i Vehhâbiyan : Vehhâbiler Tarihi*. İstanbul : Bedir Yayınevi, 1992.

Paşa, Ahmet Cevdet. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 5. Basım, 2011.

Paşa, Eyüp Sabri. *Vehhâbîlik Tarihi*. İstanbul : Önsöz Yayıncılık, 2016.

Paşayev, Yadulla. “Vehhâbî ve Arab Milliyetçiliği”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 7 (2007), 157-161.

Rıza, Ömer. “Vehhâbîlik-Tarihçesi ve Umdeleri”, 24/ 617, 217-218, *Sebîlürreşâd Dergisi*, h. Safer 1343.

Rıza, Reşid. *İttihad-ı Osmani'den Arap isyanına*. İstanbul : Klasik, 2007.

Rıza, Nur. *Türk Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları, 1979.

Rıza, Ömer. “Vehhâbîlik: Tarihçesi ve Umdeleri”. *Sebîlürreşâd Dergisi* (h. Safer 1343), s.217-221, 416 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Cezîretü'l-Arab'da İngiliz Entrikaları -1- İbnü's-Suûd ve İngiltere” (Ramazan 1340), 93-96, 20 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Hicâzîler ve Vehhâbîler İhtilâfî” (h. Zilka'de 1337), 186, 437-438 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Vehhâbîlerin Emir Hüseyin'e Karşı Hareketleri” (h. Cemazielahir 1337), 215-216, 460 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “İngilizlerin Vehhâbîleri Tahrîki ve Irak Üzerine Taarruz Ettirmekteki Maksad ve Menfaatleri” (29 Haziran 1338), 154-155, 507 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnievvel 1340), 48-49, 628 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnisân 1341), 128, 632 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnisân 1341), 160, 634 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnisân 1341), 176, 635 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnisân 1341), 192.

Sebîlürreşâd Dergisi. “İslâm Âlemi: Hicaz” (Kânûnisân 1341), 444, 633 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Mekke-i Mükerrerme’de Son Vaz’iyet” (Rebû’l-evvel 1343), 384, 622 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Vehhâbîlerin Harekâtı ve Hicaz’ın Mukadderatı” (h. Rebiülevel 1343), 382-383, 622 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Vehhâbîlerle Haşimîlerin Mücâdelesi” (Teşrinisân 1340), 30-31, 626 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Vehhâbîler ve Vehhâbîlik” (h. Rebiülevvel 1343), 335-336., 24 Basım.

Sebîlürreşâd Dergisi. “Vehhabiler ve Vehhabilik,” C.24/S. 619 (H. Rebiülevvel 1343), 335-336.

Sümbül, Sinan. “Osmanlı’da Matbaa Meselesine Yeni Bir Bakış: Risâle-i Fevâid-i Basma Adlı Yazma Eser Bağlamında Osmanlı Devleti’nde Matbaacılık Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi”. *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi* 10 (K 2018), 23-37.

Şehbenderzâde, Filibeli Ahmet Hilmi. *İslam Tarihi*. İstanbul: Eskin Matbaası, 1979.

Şeker, Fatih M. “Vehhâbîliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/21 (2012), 330-358

Tercümân-ı Hakîkât (05 Temmuz 1296), s.1, 331 Basım.

Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, Kasım 2003., 2003.

Tuncer, Hüseyin. *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.

Türkel, Rifat. *Vehhâbilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Programı, 2013.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*. Ankara: TTK Basımevi, 2. Baskı., 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi, 6. Basım, 1988.

Ünal, Mehmet Ali. "Osmanlı Devleti'nde Merkezî otorite ve Taşra Teşkilatı". *Osmanlı Ansiklopedisi*. 6/114. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Yıldırım, Tahsin. "Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 1 (Haziran 2009), 285-324.

Yörükân, Yusuf Ziya. "Vehhabilik". *AÜİF Dergisi*, S.I (1953), s. 51-67.

طاشیہ جقلى دەبولونیوردی دنیوی بر مؤسسە اولان اراقونونک مختلف شعبەلرینە و مدرسە نامی اضافە ایدیلدی بر صریدە علوم دینیە مؤسسەلریندن دینی بر نام ماهیتی حائز و مدرسە تیسیرینک اسیرکنمەسی و اولنرە دنیوی بر نام اولان و مکتبە عنواننک ویرلەسی دە بزە بک غریب کایوردی .

یحیی عفیف

وہابیہ

وہابیہ تارىخىسى و عمدەلرى

میلادک اون سکننجی عصرندن اعتباراً ظهور ایدن وہابیہکک تأسسی اوزرینە (حجاز) و مقامات مبارکہ اسلامیه دائمی بر تہلکبہ معروض قالدی . نجد چو بانلرندن برینک اوغلی اولان مؤسس مذهب محمد بن عبدالوہاب (بن تیمیم) قبیلہسنە منسوبدر . مومئالیہ (بصرہ) و (شام) دە ادبیات صریبہ ایلہ فقہ حنفی تحصیل ایتیش ، باسیلہ برلکدە حجه کیتدکن صوکرہ (مدینہ منورہ) دە (فقہ) تحصیل ایلرلەتیش ، دھا صوکرہ (اسفہان) کیتدک برمدت اورادہ اقامت ایتیش و بر مدرس و مرشد صفتیلہ (نجد) عودت ایلمشدر . (محمد بن عبدالوہاب) بوتون سباحترلی انسانسندە برچوق اسراف و افراط مناظرینی نمانا ایلہ دظون اولوبور ، خلقک یاشایشندە و کینیشندە سادەلک برینە لزومسز ، فقط کفئتی آلایشلرہ اہمیت و بر دیککی سوبلہ یوردی . مومئالیہ ، بالخاصہ مسلمانلرک توحید عقیدەسنی رخنەدار ایدن بر طاقم خرافاقہ طابوقلری ، اولسا طایلان بر طاقم اشخاصک قبرلرینە فوج فوج کیندکلری ، بو اولیانک قبرلری زیارت ایدرک اولولردن ہمت دبلەندکلری ، حق بو اولیا طایلان اشخاصدن صرف نظر ، بت پرستلکی بیقمقہ کوندیلن حضرت محمد (علیہ الصلاۃ والسلام) اقدمزہ پرستش ایتدکلری و بو صورتلہ اصل معبود حقیق اولان ذات اجل و اعلا یہ عبادتی اونوندقلری ادعا ایدیوردی . (محمد بن عبدالوہاب) ، دین دین اسلامی صفوت اصلہسنہ ارجاع ایتک ، مسلمانلری آنجوق قرآن کریمہ اقتیاد و سنت سننیہ اتباع ایتدیرمک املیلہ حرکت ایتدیککی سوبلہ ہرک تلقینات اجراسنہ باشلادی . (محمد بن عبدالوہاب) ک تلقیناتی بادی امردہ اہمیتلہ تاقی ایدیلەدکندن طائلسیلہ برلکدە عربستانی طولاشمقہ مجبور اولمش و نہایت (نجد) دە (درعیہ) دە اقامت ایدرک درعیہ شیخی (محمد بن سعود) ، مذہبی قبول ایتدیرمکە موفق اولمشدر . بو موفقیت روابط صہریت ایلہ تأیید ایدیلدی . (ابن سعود) (ابن عبدالوہاب) ک کریمہ سیلہ ازدواج ایتدی . و (وہابیہ) خانداننک مؤسس اولدی . (محمد عبدالوہاب) دامادینک تفوذ و قوتندن استفادہ ایدرک

آخرنہ حاند علوم دینیہ مؤسسەلرک تماماً دنیوی بر مؤسسە اولان معارف و کائناتینہ اخیروی بر مؤسسە اولان دیانت ایشلری ریاستنہ دوری لازم کلەجکئی اولیای امورہ اسباع ایتدیرمە یہ چالیشمەلیدر . اندیشەنک مبدل طمشان اولماسنہ بشقہ چارہ یوقدر . معارف و کائناتی اکر تقریق برنسینہ صادق ایسە ، ادارەسی آئندە اخیروی مؤسسەلر بولندیرمامق مجبوریتدەدر . یوقسە نہ معارف و کائناتی تکیکن اولمقدن ، نہدە معارف و کئی تکیہ شیخی موقعنہ دوشمکدن قورنیلەماز ! اکر کندی برنسینہ ینہ بالذات کندی صداقت کوسترمەجک ایسە بو صدادا . قستزلکنی مؤسسەلر دینیہنک لہنہ اولەرق تفسیرو تاقی ایدمەجکسز . موقوف اولمالان دیکر بر خبرہ کورہ اولیای اموردە ، ہم امام و خطیب مکتبلرینی ، ہم دە التہبات فاکولتەسنی توسیع و اصلاح ایتک ، دیکر بر طرز افادہ ایلہ ، علوم دینیہ مؤسساتی دینہ بیلەجک بر حالہ کتیرمک تمایلی حاصل اولمش . او بر خبرکئی ، بو خبری دە ممنونیتلہ تاقی ایدرز . بولہ بر تمایل شہسز بر حسن نیت ایتدیر . فقط ہر حسن نیت حسن نتیجہ ویرمز . آئنک مجنون زاولیای امور حضرتانہ کمال صمیمیتنلہ عرض ایدرک نامام و خطیب مکتبلری ، نہدە التہبات فاکولتەسنی معارف و کائناتی ادارەسندە قالدیق ، ہانکی شکلہ افراغ اولنورلرسە اولنسونلر ، اورلردە دین طالمری بیتشەمن . التہبات فاکولتەسنی مدرسلرندن بر ذاتک تعبیری و جہلہ ، علوم دینیہ مؤسسەلرک معارف ادارەسندەکی وضیعی اوکی یدر ویا والدہ زردندەکی چوجوغک وضیعتندن فرقی اولەماز . دینی مؤسسەلر کندیسە یان کوزلہ باقان دنیوی بر مؤسسە ادارہ و صایتدە بارینەماز . اولیای امور اکر بو حسن نیتلری کرک دین ایلہ دینانک تقریقی برنسیلری نامنہ و کرک علوم دینیہنی حمایت نامنہ مؤسسەلر دینیہنی دیانت ایشلری ریاستنہ دور ایدرلرسە اوزمان حسن نتیجہ ویرەبیلیر . معارف و کائناتی ادارەسی آئندە مطلقاً بر مؤسسە دینیہ بولندیرمق ایستە نیلورسە ، پروغرامی اصلاح ایدلک واک نہائی بردرجہ تحصیل اولق اوزرہ التہبات فاکولتەسنک ادارہ حاضرەسنی ادامہ ایتک تمکندر . فقط بوکام مقابل ، علوم دینیہنک تالی درجہلری تماماً دیانت ایشلری ریاستنہ دور ایتک ضرورتی واردد . تالی تحصیلک قاچ درجہلی اولماسی لازم کلەجکئی ریاست مذکورہنک تقدیرینہ ییراقالیدر . بو درجہلردە بیتشەجک اولان متوسط ارباب تحصیل متوسط احتیاجات دینیہنی تطمین ایدمەبیلیر . عالی احتیاجات دینیہنک تطمین و وظیفەسی دە التہبات فاکولتەسندن نشئت ایدەجک بو سک ارباب تحصیلہ قایلر . رسمی مؤسسەلر دینیہنک احتیاجاتہ کافی کلەمەجکی جہتلہ علوم دینیہ تدریساتی کافی السابق نائل حریت اولمالیدر . بوسایەدە برچوق اماملر ، خطیبلر کندی کندینہ بیتشەرک حکومتہ پاراولمالزر . مسخرانمز میانندە ، امام و خطیب مکتبلرینک توسیع و اصلاحلری حائلدہ بیلہ ینہ اونامی

ایستدی ایسه‌ده طلی رد ایدلی . (محمد علی) ، نجده دوضری ایلریله دی ، و هایلری نارمار ایتدی ، باشلوجه شهرلری ضبط ایتدی . نهایت و هایلریله صلح عقد ایدرک یاغما ایتدکاری بوتون مجوهراتی اعاده ایتلری شرط قوشدی . و هایلر ، بوشرطی اتقاذا ایتدکرتدن محاربه به دوام ایتدی .

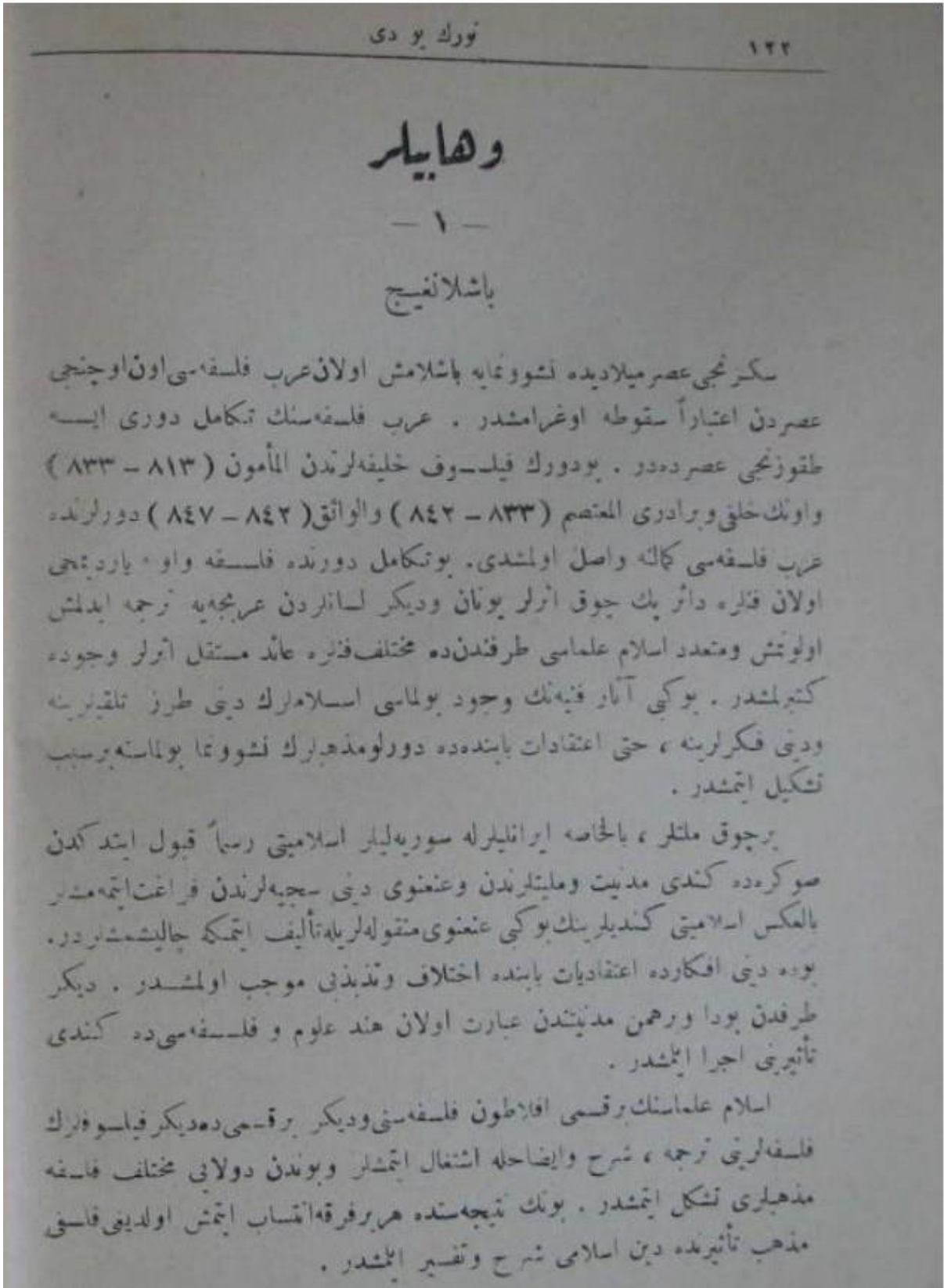
بوسفر مصراردوسنک قوماندانلقنه طوسون پاشانک برینه ابراهیم پاشا تعیین اولونمشدی . (۱۸۱۶) سنه سنک ایلونده حجازه آتاق باسان ابراهیم پاشا (عبده) ک اردولریله تقریباً ایک سنه مجادله ایتش ، نهایت معینده قالا (۴۰۰) کیشی ایله برابر (عبده) ی اسیرایدیرک استانبوله کوندرمش ، بوندره آرقداشلیله برلکده اعدام ایدلشدی . بو حادثات ، و هایلکی عظیم برترزلله اوغرا ایتدسه‌ده اونو احما ایدمدی . استانبوله اعدام ایدیلن و هایلر رئیسک اوغلی (ترکی) و هایلکی تکرار احیایه تشیت ایتش ، بونک اوغلی (فیصل) مصر حکومتیه ویرکو تأدیسه‌سندن امتناع ایتدیکی ایچون اسیر ایدیلیرک (قاهره) به کوندرلش ، بالآخره فیصل (قاهره) دن فرار ایدیرک تکرار وطنه عودت ایتش و او زماندن اعتباراً و هایلر قومشورلیله متدبیراً دیدیشمکله برابر مقامات مبارکه اسلامیه به تجاوز ایدمه‌مشرلدرد .

(محمد عبدالوهاب) ک تلقیناتی مذهب حنبلی به منسوب شیخ الاسلام (احمد بن حنبله الحرامی) نک تعالیمه مبتدیر . (ابن تیمیه) نک آثارندن (عبدالوهاب) ک استساخ ایتدیکی نسخه‌لر حالا موجوددر . (ابن تیمیه) مذهباً حنبلی اولنله برابر مذاهب اربعه دن برینه مربوط دکلدی . کندیسی مجتهددی . یعنی (ابن حزم) کچی ظاهر قرآنه سنت سنیه به قیاسه مستند احکام استخراج ایدسوردی (ابن تیمیه) قرون اخیرده ظهوره کان بدعتلره شدتله مجادله ایتش ، مقابر اولیای زيارتی ، اولنردن وحقی حضرت پیغمبردن استمدادی بت برستک عدیله قبیح ایلدمشدی . بوندن بشقه (ابن تیمیه) کندیسنه معاصر متصوفلرک اک بیامان دشمنی ایدی . و هایلرده (ابن تیمیه) کچی ظاهر قرآنه اعتقاد ایدرلر و مذاهب اربعه نک احکامندن صرف نظرله هریشی قرآن کریمدن استخراج ایتک ایستلر . و هایلر عصر لرنده حاکم اولان ضلالت جریانلری نظر دقته آلاق (اجماع) مستند احکامیه رد ایتشلردرد . بونلر ، مقاماتی زيارتی ، اولیادن استمدادی منع ، هر درلو اسراف و بدبختی ، توزیع عدالت خصوصنده هر درلو تسبیح ، کافرله قارشی هر درلو مسامحتی قبیح ، توتونک استعمالی صورت قطعیه تحريم ایتشلردرد .

عمر رضا

مذهبنی نشره باشلادی . (محمد عبدالوهاب) کندی مذهبیه سالک اولمایان مسلم و غیر مسلملری کافر تلقی ایدنیور و بونلرک قلیچدن کچیرلر سنی روا کوربیوردی . بوسورتله و هایلک عربستانک برجوق برلرنده اتششار ایتدی . (محمد بن سعود) ک اوغلی (عبدالعزیز) سریع برطاقم موقتیلرله و هایلکی بوتون (نجد) قبول ایتدیردکن سوکره (نجد) ک حدودینی آتیش ، حجازه حلول ایتدکه باشلامشدی . اون طقوزنجی عصرک ایلک ییللری و هایلرک هم دور اقبال ، هم دور ادباری تشکیل ایدر . ۱۸۰۱ ده (عبدالعزیز) ک اوغلی (سعود) ، (کر بلا) به هجوم ایدرک مدافعاری قلیچدن کچیرمش ، (کر بلا) نک محنوی اولدینی مقاماتی تخریب ، عصرلردن بری شیعی مسلمانلرک بو مقامات مبارکه‌ی ترین ایچسون اهدا ایتدکاری قبمتلی مجوهراتی اغنام ایدرک عودت ایلشدی . (سعود) حجازده کیره رک (مکه مکرمه) نی ضبط ایتش ، بلده مبارکه‌ی یاغمان صیانت ایله برابر بوتون مقابری تخریب ایلدمشدی . شیبیلر (کر بلا) به وقوع بولان تجاوزی عنو ایتیرک (درعیه) ده نماز قیلارکن امیر (عبدالعزیز) ی قتل ایتدیلر . مومی‌الیهک برینه اوغلی (سعود) کچدی ، سعود ، (مدینه منوره) نی ده اشغال ایتدی . بوسورتله و هایلک عربستانک اک مهم اقسامنه حاکم اولدی .

و هایلرک روضه پیغمبری نی تخریب و مرقد پاک بوتون محتویاتی یاغما ایتلری بوتون اسلام طلنده بر و اوللا قوبارتدی . بوتون نظرلر حامی اسلام اولان دولت عنایه به دیدیکلدی . دولت عنایه بوتنجاوزلر قارشیسنده حرکنه کله رک مقامات مبارکه اسلامیه نی قورتارمق و نلیفه‌سنی مصر والیسی محمد علی پاشایه حواله ایتدی . ۱۸۱۱ ده محمد علی پاشانک اوغلی طوسون پاشا قومانداسی آلتنده (۱۰) بیک کشیدن متشکل بر مصر اردوسی حجازه کیردی . او سروده (سعود) ، (بنداد) ی ضبط ایتک اوزره شباله حرکت ایتش بولونوبوردی . فقط او زمان ۱۶ یاشنده بر چوجوق اولان (طوسون) پاشانک حجازه کلدیکندن خبر آلر آلاماز درحال عودت ایتش و طوسون پاشانک اردوسی مغلوب ایدرک عظیم ضایعاته گرفتار ایتشدی کرجه ، مصر اردوسی مکه و مدینه به کیرمشدی . فقط آلدینی قوای امدادی به رغماً حرمین شریفینی محافظه ایدمبوردی . بونک اوزرینه بالذات محمد علی پاشا بر اردونک باشنده حجازه حرکت ایتدسه‌ده ینه قطعی بر موقتیت احراز ایدمدی . ۱۸۱۴ ده طوسون پاشانک اردوسی (طنف) جوارنده تکرار مغلوب ایدلشدی . ۱۸۱۶ سنه سنک مایسنده امیر (سعود) ارتحال ایتدی . برینه کچن اوغلی (عبده) ، محمد علی پاشا ایله مذاکره کیریشمک

EK 4.: Sebîlürreşâd'da Yayınlanan "Vehhâbîlerin Emîr Hüseyin'e Karşı Hareketleri"

Başlıklı Anonim Yazı

صحة ایس سرمدی ریپورٹ، صدر اس وقت اور اس وقت کے
ایلیکٹریک برقی قلم محمد علی افندی حضرتلری مجوسی مفرطوںدن
موسیو (تیلان) ک افکارینہ اشتراک ایلیکٹریک ایضاح ابتدکن سکره
« خلافت سنیہ » مسئلہ سہ نقل کلام ایله بومسئلہک جناب حقہ قارشی
بروظیفہ تشکیل ایلیکٹریک جہتہ بوبادہ بر کونا تحکیمنامہ عقدی تجویز
ایلیکٹریک سولیشنر .

وہابیلرک امیر حسینہ قارشی حرکتلری

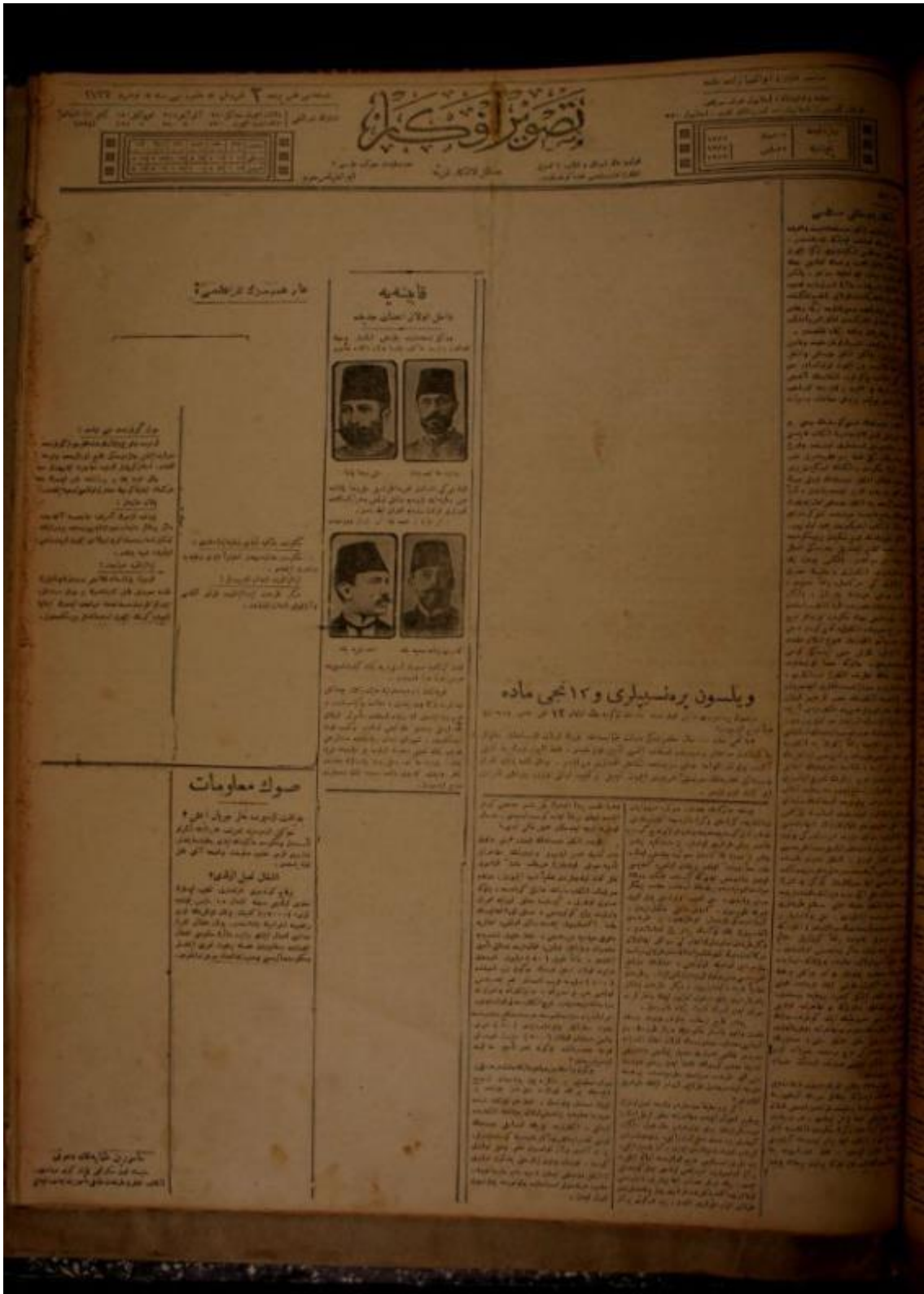
تایس خزینہ سنک شرق وسطادہکی مخار مخصوصی وہابیلرہ
شریف حسین آدہ سنہ جریان ایدن غصاصاتی ایضاح ایتمکدهدر. مخارہ
کوردہ وقایع بروجه آتی جریان ایتمشدر :
« کین سنہک مبادیسنہ خزینہلر مرستاندہ مخارہ اولدیندی و مکده
مکرهمنک ابن سعود طرفدن تہدید ایلیکٹریک یازیبورلردی . فقط
بوحادثہک اصلی و تفصیلاتی مجهول قالشدی . مازعہ ، مکہک جنوب
شرقیندہ واقع « خرما » شہردن طولانی تمدت ایتمشدی . بو شہر
مکہ امارتہ تابع و مخارہدن مقدم عنانی اداره سنہدہ ایدی . بنا علیہ
مجاز قرالی بو شہری امارتہ الحاق ایتمکده حقل ایدی . فقط شہرک
اھالیسی وھابی مذہبنہ منسوبدلر . عنانی ادارہسی آلتندہ بو شہر ،
فعلاً مستقل ایدی . اھالیسی مکہ دکل، نجدہ ، عبدالوھابک ذریعتدن
اولان ابن سمودہ تابع ایدیلر . عبدالوھاب وھابیہ مذہبنک مؤسیدر .
بوذات مسلمانلرک (مارتن لوتہر) ی در . وھابیلر عصر سعادتہکی
مسلمانلرہ رجوع ایتمش ، توتون ، قہوہ و مسکراتدن نفرت ایدرہ مقارہ
حرمت ایتملر ، ویک مدھش مخاریلر یشدیلر . (خرما) اھالیسی
قرال حسینک توفوزینہ اتباع ایتمدیلر ، بالکس کوندردیلر و برکو
محصللری ددست ایله طرفدارلری طرد ایدیلر . بنا علیہ ۱۹۱۸
سنہ سنہدہ بو شہرک اوزرینہ سکز یوز کیشیک برقوت سوق اولونمش
و موجب عار بر صورتدہ دوچار ہزیمت اولمشدی . خرما اھالیسی بو
مظفریت اوزرینہ ابن سمودہ خبر کوندردک امیر حسینک علیہندہ
مخارہ دینیہ اشتراکنی طلب ایدیلر . ابن سعود بوطلی ودايدوک
مسئلہک حلنہ کیریشدی . فقط ۱۹۱۹ سنہ سنہدہ فخری پاشا مدینہ
منورہی تسلیم ایتمجہ اوراسی محاصرہ ایدن قوتہ خرما اوزرینہ
ایکنجی برحلمہدہ بولمق ایستدیلر . شریفک اوغل عبداللہ ۸۵۰ عسکرلہ ،
ایکی باطاریہ طوب ۱۶ مترالیوزلہ ایلرلہدی . امیر عبداللہک بو
حرکتنی خبر آلہدن ابن سمودہ ہان بالقات میدان حربہ گلش و بو
قوتی تارمار ایتمش ، سلاحلری آلمشدی . امیر عبداللہدہ خفیف بر
صورتدہ جریحہدار اولدیسہدہ قرار ایدہ بیلیدی . خرماندن طاقتہ قدر
انتداد ایدن بول آچقیدی . و مکہ مکرهمنک وھابیلر طرفدن اشغالہ
مانع قالامشدی .

« مرصالدہ بر ترک ملنک موجودتی انکار ایدیلہ من . بوملنک
اوصافی و تقاضی حقندہ نہ فکر درمیان اولنورسہ اولونسون شمدی
اوکا و برہجک استقامت موضوع بختدر . ترک ملق حقندہ ایکی طرز
حرکت منصوردہ ، دھا طوغریبی منصور ایدی . بولردن بری
ذات شاھانہ ایله حکومتنی استنبولدن اخراج ایتمک صورتیلہ ترکی
شرقہ آتمق در . بوسورتہ آناتولینک ایچ طرفلرندہ محصور قالجق
وغریب حکومتلرینک طوغریدن طوغری بہ نفوذ و تأثیردن آزادہ
قالجق اولان مستقبل ترک حکومتی اوکنہ دیوار چکیلدیکی جہتہ
سکوس بر استقامتدہ بویومکہ باشلایان بر آتاج کین بون فمالیتی آسیاہ
انکشاف ایتمیرہ جکدر . فقط اوزمان آلمان بائیمپرانلرینک اھتمامایلہ
بر ترک - تانارہ بر ترک - عربہ بر ترک - بولک و بولک سیاستی تموایدہ جکدر .
بالکس ارمینلر ترکر ایله بولتسہ و بولک ، تانار و عربلر آدہ سنہدہکی
خلووط مواصلہی اشغال ایتمکدن بوایشہ مانع اولہ جقتلردر .
حالوکہ اووقتدہ بومانلرک ازالہسی لازم کلہ جکدر . ذاتاً طلعت -
انور - لیمان فون ساندرس سیاستک فایسہدہ بولگیدی ؛ حالوکہ ۱۹۱۸
سنہسی تشرین اولندہ بلقارستان تسلیم سلاح ایدر ایتمز متفقلر بولون
بلرین تھلکلرہ معروض قالقسزین ترکیہ آسیاہ تبید ایدہ بیلرلر
ایدی . بالکس فرانہ دہ سپرہ در حال استنبولہ طوغری بوروسی
ایچون سربستی حرکت و برمک و متارک نامہک تنظیمی ایله ترکرک
سلاحلری آلمق وظیفہ سنیہدہ تودیع ایلمک ایجاب ایدر ایدی . بونلر
بایلدیسی ؛ خبر . بالکس بورادہ مسئوللر حقندہ مناقشہ کیریشمک
ایستہمیز . آتجق نتیجہلریدہ کورہ منلک ایدہمیز .
شوالدہ بشقہ برسیم قالیور ، اودہ ترکیہ غربک قارشیندہ
ایجا ایتمکدر . اوزمان بولغازلری بین الملل قوتلرول آلتندہ بولدیرمق
شرطیلہ ذات شاھانہ ایله حکومتنی استنبولہ براقق لازم کلر . ترکیہک
وضعیت مالیہسی تأمین ایدہ بیلن بالجلہ بین الملل مؤسسات ایله ترکیہک
تجارہت خارجیہسی انکشاف ایتمک سکون داخلیہی محافظہ ایلمک
اقضا ایدر . دیگر طرفدن اگر ترکر استنبولی کندیلرینہ براقق
صورتیلہ تعلقین ایدیلر سہ ترکیہک شرقندہ بحق پشایہ بیلہجک
وضعیتدہ بر امنستان احداث اولمق و کندیسنہدہ قرہ دکزدہ مستقل
بر تخرج و بحر سفیدہ دخی تجاری بر منفذ و برلیدر . ارمینلرک حق
حیاتی کندیلرینہ اعادہ ایتمک صورتیلہ درکہ شرقدہ ہر درلو انتزقہ لرک
اوکنی آلہ بیلہجک بر قوت الہ ایدیلہ بیلہ جکدر .

ھندستان ہیئت مرخصہ سنک حرکتی

عموم ھندستان اھالیسی نامنہ لوندردہ و پارسہ عزیزتی مقرر اولان
برھیٹ مرخصہک ایلمک قسمی محمد علی ، سید حسین و سید سلیمان

EK 5.: Tasvir-i Efkar'da Bir Sansür Örneği

Seyahat notları

Gümüşane yolunda

Trabzon'dan çıkıyoruz. Yol bir müddet sahil takip ettikten sonra birdenbire bükülür, arkasından denize vuran bir sel yatağını takip eder. Otomobil henüz son evleri arkada bırakmıştı ki yolun ortasına bir adam çıktı ve durdu. Ödüm patlamıştı. Çünkü daha bir gün evvel bu civarda çapulcuların -aman bunlar ne de çok - bir kaş otomobile sığınmış olduklarını, bir de zabitanı soyduğunu işittik.

Daha geçirden çıkarınca solumak korku sabahın ayaz tehlikesi birleşince giddetle göföre sordum:

- Bu adan ne işiyor?
- Sakin, elini cebine götürürken:
- Hiç, geçirden çıkma parası. diyerek adama 6 adet nikel 25 kuruşluk uzattı.
- "Ayak bastı" parası almışım işittim, fakat « geçirden çıktı » baçı almışımı duymamışım.
- Tevekkül « çok yezan, çok görür dememişler, seyyahat insanın ister eğretiyor.
- Şoförümüz irakah verdi:
- Fendim. Bu adam müstesamdır, burasını beldiyeden almıştır ve her geçirden çıkan otomobilden 150 kuruş alır.
- Vermezsen ne olur?
- Belediyeye rapor eder, cezayı alırlar!
- Siz tarih bedelli, vergi vermez misiniz?
- Nasıl vermeyiz, fakat buranın usulü böyle.. ve Dahiliye vekâletinin emrine, belediyelerin ilizim usulünü kullandırırsanız yasaık olduğuna dair kamu olmasına rağmen zihnen memleket idarecilerinin ne müşküllü mevkiinde en iptidal meselelerle bile meşgul olmak mecburiyeti geribesinde bulduklarını düşünürken, kilometre tapları yanında mefhum mesafeleri göstererek geçiyor, ve Trabzonluların bîhaklık itibarı ettikleri Zigara dağına tarımına başlıyoruz.
- Yol, mülbim bir kısmı bozuk olmakla beraber, yer yer iyi idi. Satta vanaı olarak 25 km. yapabiliyoruz. Yolların dönmeleri o kadar çok ve okadar sert ki, uçurumlar derinliği ve dönmelerinde hiç parmaklık olmasınca okadar mülbim ki, buradan

eli kamyonet aynı tehlikeyi bize bîzer saniye fasıla ile tattırdı. Şoförümüz, kendine mahsus gıve ile okkah bir kütür savurduktan sonra kamyonetlerin yarış ettiklerini söyledi. İçleri eyya ve adam dolu otomilleri Karadenizde taka idare eder gibi kullanan Trabzonlu şoförlerin cesaretine ve cesaretine şaşım kaldım. Maamafih koskoca Zigara dağım Karadeniz gibi telâkki etmekle bu adamların hakları vardır. Çünkü her iki yerde de ölüm tehlikesi aynıdır.

Birisi ne kadar oynaksa öteki o kadar yağlıdır. Birisi ne kadar derinse öteki o kadar yüksektir. Karadeniz için tersine bir Zigara diyebiliriz. Bundan başka Zigara'nın yamaçlarında, bir esmer gürelinin yüründüğü plâkürme benler kadar çok ve sayısız olan köylere "Hamsî, köyleri denilmektedir. Bu itibarla "sürücü, leria - ben artık şoförüne sürüclü diyeceğim, diimizin Türkçeleştirildiği bir zamanda bu küçük cesaretim umarım ki mazur görülür - 2000 metre gibi küçük bir farkı görememelerinin sebebiyi izah etmiş oluruz.

Otomobil büyük bir "Hamsî, köyüne girdi. Buranın kendine mahsus ayrı bir de ismi vardır: Maçka. Maçka Slav ve Macar lisanslarında kedi demektir. Yamaçta bulunan bu köye yaklaşıp bir isim. Fakat bizim İstanbulumuzdaki Maçka buraya hiç benzemediği için, Cemiyeti belediyeden, bilhassa bu gibi küçük ve fakat ince farkları hiç gözün-den kaçırmayan, ediplerin hamisi H. Avni beylen bilhassa İstanbul Maçkasının isminin değiştirilmesini rica ederim.

69 kilometre yokuştan sonra Zigaranın tepesine çıktık. Havanın çok güzel ve güzel olmasına rağmen burada kar var. Maamafih bu tepenin 3080 metreye yükseldiği olduğunu da hatırlamak içap eder. Sonra 35 kilometre yokuş indik. Fakat bu, inişten ziyade, tepeden atılan bir taşın seke seke yuvarlanmasına benziyordu. Robu asır evvel Fransızlar tarafından yapılmış olduğu söylenen bu yolun bilhassa bu indigimiz tarafı, inamuz

Vaktin bulmacası

Dükkü bulmacamın halledemedinizse bugünkü halledilmiş şekle bakarak yeni bulmacamın sırrını meydana çıkarabilirsiniz. Bunun için aşağıdaki tarifeyi tatbik ederek üç beş dakika meşgul olmanız kâfidir:

Bulguların bulunmasını bulduğunuz yerdeki harfleri yazınız.

1	C	K	K	A	R	I	S	I	K		
2	Ç	T	A	P	U						
3	T	I	P			R	I				
4	K	A	P			K	E	M	P	I	S
5	A	P				K	A	L	I	N	T
6	R	U	M	E	L	I	H	I	S	A	R
7	I					M	I	H	S	A	U
8	S	I	R	N	I	Ş	A	B	U	R	
9	I	R	I	P		S	A	B	A	H	I
10	K	I				S	A	B	A	H	I
11	N	S				S	A	B	A	H	I

Soldan sağa ve yukarıdan aşağıya okuyunuz.

- 1 - Delik (5), bayceklilik (5)
- 2 - Birleşme izabı (4), nota (2)
- 3 - Zaman (2), söz (5)
- 4 - Millî içki (4), belâ (4)
- 5 - Nihayet (3)
- 6 - En meşhur Mısır kovalı-birisi (9)
- 7 - Hayvan ayakhabısı
- 8 - Gök (4), başta bulunan çift bir uyar (4)
- 9 - Delik (5), renk (2)
- 10 - Dent (2), mektup (4)
- 11 - Kesilmiş odun (4), lahana (5).

Apartman isteniyor
Beyoğlunda Mobilyalı üç-dört odalı bir apartman isteniyor. Banyolu olan tercih edilir. Gazetemizde Fikret Adil Rey'e müracaat.

başladı. Şimdi artık da bir vadeden gidiyoruz. Yolun bir döneminde, ser bir yamaçta büyük ve boyaz bir bîr görüldüm. İki önce buranın kula zannettim fakat mektepmiş. Mevusu maarif vekilli olan Gümüşaneyeye gelmiş, fakat şehir namına bir şey görmüyordum. Nihayet bu

13 Bahriahmere seyahat

Vehhabilik bir Rönesans mıdır?

Bundan sonra Rönesans kum tepelerinin arkasından değil, zepin ve tayyareleri - pençelerini arasından beklemeliyiz.

Mekke ve Medineyi fetheden Hiçazın bugünkü hükümdarı «Abdülaziz bin Suud», yahut sadece «İbn Suud», dur.

Ötedenberi orta Arabistanın ileri gelen reislerinden bu'unan İbni Suud, rakibi «İbni Rejîd»i mağlup ederek Rejîdlerin merkezi «Hail»i iggal ve idarelerine nihayet vermiştir.

Diğer taraftan da sıra ile Taif, Mekke, Medine, ve Ciddeyi zapt ve kendisini «Hiçaz, Necit ve mühakatı», hükümdarı ilan etmiştir.

İbni Suud, aynı zamanda «Vehhabî»liğin de reaidir.

Bir mezhep şekline giren Vehhabîliğin müesası, iki asır evvel Necitte zuhur eden «Muhammed bin Abdülvehhab» isminde bir müctehittir. Muhammed bin Abdülvehhab, fikir ve akidelerini Necit emirlerinden «Muhammed bin Suud» a kabul ettirince İttihâ Sudiî halkı kolaylıkla Vehhabî olmuştur.

Muhammed bin Abdülvehhabın vefatında, yerine, emir Muhammed bin Suud geçmiştir. Mahiyetinde nezir ve irgat gibi bir vazife müdemiş bulunan Vehhabîliğin başına bir de cismanî kuvvete fîsen sahip bir İmam geçince, Vehhabîler derhal tavâzue koyulmuşlardır.

Yüz ve küsur sene evvel muvaffakiyetle başlıyan İttihâ mukaddimesi, daha o vakitler, Mısır hidvi Mehmet Ali paşanın muallim ve mücehhez askeri karşısında kırılmıştır. Dört beş sene evvel başlıyan ikinci İttihâ hareketi ise Hiçaz, Necit ve mühakatı kuralığına teassüsüne müncer olmuştur.

İslâmiyeti, bid'atlarından tecrit ederek, zuburu anındaki saf ve sade esaslara çevirmiyi istihdaf eden Vehhabîliğe, Garpta büyük ehemmiyet ve kıymet atfetmektedirler. O kadar ki «Sipahi İhtilâî», nun, Hindistanın o mülbim 1857 kıyamının köklerini, bu tarihten yirmi, otuz sene evvel şimalî Hindistanda Vehhabîlik akidelerine teban «Sait Ahmet» tarafından çıkarılan ve vefatı anına kadar muvaffakiyetle yürütülen Pencap

en muazzam hadiselerinden birini vücude getiriyor. Peygamberden bin üç yüz sene sonra gene çöiden, gene bir arabanın karak mütereddî İslâm cemiyetini yeni baştan canlandırması, hem de canibiyeti inkâr kabul etmeyen kalç kuvvetleri, esaretten kurtararak, tiraf etmiş arap gururunu okşayacak bir haldir.

Gerçi Vehhabîliğin cazip et-heti yok değil. Meselâ sandukalardan şefaat ve medet dilemeyi menetmesi ve geçtiği yerlerde bu bid'atî sökül atması sevimli bir hareket. İki asır asrında sandukalardan hemzeli ve aynı istifalarda bulunmanın abesliğine idrak için Vehhabî olmağa hacet yok ki. Akla istinat etmek baligan mablag kâfi.

Hem halususa, feleki nazardan, Vehhabîliğin esası buuce çürüktür. Vehhabîlik, akıldan doğma muhakemeye değil, müesses akidelerin tefasına müstenittir. Yani tefsire mübhasiren tefasî ile mukabele.

Bu gerat dahilinde İslâmiyetin rönesansı, Vehhabîlikten beklenir mi? Bek emmez demem. Çünkü beldiyenler var. Ben, beklemem. Bundan sonraki peygamberler kafalarını kum tepelerinin arkalarından mı yoksa zepin ver ya tayyare pençelerini aralıyordun mu göstereceklerdir? Ben ikinci çalka insanlarındam. İğta onun için beklemem.

Mehmet Fuat

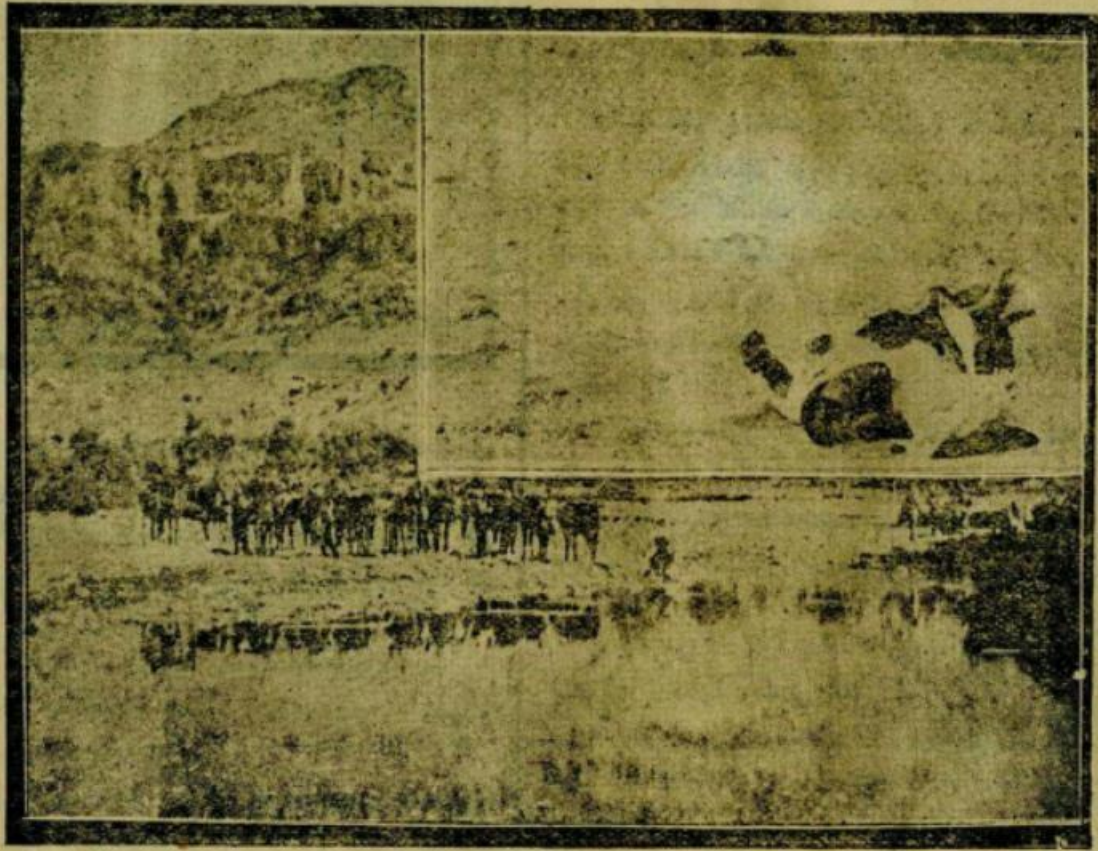
İsmail Hakkı
Sultan Hamam, Yenicaami caddesi No 35

Her nevi fevâi göstürüler.

وهاييلر كوويت اوزرینه یورومکه باشلادیلر

عراقك جنوب طرفاری ، غایت سرتلی وقانلی صرباره

یاغما کر لکاره صحنه اولیور!

صاغده وهاييلرک تولد بر دکتری بره برانه ایله سواری بر عراق کشف مفره سی

وهاييلر صوک درجه ده متعصب اولوب توتونی بيله حرماندن عد ایتدکلرندن بو آقینلرده تصادف ایتدکلری عراقیلرک قانلی حلال عد ایتدکلر بونلری قیلچدن کچیر بیورلر. عراقده کی انکایز قوای هواشیه سی آقینجی وهايیلری شدتلی تعقیب ایتلرینه رعماً بو آقینلرک اوکی بردرلو آلمامشدر .

عراقه آقینلر اجرا ایدن وهايیلرک قسم اعظمی (بخی متیر) دنیلن غایت جنسکاور و متعصب برقبیله به منسوبدر . جنوبی عراق شمعی غایت قانلی برصحنه

عراق من القدم برصحنه حریدر . شرفدن غربه و غربدن شرقه طوعری حرکت ایدن بویوک ملتله هپ براده چاریشمشدر .

حرب عمرمیده دخی اک قانلی واک شدید حربلره صحنه اولمشدی .

صلح و مسالمت جهانی تهدید ایدن مسئله شمالی عراق حدودی ایدی . مرصل مسئله سنک حنندن سوکرده عراق حرب صحنه سی اولمندن قور تولمامشدر . بودغه عراقك جنوب حدودی غایت قانلی و غنچ

ABSTRACT

Throughout the history religion beliefs that emerge with political and religious purposes gathered around people and events in the historical process and shaped according to the conditions period in which they everged. These formations denied staying passive later times and did not hesitate to use violence in order to impare on people. Wahhabism progressed in the some way, too.

Wahhabism which is main subject of our study emerged 18th century in which the Ottoman Empire had great difficulties, and over time it become a political movement. Wahhabism which become stronger with Muhamed b. Suud treaty took place in the Ottoman press in various aspects. In this study it is examined that the writing of importat thinkers that had an importat role in the Ottoman press on Wahhabism.

ÖZET

Tarih boyunca siyasi ve dini amaçlarla ortaya çıkan dini inançlar, tarihsel süreç içerisinde kişi ve olaylar etrafında toplanmış ve ortaya çıktıkları dönemin koşullarına farklı şekiller almışlardır. Bu oluşumlar zamanla pasif şekilde kalmayı reddetmiş, insanları etkilemek ve fikirlerinin daha geniş alana yaymak için baskı ve şiddet kullanmaktan çekinmemişlerdir. Çalışmamızda incelediğimiz Vehhâbilik konusu da bu süreçleri izlemiştir.

Çalışmamızın ana konusu teşkil eden Vehhâbilik, Osmanlı Devleti'nin her yönden büyük sıkıntılar içerisinde olduğu 18. yüzyılda tam anlamıyla ortaya çıkmış ve zamanla siyasi bir kisveye bürünmüştür. Bu çalışmada Osmanlı basınında önemli yere sahip olan önemli düşünürlerin Vehhâbilik konusundaki yazıları incelenmiştir.